

STUDIA ETHNOLOGICA TARTUENSIA 6

Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool

MÄL'U KUI KULTUURITEGUR: ETNOLOOGILISI PERSPEKTIIVE

STUDIA ETHNOLOGICA TARTUENSIA 6
Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool

Ene Kõresaar
Terje Anepaio

MÄLU KUI
KULTUURITEGUR:
ETNOLOOGILISI PERSPEKTIIVE

ETHNOLOGICAL PERSPECTIVES
ON MEMORY

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

2003

Tartu Ülikool
etnoloogia õppetooli väljaanne
Ülikooli 18, Tartu

Keeletoimetaja Leelo Jago

Tõlkijad: Urho-Mati Limberg, Ann Kuslap

Kaane kujundanud Aita Linnas

Kaanel: Rongkäik Inglisilla juures Tartu muinsuskaitsepäevadel
1988. a aprillis Foto A. Järsi erakogust

Raamatu ilmumist toetas
Eesti Teadusfond grant 3727

© Tartu Ülikool, 2003
© Artiklite autorid, 2003

ISSN 1406-4324
ISBN 9985-56-712-9

Tartu Ülikooli Kirjastus
Tiigi 78, Tartu 50410
Tellimus nr 738. 2001

Sisukord

ENE KÕRESAAR

Mälu, aeg, kogemus ja elulooürija pilk 7

TIIU JAAGO

Pere- ja suguvõsalood pärimuses. 20. sajandi teine pool 33

ENE KÕRESAAR

Lapsepõlv kui ajaloopilt. Rahvuse ja riigi metafoorne
kujutamine vanemate eestlaste lapsepõlvemälestustes..... 60

TRIIN MULLA

“Minu õnnelik-rahutu lapsepõlv”: 1940. aastad
eestlaste lapsepõlvemälestustes..... 92

KAARI SIEMER

Võim, indiivid ja kohanemine elulugudes:
vanemad eestlased elust Nõukogude Eestis 124

ENE KÕRESAAR

Hea elu normatiivsus. Nõukogudeaegse defitsiidikogemuse
kujutamisest elulugudes 150

KIRSTI JÕESALU

Elitaarne kogemus rahvuslikust liikumisest 1980. aastatel 179

TERJE ANEPAIO

Eesti mäletab!? Repressiooniteema retseptsioon
Eesti ühiskonnas..... 206

ETHNOLOGICAL PERSPECTIVES ON MEMORY: SUMMARIES

ENE KÕRESAAR

Memory, time and experience from the point of view
of biography-researcher..... 231

TIIU JAAGO

Stories of family history in the popular tradition
of the second half of the 20th century 233

ENE KÕRESAAR

Childhood as an image of history: Metaphoric depiction
of the nation and the state in childhood memories
of elderly Estonians 235

TRIIN MULLA

“My happy and turbulent childhood”: The 1940s
in childhood memories of Estonians 237

KAARI SIEMER

Power, the individual and adaptation in biographies:
Life stories of elderly Estonians about life
in Soviet Estonia 240

ENE KÕRESAAR

Normativity of good life: Depiction of the Soviet shortage
of goods in life stories 242

KIRSTI JÕESALU

Elitist experience of the national movement in the 1980s..... 245

TERJE ANEPAIO

Reception of the topic of repressions
in the Estonian society..... 247

Mälu, aeg, kogemus ja eluloouurija pilk

Ene Kõresaar

Sissejuhatus: kultuur, mälu ja identiteet

Mälu ja mälu mõiste on etnoloogias olnud mitmes mõttes tähenduslik. Võib öelda, et mälu on etnoloogia fundamentaalne meedium, allika ja vahend kultuuri kirjeldamiseks. Pikka aega on etnoloogia (nagu ka folkloristika) määratlenud end rahva mälu säilitajana, mille väljenduseks on arvukad rahvakultuuri päästmis-aktsioonid. Etnoloogia “mälutöö” tulemusena on eesti traditsioonilisest talurahvakultuurist saanud *milieu de mémoire* (Nora 1990) — mälukeskkond — s.o koht, kus mälu on argiolemise reaalne osa (ehk koht, kus “veel on mälu leida”). Võib öelda, et sarnaselt ajalooteadusega (vrd Burke 1991) sai ka rahvuslikult defineeritud etnoloogiast omamoodi mälu kandja. Etnoloogia ja folkloristika pakkusid mõistetega *rahvas*, *traditsioon*, *regioon* ja *kodumaa* minevikku suunatud nägemust päritolust ja kogukonnast ning koos sellega (kollektiivse) identiteedi tugipunkte. Mälu käsitleti kui kollektiivset produktsiooni, ühist kultuuripagasit, mille kommunikeerimise ja tradeerimise põhilisteks viisideks on pärimus.

Etnoloogia ja folkloristika mälu kandja rolli seletatakse tänapäeval reaktsiooniga moderni identiteedikriisile, mis kaasnes üha kiiremate sotsiaalsete ja kultuuriliste, majanduslike ja tehnoloogiliste muutuste ning sotsiaalse mobiilsuse ja migratsiooniga ning seeläbi kasvava juuretuse kogemusega (Kaschuba 1999: 137, vrd Kannike 1994). Postmodernistlikes diskussioonides kirjeldatakse identiteete kaduvust tähistavate protsesside, nagu deterritorialiseerumine, delokaliseerumine, detsentraliseerumine, destabiliseerumine, kaudu. Enamik postmodernistlike stsenaariumide (vrd

Löfgren 1995) keskne idee on, et vanad regioonid ja piirid kaotavad oma tähenduse, hägustuvad või kaovad, tekivad uued grupid, uued sotsiaalsed võrgustikud, uus lojaalsus jne. Kuigi selliseid stsenaariume iseloomustab mõningane utoopilisus, evolutsionistlik lähenemine ning tänase ja eilse lihtsustatud vastandamine, on nad revideerinud etnoloogia üsna üheülbalist arusaama kultuuriidentiteetidest, mida peab iseloomustama integreeritus ning kindlad turvalised juured ajas ja ruumis.¹

Aktsepteerides, et identiteedid on üha fragmenteeruvad, paljuslikud, konstrueeritud erinevatest, sageli ristuvatest ja antagonistlikest diskursustest ja praktikatest ning pidevas muutumises (Hall 2000: 17), on's küsimus kollektiivsest mälust nagu ka rahvusest, territooriumist, klassist, põlvkonnast jne kui "identiteedi ühiskondlikest visanditest" (Kaschuba 1995: 137) oma aktuaalsust kaotamas? Meie endi lähiajalugu tõendab, et kollektiivsed identiteedid, nagu ka regioon ja rahvus kui seda loovad kategooriad ei kao kuhugi (kuigi — muudavad oma sisu). Tõepoolest, mälu on identiteedi teadvustamisel ja tunnustamisel oluline faktor; ta seob ajaloo identiteediga ja vastupidi, identiteedi ajaloo. See tähendab, et küsimus, kuidas ja mida me mäletame, on võtmetähtsusega. Kuid kui tänapäeval ei saa identiteeti määratleda jäigalt piiritletud ajaliste, ruumiliste ja struktuursete tunnusega (vrd Marcus 1992) ning traditsioon (ja kogukond) pole modernse ühiskonna kirjeldamiseks viljakas kategooria (vrd Boyer 1990: 110), siis muutub üha keerulisemaks hoomata, kuidas mälu(d) on struktureeritud. George Marcus näeb uurija jaoks lahendust just biograafilises perspektiivis, väites, et kollektiivset mälu antakse suurema tõenäosusega edasi individuaalse mälu ja autobiograafia kaudu ning see on kätketud pigem hajusasse põlvkondadevahelisse kommunikatsiooni kui "mis tahes etteastesse või *performance*'isse avalikul areenil". Kollektiivsed representatsioonid on kõige efektiivsemalt filtreeritud just personaalsete representatsioonide kaudu, seetõttu on autobiograafia ka väärtuslikem allikas hindamiseks ajaloolist kogemust, mida mälus edasi kantakse ning mis kujundab tänapäeva sotsiaalseid liikumisi. (Marcus 1992: 316–317.)

¹ Vrd identiteedikäsitluste muutumisest Leete *et al.* 2001: 9–14.

Kogumik “Mälu kui kultuuritegur” esitabki küsimuse mälust kui individuaalsest ja kollektiivsest fenomenist etnoloogilise eluloo uurimise vaatevinklist. Käesolevas artiklis püüan visandada raamid mõistmaks, kuidas individuaalne ja kollektiivne mälu omavahel suhestuvad. Keskendun mõningatele tahkudele komplekssest probleemieringist, millega puutub kokku etnoloog, kes uurib kollektiivset mälu tänapäeva ühiskonnas biograafiliste allikate kaudu.² Lähenen kollektiivse ja individuaalse mälu küsimusele kogemuse ja aja kategooriate kaudu, selgitades nende suhteid eluloojutustusega.

Veel kord individuaalsest ja kollektiivsest mälust

Individuaalne on kollektiivne

Kontseptsioon mälust kui ühtaegu nii individuaalsest kui kollektiivsest fenomenist kuulub prantsuse sotsiaalteadlasele Maurice Halbwachsile. Halbwachsi järgi on eelduseks, et individuaalselt oleks midagi meenutada, see, et individuaalsete mälestuste sisu on ühtlasi kollektiivne. Indiviidi võime meenutada ja mäletada on põimitud kollektiivse mälu raamidesse (Halbwachs 1985b: 381). Seejuures ei mõistnud Halbwachs kollektiivset totaalse tervikuna, vaid tunnistas selles erinevate gruppide paljusust ja erinevust. Indiviid võib olla osaline paljudes gruppides ning sellega ka erinevates kollektiivsetes mäludes (Halbwachs 1985a: 66 jj).

Niisiis mõistab Halbwachs individuaalset mälu kui ühiskonna/grupi determineeritud sotsiaalset konstrukti. Mälu põhineb sotsiaalsel interaktsioonil ja kommunikatsioonil ning seda struktureerib keel (Halbwachs 1985b: 107 jj). Mälu on olevikust lähtuv, selektiivne, s.t “mitte kõik sündmused, kohad ja ajaperioodid pole grupi jaoks ühetähenduslikud”, ning identiteetiloov (Halbwachs 1985a: 72 jj), sest oma mälu vastandatakse teiste gruppide mälule

² Kollektiivse mälu mõistet, selle arendusi ning kasutamist eri distsipliinide eluloo uurimises olen võrdlevalt käsitlenud ühes eelnevas artiklis (Kõresaar 2001), siinkohal püüan neid mõtteid edasi arendada.

(Halbwachs 1985b: 383). Mälu sõltub situatsioonist. See tähendab, et ka unustamine pole totaalne, vaid situatiivne: kollektiivne mälestus ei kao/kustu täielikult, sest ta kestab (küll piiratult) edasi “sotsiaalsetes kehaides” ning on taasleitav (Samas: 70). Nii on kollektiivne mälu protsessuaalne ja dünaamiline, grupi kokku kuuluvustunnet ning järjepidevust loov,³ aja- ja kohaspetsiifiline.

Kollektiivse(te)le mälu(de)le vastandab Halbwachs ajaloo(kirjutuse): “Ajalugu algab sealt, kus mälu lõpeb” (Halbwachs 1985a: 66). Ajalookirjutus on üks ja universaalne (kuigi spetsialiseeritud mitmeks, nt riikide, linnade jmt ajalooks), ulatuslikum kui mälu, vastuolusid ja katkestusi sisaldav/võimaldab ning n-ö grupiväline, (Samas: 69 jj), s.t erapooletu.⁴ Halbwachs ütleb, et “meie mälu toetub mitte õpitud, vaid elatud ajaloole” (Samas: 42).

Kollektiivne mälu kui põlvkondade ja kultuurimälu

Halbwachsisist lähtudes on egiptoloog Jan Assmann mõistest *kollektiivne mälu* eristanud selle kaks väljendusvormi — *kommunikatiivne mälu* ja *kultuurimälu* (Assmann 1988). Kommunikatiivse mälu all mõistab Assmann Halbwachsi *kollektiivset mälu*. See on seotud argikommunikatsiooniga, mida iseloomustab (alates küll teatud piiridest) “spetsialiseerimatus, rollivahetus, temaatiline organiseerimatus, suvalisus” (Samas: 10). Iga individuaalne mälu

³ Durkheimi õpilasena on kontinueet Halbwachsi jaoks “grupi sotsiaalne vajadus” (Halbwachs 1985b: 382). Seoses sellega on Halbwachsi süüdistatud reduktsionismis, kuna ta näeb kollektiivsete mälude põhi- kui mitte ainsa funktsioonina järjepidevuse ja grupikuuluvuse loomist ega arvesta potentsiaalsete konfliktide võimalikkust (Wulf 2002). Siinkohal tahan tänada oma mõtete jagamise eest Meike Wulfi, kes uurib oma doktoridissertatsiooni raames eestlaste (rahvusliku) kollektiivse mälu dünaamikat. Vt ka Wulf 2000.

⁴ Samane mälu ja ajalugu vastanduv käsitlus on ka nt prantsuse ajaloolasel Pierre Noral, kelle sõnul “seisneb ajaloo tõeline missioon mälu hävitamises ja mahasurumises” (Nora 1990: 13 jj). Mälu kui subjektiivse, eksliku ja erapooliku vastandamine ajaloo(kirjutuse)le kui objektiivsele, universaalsele ja erapooletule oli kuni nn uue historiograafia ehk ajaloo ajaloo tekkimiseni tavaline (vrd Hutton 1999). Tunnistades, et ka “ajalugu on ühiskonna sotsiaalne mälu” (Burke 1991) muutub küsimus “Kes omab ajalugu?” (Zemon Davis 1999) kollektiivse mälu uurimises samuti keskseks küsimuseks.

kujuneb kommunikatsioonis teiste individuaalsete mäludega ning on seeläbi osaline paljudes kollektiivsetes enesepiltides ja mäludes. Olulisim kommunikatiivse mälu tunnus Assmanni jaoks on ajaline piiratus — see ei ulatu tagasi rohkem kui 3–4 põlvkonda. Kommunikatiivsel mälul pole Assmanni järgi püsivaid toetuspunkte, mille kaudu aina muutuv olevik oleks seotud üha pikema minevikuperspektiiviga (Samas: 10–11).

Assmanni järgi pole kommunikatiivne mälu võimeline fikseeruma, seda võimaldab kultuurimälu, millel on kultuuriobjektivatsioonid (tekstid, riitused) ning institutsionaliseeritud kommunikatsioon (diskursused, teadus), mille abil ja kaudu nn püsivaid toetuspunkte meenutatakse. Assmann oletab, et ka kultuurimälu on oleviku suhtes grupispetsiifiline ning täidab kollektiivi(de) “identiteedivajadusi”. Samas ei säilita kultuurimälu minevikku kui sellist, vaid funktsioneerib — nagu ka kommunikatiivne mälu — selektiivselt, s.t teadmine lähtub alati olevikusituatsioonist (Assmann 1988: 13).

Assmanni esitatud kommunikatiivse ja kultuurimälu erisus põhineb insitutsionaliseerumise astmes ning ajaperspektiivis. Assmanni järgi võib kommunikatiivne mälu kultuurimäluks üle minna sellega, et ajastu tunnistajad, kes kogenud mingit tähtsat sündmust, tunnevad vanemaks saades vajadust selle mälestuse “fikseerimiseks ning edasiandmiseks” (Assmann 1992: 51). Fikseerimise tulemusena saab mälestusest toetuspunkt, mis ajapiiri liikumisega ei kao. Kultuurimälu baasi moodustab Assmanni järgi kirjakultuur. Kiri on mälu eksternaliseerimise vahendiks, on ka võimu vahendiks — ajaloos on eliit kirja kaudu saanud võimu mälu üle. Kultuurimälu maailm on tavaliselt olnud seotud ühise religioosse maailmaga (Assmann 1992). Kristlik maailm on Assmanni jaoks üks keskseid mälumaailmu. Selles maailmas toimub alates varauusajast mälu demokratiseerimine elitaarse kirjakultuuri muutumisega üldiseks kirjaoskuseks, mille tulemusena kultuurimälu abstraheerub ning eemaldub inimeste vahetust kogemusväljast. Enne põhiliselt religioosse mälu vahetab välja sekulariseerunud kultuurimälu, mis vajab uut orientatsiooni. Selleks saab rahvus ning vahendiks ajalooteadus ja kunst, mis hakkavad konstrueerima rahvuslikku mälu, s.t nad legitimeerivad mingi kultuurilise terviku/kogukonna kindla minevikukäsitluse kaudu. See

tähendab, et “rahvuslik mälu” on konstruktsioon, n.ö olevikuprojekt, mis põhineb mälustrateegiatel. Aleida Assmann toob saksa rahvuse konstrueerimise strateegiatest välja korduse ning erinevate (ja eri ajastute) ajalooliste sündmuste ühendamise (Assmann 1993, tsit Wischermann 1996: 67–69). Nende strateegiatega luuakse kollektiivne minevik.

Assmannid ja nn kultuurimälu koolkond Saksamaal eeldavad, et ajalugu ja selle järjepidevust (19. sajandi ajalooteaduse põhiidee) pole minevikus lihtsalt olemas, vaid see luuakse olevikus praktilistel kaalutlustel. Väites, et kontinuiteet pole muud kui olevikus ajaloolist mõtlemist/konstruktsiooni reguleeriv idee, rõhutab kultuurimälu koolkond järjepidevuse asemel mälu loomingulist iseloomu.

Assmann uurib kultuurimälu kaanonite ja rituaalide kaudu, oluline on progressiidee, edusammud, s.t mis läheb vaja, see säilitatakse, kanoniseeritakse, mida vaja ei lähe, see unustatakse. Assmanni esitatud kultuurimälu kontseptsioonis puudub vastuolude võimalus, mis on andnud alust kriitikaks. Kui Assmannite kultuurimälu teooria puudutab vaid suuri kirjakuultuure ning uuema aja puhul on keskendunud natsioonile, jääb siiski kaheldavaks, kas need on ainsad kultuurimälu tasandid ehk teisisõnu, ühiskonnas võib olla gruppe, keda valitsev mineviku legitimeerimise strateegia ei puuduta või kes vastandavad sellele “oma mineviku” (vt Wischermann 1996: 69–70, toetudes: Hobsbawm 1983).

Kriitikud hindavad ka J. Assmanni kultuurimälu kontseptsiooni kui ebaajaloolist: kandev on idee, et inimene on oma põhivajadustelt ja -struktuuridelt ajatu, s.t ajas muutumatu (Wischermann 1996: 69). Oma kriitikas lähtub Wischermann Cavallile (1991) toetudes inimea ja -kogemuse muutusest. Nimelt on arenenud tööstusmaades inimese eluiga viimase 200 aasta jooksul rohkem kui kahekordistunud, samuti on muutunud inimese eluea suhe sotsiaalsesse muutustesse. Kui n.ö eelmodernsel ajal teadvustas inimene endale ainult väga väikest osa sotsiaalsest muutusest, mis kestis põlvkondi, siis moderniajastul kogeb indiviid rohkem kui ühte sotsiaalse muutuse etappi. Nii peaks ka mälu kujunemine/kujundamine ümber orienteeruma uutele sotsiaalsetele suhetele — kollektiivne mälu muutub privaatsemaks ja intiimsemaks, kuivõrd põlvkondadevahelise suhtlemise ja pärimuse rolli võtab ühiskon-

nas suures osas üle perekond ja individuaalne mälu muutub üha olulisemaks ning sellega koos ka ajaloo (aja ja sotsiaalse muutuse) elulooline aspekt (Wischermann 1996: 70–71).

Küsimus ümberpööratult: kollektiivne individuaalses

Meie probleemiasetuse seisukohast on keskne küsimus kommunikatiivse ja kultuurimälu suhtest ning kuidas see suhe avaldub individuaalse mälu tasandil. Assmann (vt eespool) pakub ses küsimuses valdavalt ühesuunalise vastuse. Tema tähelepanu keskpunktis on see, kuidas kommunikatiivne mälu võib üle minna kultuurimäluks — see toimub sündmuste, ideede, mälestuste objektiveerimise (materialiseerimise) kaudu. See ei toimu siiski kohe, vaid nõuab aega ning (arvatavalt) grupi (Assmannil natsioon, ühiskond) kinnitust. Niisugusel juhul muutub vastav mälestus ühiskonna ühisteadmiseks, kandes formatiivseid norme ja väärtusi, mis sisaldavad moraalseid juhiseid grupi jaoks olevikus ja tulevikus (Assmann 1988: 15).

Assmanni tähelepanu alt jäävad välja need mälu väljendusvormid, mis ei kuulu otseselt objektiveeritud kultuuri valdkonda. Mälu toetuspunktid ajas (mis Assmanni järgi on kultuurimälu tekkimise tingimus) võivad olla ka suulise teksti — pärimuse — vormis, nagu jutu-uurimise traditsioon on näidanud. Ka selline mälu fikseerumine põhineb kordusel (kuigi on avatud variatsioonidele) ning väljendub skeemides (Kaivola-Bergenhøj 1993) ehk grupi aktsepteeritud jutustamiskonventsioonides.⁵

Et Assmann keskendub ise kultuurimälu analüüsile, siis ta oma mõtteid selle suhtest kommunikatiivse (ja sh individuaalse) mäluga edasi ei arenda. Me võime eelöeldust järeldada, et need kultuurimälu komponendid (tekstid, pildid, riitused jmt), mis ühiskonna seisukohalt (selle enesepilti kinnitavalt) sõelale jäävad, mõjutavad kommunikatiivset mälu (kontroll, tsensuur, tabud, tõlgendusviisid, argiteooriad, müüdid jmt), kui mitte öelda, et

⁵ Assmanni ühekülgne nn mälu fikseerumise küsimuses on tõenäoliselt tingitud distsipliinipiiridest ja -traditsioonidest, mille järgi suulist kultuuri ja kirjakultuuri käsitletakse tihti kui kaht eraldiseisvat kultuuri. Täna Tiit Jaa-
got, kes juhtis sellele mu tähelepanu.

sisalduvad selles. Edasi võime küsida, mida täpselt tekstide, piltide ja riituste all silmas pidada, kas on tegemist ühe tasandi kultuurimälu komponentidega, kas nende mõju (või osalus) kommunikatiivses mälus on ühesugune? Niisiis veel kord küsimus kultuurimälu ja kommunikatiivse (sh autobiograafilise) mälu suhtest.

Saksa sotsiaalteadlane Peter Alheit ühendab kommunikatiivse ja kultuurimälu mudelisse,⁶ millel on kaks vastanduvat dimensiooni: kogemuslähedane ehk sündmus- ja tegevusvahetu sfäär ning normatiivsete orientatsioonide ehk ideoloogiline sfäär. Nendele kahele poolusele vastavalt jaguneb sotsiaalne mälu mäletamisskeemiks ja interpretatsiooniskeemiks (Assmann 1989; vrd Kõresaar 2001: 49–53).

Mäletamisskeemi moodustavad individuaalsed ja kollektiivsed teadmisvormid, mis tekivad sündmus- ja kogemustasandi ümber. Kõige alumisel tasandil on spontaansed eluloolised jutustused, mille ajaline dünaamika on organiseeritud tegevuste ja sündmuste järgi. See tasand on autobiograafilise mälu seisukohast erilise tähtsusega. Mäletamisskemaatilisel on üles ehitatud ka need lood, mis juba hakkavad kujunema traditsiooniks — lood, mis ei ole enam nii vahetult sündmuslähedased ning millele lisandub nn eluilmalik

⁶ Alheit ise oma mudelit Assmanni ja saksa kultuurimälu koolkonnaga ei seosta. Meie küsimuseasetuse seisukohast on oluline, et Alheiti sotsiaalse mälu mudel kehtib lääne tüüpi ühiskonna puhul (Alheit 1989: 139) ning on välja arendatud biograafilise meetodi põhjal. Sotsiaalne mälu on vahetult seotud biograafiliste teadmisvormidega ning muutub pidevalt inimese tegevuse läbi. Sellega võtab Alheit arvesse moderni sotsiaalseid ja inimkogemuse muutuseid, mille eiramine on andnud põhjust kritiseerida Assmanni mälukontseptsiooni (vrd eespool refereeringuid Cavallile ja Wischermannile).

(tõlgitsus)teadmine⁷ (*lebensweltliches Deutungswissen*)⁸. Ka juba kindlad traditsioonid (esteetilised stiliseeringud, žanrid jmt) kuuluvad mäletamisskeemi. Mäletamisskeemi tasandeid ühendab nn strateegiline teadmine ehk indiviidi võime personaalseid mälestusi/lugusid kollektiivselt siduda — oskus, mida Alheit Jürgen Habermasi eeskujul peab indiviidi sotsiaalse identiteedi eelduseks.

Interpretatsiooniskeemi seevastu moodustavad suhteliselt iseisvad, sündmusest sõltumatud sotsiaalse tegelikkuse töötlemise vormid. Seejuures on interpretatsiooniskeemi madalaim tasand, argielu interpretatsioonipraktika (*alltagsweltliche Deutungspraxis*) võrdlemisi lähedal indiviidi tegevusorientatsioonidele. Tegemist on nn argiteooriatega, klassi- ja kihispetsiifiliste orientatsioonidega, subkultuuri- või miljööspetsiifiliste interpretatsioonimustritega, millel on oma avalik-õiguslik või industriaalne (massimeedia) ning erakondlik (parteid, muud ühendused) mõju. Ka institutsionaliseeritud interpretatsioonisüsteemid, nagu õigus- ja

⁷ Metodoloogiliselt lähtub Alheit fenomenoloogilisest sotsioloogiast, mis käsitleb kultuuri kui ühise argiteadmise ja tähenduste süsteemi, mis võimaldab indiviidil organiseerida oma igapäevakogemusi, elada ja hakkama saada argielus. Kõik indiviidid elavad nn eluilmas (*Lebenswelt*) (A. Schütz) — kogemuse totaalsuses, mis hõlmab nii looduskeskkonda, artefakte, sündmusi kui ka teisi indiviide. Eluilm pole eraldiseisev üksiktervik, vaid koosneb paljudest reaalsustest (*multiple realities*). Üks nende hulgast on argielu, mis defineerib end ülima reaalsusena; ta on (indiviidi jaoks) esmajärgulisim ja tähtsaim, normaalne ja iseenesestmõistetav, korrastatud ja objektiivne ning sellisena mittevaidlustatav. Argielu on intersubjektiivne tähenduste maailm (ses mõttes on eluilmas olemine iseenesest juba tõlgendus — interpretatsioon), mida jagatakse teistega. Indiviidid jagavad nn teadmiste põhivara, mis diferentseerib reaalsust ja määratleb hädavajaliku info argielus edasielamiseks. Teised reaalsused — mütoloogiad, filosoofiad, religioonid või ideoloogiad — on sümboolsed süsteemid, mis interpreteerivad ja reguleerivad ühiskondlikku korda ning argireaalsust. (Vt Wuthnow 1984: 29–32; Grathoff 1995: 143, 149.)

⁸ Tänapäeval Eduard Parhomenko abi eest termini *lebensweltliches Deutungswissen* tõlkimisel. Esitasin siinkohal tema pakutud *eluilmaliku tõlgitsusteadmise* tõlgitsusega sulgudes, sest tahtsin ühelt poolt edasi anda võimalikult täpse eestikeelse vaste, teiselt poolt aga võtta arvesse, et *tõlgitsusteadmine* on iseenesest topeltrõhutav — eluilmas olemine ise on tõlgitsus.

haridussüsteemid, teadus ja religioon, aga ka näiteks kunstid, kuuluvad sotsiaalse mälu interpretatsiooniskeemi.

Valdkond, mis Alheiti sotsiaalse mälu mudelis moodustab kogemustasandi mäletamisskeemi, on distsipliintraditsiooniliselt kuulunud folkloristliku jutu-uurimise pädevusse.⁹ Tuues näiteid Eesti rahvaluuleteadusest, võiks nimetada Mall Hiimäe Kodavere pajatuste käsitlust, kus ta näitab, kuidas jutustuse eemaldumisega konkreetsest kogemusest väheneb konkreetse ning suureneb traditsioonilise (s.t traditsioonilise süžeeaga jututüüpide) osatähtsus (vrd Alheiti sotsiaalse mälu mudelis nn kujuneva traditsiooni ja kindla traditsiooni kiht) (Hiimäe 1978: 38 jj). Taisto Raudalainen omakorda osutab, et mäluainese verbaliseerimine (sh elulooline jutustamine) on oma olemuselt traditsioonisidus ning “sellisena juurdunud sügavale emakeele argikasutusse” (Raudalainen 2001: 75). Alheiti sotsiaalse mälu mudel juhib aga tähelepanu sellele, mida nn traditsiooniline jutu-uurimine enamasti eirab: et jutustamisskeemid ei pea olema ainult traditsioonilise jutustamisega seotud, vaid neid skeeme võimaldab (sotsiaalse ja kultuurilise kogemuse kaudu) ka interpretatsioonitasand oma organiseeritud ja institutsionaliseeritud vormidega. Etnoloogias on selline laiem käsitusviis leidnud rakendust eelkõige uurides mälestusi kesksete ajaloosündmuste kogemisest. Näiteks norra etnoloog Anne Eriksen peab teadmist Teisest maailmasõjast kollektiivseks traditsiooniks, milles “ajalookirjutus, individuaalsed mälestused ja rahvapärane kultuur eksisteerivad külge külje kõrval” (Eriksen 1997: 71).

Võimu- (ja konflikti)küsimust käsitleb Alheit põhijoontes sarnaselt Assmanniga, kes seostab võimu mälu üle selle institutsionaliseerumisega. Ideaaltüüpiliselt eristab Alheit valitsevat teadmist ja sotsiaalset vastuteadmist.¹⁰ Laias laastus erinevad valitsev ja

⁹ Distsipliinidevaheliste piiride läbilaskekindlust teades ei peaks üllatama, et Alheit ise viiteid jutu-uurimisele (*Erzählforschung*) ei tee.

¹⁰ A. Nassehi on Alheiti sotsiaalse mälu mudelit kritiseerinud selle liigse teoreetilise ühedimensioonilisuse pärast, mis puudutab valitseva ja vastuteadmise eristamist (Nassehi 1990). Mulle tundub, et Nassehi kriitika on rutakas, sest Alheiti mudel lubab ka mitut valitsevat ja mitut vastuteadmist olenevalt sellest, mille ja kelle teadmiseга on tegemist.

vastuteadmine teineteisest erineva läbilöögivõime ning selle poolt, kuidas sotsiaalse mälu kaks poolust neis seostuvad. Nimelt on valitseval teadmisel lai interpretatsioonikiht ning suhteliselt väike seos tegevus- ja kogemustasandiga. Sotsiaalsed vastuteadmised seevastu on sündmus- ja kogemuslähedased, neil võivad olla hästi välja kujunenud narratiivsed kultuurid, arenenud argieluliste interpretatsioonide praktika näiteks sotsiaalse temaatika näol, kuid vaevalt arenenud või täielikult puuduvad organiseeritud või institutsionaliseeritud interpretatsioonisüsteemid.

Alheit toob selgemini sisse ka mälu dünaamilise iseloomu, rõhutades, et eri teadmismvormide suhted on süsteemiti erinevad. Näitena esitab ta totalitaarse süsteemi ja tänapäeva demokraatia erinevuse: totalitaarses süsteemis on valitsev teadmine ning sotsiaalne vastuteadmine hermeetiliselt lahutatud, demokraatlikus ühiskonnas on need pigem kontrastsed, konfliktised või konkureerivad, kuid kindlasti üksteist (vastastikku) mõjutavad teadmised. Valitseva teadmise interpretatsioonikiht (kuivõrd see on meedia abil alati olemasolev) mõjutab nii seda, mida mäletatakse, kui ka selle tõlgenduspraktikat. Teisalt võivad sotsiaalsed mälud (e sotsiaalse mälu erinevad teadmisprofiilid) ühiskonnas ümber grupeeruda nt valimistulemuste läbi nii, et vastuteadmise kogemuskiht saavutab organiseeritud tõlgenduse positsiooni (Alheit 1989: 145).

Suur erinevus Alheiti sotsiaalse mälu mudelis, võrreldes Assmanni kommunikatiivse mälu ja kultuurimälu eristusega, on selles, et esimeses on suudetud vältida evolutsionismi mälu erinevate tasandite esituses.¹¹ Meie küsimuseasetuse seisukohast on oluline veel see, et Alheiti sotsiaalse mälu mudel on arendatud otseselt (auto)biograafilise teksti uurimiseks.¹² Loomulikult on niisugune mudeli puhul tegemist ideaalkonstruksiooniga. Sotsiaalse mälu erinevad kihid võivad olla — Alheiti sõnul — “augulised, paksemad või õhemad”, kuid kindlasti avaldavad nad kõik mõju autobiograafilisele mälule ning kujundavad eluloolise kogemuse kujunemise protsessi.

¹¹ Assmanni kultuurimälu teooriast kui evolutsionistlikust kultuuriteooriast vt Niethammer 1995: 25–26.

¹² Alheiti ja Assmanni käsitluste erinevus johtub seega ka nende keskendumisest eri allikatele.

Alheiti sotsiaalse mälu mudeli kriitikud võiksid argumenteerida, et selles puudub ajaperspektiiv — protsess, s.t ta ei näita, kuidas individuaalne mälu *saab* osaks kollektiivsest, vaid (ainult), kuidas ta seda *on*. Tegelikult käsitleb Alheit seda teistes seostes kogemuse ja biograafilise teadmise mõistete kaudu, mis mõlemad on meie probleemiasetuse seisukohast kesksed kategooriad. Käsitletlen neid järgmises alapeatükis. Siinkohal toon võrdluseks Halbwachsi kollektiivse mälu mõiste edasiarenduse Mary Fulbrooki (1999) poolt, kes käsitleb, kuidas individuaalne mälu saab osaks kollektiivsest ja kuidas ta seda on. Refereerin seejuures Meike Wulfi, kes esitab selle kolmetasandilise kollektiivse mälu mudelina (Wulf 2002, joonis 1). Mudeli esimese tasandi moodustab individuaalne mälu, mis kujuneb nn sotsiaalsetes raamides (Halbwachs) ning põhineb nn sotsiaalsel konversatsioonil (Fulbrook) ehk grupisisesel sotsiaalsel interaktsioonil ja sotsialiseerumisel. Keel on vahend võimaldamaks ka neil grupiliikmel, kel pole sündmusest isiklikku kogemust, osa saada selle sündmuse rekonstruktsioonist grupi kollektiivses mälus.¹³ Kollektiivse mälu mudeli teisel tasandil mineviku sündmused kategoriseeritakse ja paigutatakse skeemi, mis aitab indiviidil ajas ja ruumis orienteeruda. Kolmas tasand on institutsionaliseeritud tasand, mis on veel enam kaugenenud indiviidi esmasest kogemusest (ja seetõttu kõige enam avatud manipulatsioonidele¹⁴), kus toimuvad abstraktsed reinterpretsiooni-, rekonstruktsiooni- ja selektsiooni- protsessid.

Ajaperspektiivi sissetoomine kollektiivse mälu kontseptsiooni on vajalik. Meenutagem Halbwachsi: “Sündmus võtab oma koha ajaloofaktide ritta alles mõne aja möödudes” (Halbwachs 1985a:

¹³ Siinkohal tuleb rõhutada, et Halbwachsi järgi rekonstrueeritakse minevikku mitte “nii nagu see oli”, vaid kui “kujutlust minevikust” (Halbwachs 1985a: 66 jj).

¹⁴ Just mälu institutsionaliseeritud tasandil (vrd Alheiti interpretatsiooniskeem, Assmanni kultuurimälu) tekib küsimus võimust kui mäletamise ja unustamise sotsiaalsest organisatsioonist. Burke'i sõnul kujuneb iga kollektiivne mälu pidevas grupisiseses võitluses konkureerivate minevikupiltide ja -tõlgenduste eest (Burke 1991: 298). Minevikupildid ja nende (re)konstrueerimine põhineb (ideoloogilistel) strateegiatel (vrd Assmann 1993), mida P. Niedermüller on nimetanud “kultuuriloomikaks” (Niedermüller 1997).

38). Samas tuleb rõhutada, et n-ö “mudeliväliselt” funktsioneerivad kollektiivse mälu tasandid üheaegselt, individid-grupiliikmed on omaks võtnud tunnetuse ja tõlgenduse raamid, nii et nad avaldavad indiviidi reaalsustajale ning tema tegudele jätkuvat mõju. Põhijoontelt ja arenguetappidelt ei erine Fulbrooki-Wulfi kollektiivse mälu mudel Alheiti sotsiaalse mälu mudelist; põhiline erinevus tuleneb perspektiivist, mis Alheilil on sünkrooniline, Fulbrookil-Wulfil aga diakrooniline.

Kogemus ja mäletamine

Eluloo uurija jaoks, kes uurib kollektiivset mälu (auto)biograafiliste jutustuste kaudu, on võtmetähendusega küsimus, kuidas siis ikkagi sotsiaalse mälu kihistused avaldavad mõju auto-biograafilisele mälule ning eluloolisele teadmisele laiemalt (Alheit) ehk kuidas kollektiivse mälu tunnetus- ja interpretatsiooniraamid mõjutavad indiviidi reaalsustaju ja tegevust (Fulbrook; Wulf). Püüan siinkohal probleemile läheneda kogemuse kategooria kaudu, mis on eluloo uurimise kesksemaid (kuigi sageli iseenesestmõistetavamaid (vrd Kõresaar 2001: 48–49)) küsimusi. Kogemus on lahutamatult seotud mäletamisega: “Oleviku kogemus võtab arvesse minevikku ja prognoosib tulevikku” (Bruner 1986: 8).

Kogemuse käsitlemisel peame võtma arvesse kahte tahku: esiteks, elu ilma kuulujate biograafilist perspektiivi, ning teiseks, faktoreid, mis mõjuvad inimeste seljataga ning moodustavad teatud kindlaid kogemushorisonte (Alheit, Hoerning 1989: 15).

Kogemus on biograafiline

Elukogemused kujundavad iga üksikut biograafiat. Tõdemus, et kogemus on biograafiline, tähendab siinkohal kaht: biograafiline elukäigu mõttes (s.t *ma* kogen oma elu jooksul erinevaid asju) ja biograafiline eluloo mõttes (s.t et *minu* kogemusest saab Kogemus siis, kui olen seda sünteesinud, tõlgendanud, misjärele kogemusest

saab osa minu eluloost¹⁵). Kogemused, mis on biograafia jaoks tähenduslikud ning saavad biograafiliseks teadmisvaruks, struktureerivad ka elu(loo) edasist kulgu. Vastavalt ajendile ja situatsioonile võetakse need teadmisvarud kasutusele, töödeldakse ümber ning kasutatakse aktuaalsete käitumissituatsioonide takistamiseks või toetuseks, s.t eluperspektiivide planeerimiseks. Niisiis pole indiviidi kogemuspagas lihtsalt kogunenud muljete summa, vaid nende süntees. Elukogemused ning neist saadud biograafiline teadmine tekitab biograafias seosed elu mineviku ja tuleviku vahel. Nad on ressursid, mida rakendatakse tulevaste eluprojektide kujundamiseks. Mäletamine tähendab siin biograafiliseks teadmiseks saanud kogemuste organiseerimist ja hindamist. (Hoerning 1989: 148, 153.) Indiviidi minevikukonstruksiooni protsessis struktureeritakse ja restruktureeritakse minevikku kui mälu kogupotentsiaali. Sellest selekteeritakse elemendid vastavalt oleviku eelistustele ja huvidele selleks, et kavandada tulevikku. Valik, prioriteetide seadmine ja järjestamine on osa neist võtetest, mis indiviidide jaoks on lihtsalt olemasolevad ning mida nad kasutavad argirutiinis. Suuremate ühiskondlike muutustega ning sellega ka uue olevikuperspektiivi tekkimisega kaasneb tavaliselt ka suurem vajadus üldisemaks "biograafiliseks struktureerimiseks" (vt Fischer-Rosenthal 2000). Sel juhul tegeldakse ka nende kogemusmineviku tahkudega, mis varem ehk aktuaalsed polnudki, et konstrueerida uut "orienteerumisminevikku" (Rosenthal 2000: 119) tulevikuks.

Kogemus on sotsiaalne

Indiviidi kogemuspagasisse ei kuulu ainult need kogemused, mida ta elu jooksul omandab, vaid ka kogemusstruktuurid, mis tekkisid enne tema eluaega ning mida vahendatakse sotsialiseerivas inter-

¹⁵ Siit tulenevalt tehakse tihti vahet vahetul kogemusel ja kogemuste omailisel (Alheit, Hoerning 1989; Hoerning 1989), s.t individuaalsel kogemusel, mida teadvustatakse "elu ajavoolus" (Dilthey), ja kogemuse intersubjektiivsel väljendusel, millel on algus ja lõpp ning avaldumisevorm (*expression*) (Bruner 1986: 6).

aktsiooniprotsessis. See tähendab, et biograafilisel kogemusel on sotsiaalne ruum. Sotsiaalsed raamid — sotsiaalne kiht, sugupool, professioon, vanus struktureerivad ja kujundavad indiviidi kogemusi ja biograafiat. Siin peab rõhutama, et biograafilised kogemused ja sotsiaalsed struktuurid ei ole vastandid, vaid igas konkreet-ses eluloos lõikuvad ja seotud. Tuntumaid teooriaid selle kohta on Pierre Bourdieu sotsiaalse ruumi trajektooreide idee, mille järgi indiviidi elu kulgeb juba ette struktureeritud sotsiaalses ruumis¹⁶ (Bourdieu 1984: 109 jj). Sotsiaalse ruumi ja haabituse mõisted on tähenduslikud näitamaks, et kogemusel ja biograafilisel teadmisel on kindlad sotsiaalsed tugipunktid.

Bourdieu järgi on sotsiaalses ruumis igal indiviidil ja grupil oma koht, mis võib muutuda aja (elu või põlvkondade) jooksul (vrd Bourdieu 1984: 131 jj). Sotsiaalse grupi positsiooni ühiskonnas määravad kapitaliliigid — nende üldine maht ja struktuur (ehk milline kapitaliliik domineerib)¹⁷, mis ühtlasi kujundavad ka grupi spetsiifilise sotsiaalse haabituse.

Haabitus on elustiili alus, iseenesestmõistetav teadmine (nn teine loomus), mis struktureerib käitumist. Haabitus omandatakse (esmases) sotsialisatsiooniprotsessis, on seetõttu raskesti muudetav ning grupile kestvalt iseloomulik. See ei tähenda, et haabitus oleks staatiline, vastupidi, seda muudetakse ja kujundatakse praktika käigus pidevalt. Bourdieu järgi on haabitus enamasti grupiliikmete poolt teadvustamata, loomulik ja iseenesestmõistetav ning sellisena praktiseeritav. Haabitus seega ühelt poolt produtseerib, teiselt poolt eristab ning väärtustab kategoriseerivaid praktikaid (ja nende produkte, nt maitset), mis moodustavad grupi elustiili (Bourdieu 1984: 170 jj).

¹⁶ Bourdieu ideid saab muidugi kohandada vaid reservatsioonidega. Eelkõige tekib küsimus, kas Bourdieu eeldus, et on olemas võrdlemisi homogeensed klassid, on tänapäeva (ja eriti postkommunistlikus) ühiskonnas veel kohane. Teisalt selge, et sotsiaalset haabitust kujundavad kapitaliliigid ei lange arenenud kapitalistlikes ning kommunistlikes (ja postkommunistlikes) ühiskondades kokku (Alheit 1995: 97 jj).

¹⁷ Gruppide ja kihtide kapitalistruktuur võib olla sümmeetriline (nt professioonid, milles on kombineeritud kõrge sissetulek ja kõrge kultuuriline kapital) ja asümmeetriline (nt õpetajad, kel on kõrge kultuuriline ja väike majanduslik kapital) (Bourdieu 1984: 115).

Erinevad elustiilid ja haabitusvormid ei eksisteeri sõbralikus konsensuses üksteise kõrval. Erinevad grupid konkureerivad oma haabitusvormide kehtestamise eest, s.t kategoriseerimisvõimu pärast (vrd Richter 1994: 169). Võimu tuleks mõista kui “tehnikaid, juhtimaks indiviidide käitumist”¹⁸ institutsioonide (nt kool, sõjavägi, töökoht) kaudu (Foucault 1991: 337–338).¹⁹

Olgu toodud näitena, kuidas tekib habitualiseerunud teadmine endast kui rahvuse liikmest, psühholoog Michael Billigi uurimus “Harilik rahvuslus” (*Banal Nationalism* 1995). Mõistega *harilik rahvuslus* tähistab ta neid ideoloogilisi kombeid ja harjumusi, mis võimaldavad rahvustel end reprodutseerida. Need kombed ei ole igapäevaelust eemaldatavad. Oma väikestel viisidel (poliitilised diskursused, kultuuritooted, isegi ajalehtede struktuur) meenutatakse inimestele iga päev nende rahvuslikku kohta rahvuste maailmas. Rahvuslus kui habitualiseerunud teadmine kehastub mõtlemises ja keelekasutuses.

Kogemus on kultuuriline

Kogemused on tähenduslikud (interpretatiivsed): tähendus ei asu kuskil väljaspool kogemust, vaid sisaldub selles ning seob kogemusi (Dilthey 1976, tsit Bruner 1986: 8). Kogemused struktureerivad väljendusi (*expressions*) ja viimased struktureerivad kogemusi (Samas). See tähendab, et ühelt poolt *me* mõistame teisi inimesi ning seda, mida nad teevad/ütlevad omaenda kogemuste ja enesemõistmise põhjal, teiselt poolt aga kujundavad teatud perioodi domineerivad naratiivid, tähtsamad rituaalid, kunstiteosed jmt seda, mida ja kuidas *me* kogeme. Eco (1972) sõnul ei ole olemas ühtegi kogemust, mis “ei oleks juba ette struktureeritud semantilistesse väljadesse, kultuurisüsteemidesse ja väärtussüsteemidesse” (tsit Heins 1993: 69). Foucault järgi “ei ole ühtegi kogemust, mis ei oleks ühtlasi mõtteviis.” Iga “sotsiaalse eksistentsi determinant” — sotsiaalne, majanduslik või poliitiline —

¹⁸ Sellega on ühtlasi mõeldud ka kogemust, sest “kogemus moodustub kindlatest käitumisvormidest ja nende ümber” (Foucault 1991: 333).

¹⁹ Vrd viide 14.

konstitueerib kogemust mõtte kaudu (Foucault 1991: 335). Mõte sisaldub indiviidide kõikvõimalikes rääkimis- ja käitumisviisides, s.t (diskursiivsetes) praktikates.

Ajakogemuse komplekssus

Kogemusel on oma ajalooline horisont. Karl Mannheimi klassikalise põlvkonnakontseptsiooni järgi kujundab generatsioonikuuluvuse "osalus ühisel saatuses" (Mannheim 1928: 309). Vanemad eestlased tunnevad end näiteks osana nn eestiaegsest põlvkonnast, sest lapsepõlve- ja noorusaja kogemus on saanud nende identiteedi keskseks komponendiks (vrd Kõresaar 2001b: 122). See ajakogemus saab nt põlvkondadevahelise (või sisemise) ning kogemuste (auto)biograafilise töötamise tulemusena eristumise aluseks (Rosenthal 1994: 490, 516). Isegi kui ei teki Mannheimi mõttes põlvkonda, mõjutavad ajaloosündmused ja ühiskondlikud muutused (sõjad, kriisid, katastroofid, revolutsioonid jmt) seda, milliseks meie biograafiline teadmine (kogemuspagas) ning seega ka meie edasine elu kujuneb. Samuti funktsioneerivad ühiselt jagatud kogemused (õigemini teadmine neist) mälus nn kollektiivsete tugipunktidenä, mille abil me tunnetame aega ja omaenda elu ajas (Korkiakangas 1997: 9).

Eelöeldu viitab sellele, et me elame ja kogeme väga komplekselt erinevaid aegu. Kõigepealt on ju elu ise ajaprotsess. Meie teadvus võimaldab meil iga elusündmust käsitleda osana sellest protsessist ning need elusündmused eelnevatega seostada. Me elame *ajaloolises ajas*, s.t kogeme osa ajaloo(protsessist)st, ja meie teadvus seob meie endi elatud ajalood personaalselt nn suure ajaloo arenguga (mille tulemusel me näiteks määratleme end põlvkonnana). Muidugi on ka *bioloogiline aeg* meie ajaloolisuse-kogemuse jaoks tähenduslik nagu ka see, et me elame seda aega *sotsiaalses ajas* (vrd ka *eluajalooline aeg* Lehmann 1983: 14, *individaalne biograafiline aeg* Bohman 1986: 6). Bioloogiline on sotsiaalselt defineeritud: erinevad sotsioloogilised käsitlused (vt võrdlevalt nt Fischer-Rosenthal 1990) lähtuvad eeldusest, et indiviidi elukäik on rohkemal või vähemal määral sotsiaalselt normeeritud. Sotsiaalse ja ajaloolise aja kogemusel on aga veel

üks tahk — ta suhestub just *minu* biograafilise teadmise erilisuse ja ainukordsusega ning *minu* isiklike kogemuste ja emotsioonidega. Me elame ka omaenda *privaatses* ajas.

Ajad, reaalsused ja representatsioonid: eluloosünkretism

Eelöeldust peaks selguma, et suhe mälu kogemustasandi ja nn ideoloogilise tasandi ehk mäletamisskeemi ja interpretatsiooniskeemi vahel (kui kasutada Alheiti sotsiaalse mälu mudeli terminoloogiat) on dialoogiline ja dialektiline. Sama kehtib ka indiviidi (aja)kogemuste ja nende representatsioonide (nt elulooline jutustus, mälestus vmt) kohta. Kui käsitleme eluloolist jutustust mälu uurimise allikana, peame ka mõistma, milline on eluloo suhe aega ja reaalsusse. Mälu kui sotsiaalse konstruktsiooni kontseptsioonist tuleneb, et küsimus mälust ei ole küsimus formatiivsest minevikust (s.t milline oli minevik ja milliseks see meid kujundas), vaid olevikust (s.t millisena minevikku olevikuperspektiivist nähakse ja miks) (Hutton 1999: 184 jj). Minevik seejuures on (samuti mälukontseptsioonist tulenevalt) erinevate võtetega konstrueeritud. Sellega keskendub mälu-uurija tavaliselt olevikureaalsusele. Eluloolise jutustuse puhul ei ole lahendus nii lihtne. Üldiselt on uurijad üksmeelel, et tuleb kriitiliselt eristada reaalsust (s.t seda, mis on/oli tegelikult olemas, mis iganes see ka ei oleks, ehk elatud elu), kogemust (s.t kuidas individ on reaalsust ehk elatud elu teadvustanud) ja representatiooni (ehk jutustatud elu) (vrd Bruner 1986: 6).²⁰ Käsitledes eluloo suhet sotsiaalse reaalsusega, lähevad eluloouurijate koolkondade seisukohad lahku.²¹ Kõige kaugemaleulatuv väide eluloouurimise vastu kuulub Bourdieule, kelle jaoks biograafia on vaid illusioon ning eluloouurimine ei midagi muud kui “ühe perfektse sotsiaalse

²⁰ Ka sellise mõtteviisi juured on sügavalt kultuurilised ning peituvad lääne modernismi traditsioonis. See käsitles kultuurilist ja sümboolset kui midagi, mis moonutab reaalsust (vrd Gullestad 1996: 12).

²¹ Vt võrdlevalt nt Corsten 1994, Miller 2000.

artefakti konstruksioon” (Bourdieu 1990). Enamik eluloouurijaid on siiski seisukohal, et kultuuriliste representatsioonide suhe sotsiaalsesse reaalsusse on ambivalentsem: kuigi elulooline jutustus ei võimalda otsest ligipääsu minevikule, on tal siiski tugev side minevikuga. Tekstuaalne ja sotsiaalne ei ole lahutatatud. (Vrd Passerini 1987: 1; Skultans 1998: 26; Gullestad 1996.) Etnoloogid eeldavad enamasti, et mälestused põhinevad reaalsel sotsiaalsel kogemusel; on uurijaid, kes väidavad, et ilma konkreetse kogemusest ei ole elulooline jutustus võimalikki. Sotsioloog Gabriele Rosenthali (1995) arvates tekib *meil* aja möödudes kogetust isegi adekvaatsem pilt, pidades adekvaatsuse kriteeriumiks mineviku sobivust indiviidi oleviku eluskeemi (vrd “orientatsiooniminevik” — Rosenthal 2000). Lisaks peab arvestama, et nii nagu ka indiviidi elul ja kogemustel on ka narratiividel (ja mälestustel) oma ajalugu ning erinev mõju eri aegadel. Suhe elu ja teksti vahel on dünaamiline: inimene kasutab konventsionaalseid narratiivseid tähendusi, et anda kogemustele vormi. Kogemusi ja mälestusi kujundab viis, kuidas neist räägitakse; nad järgivad enam või vähem teadlikult teksti loogikat (Korkiakangas 1997: 11). “Narratiivid ei ole elust destilleeritud, nad viivad jälle elu juurde tagasi.” (Gullestad 1996: 14.) Jutustus (nt elulugu) nagu ka selle looja on sotsiaalse reaalsuse kujundajad. Seega, kui me eluloolise jutustuse põhjal küsime, miks mälestus mingist sündmusest on just selline, peab meie analüüsi mahtuma nii juhtunu *siis*, meenutav/jutustatav *praegu* kui ka teksti ja kogemuse vahepealne *ajalugu*.

Keskendudes mälu-uurimisel eluloole kui allikale peame selle analüüsil silmas pidama aegade, reaalsuste ja kontekstide kompleksust, mida võiks nimetada *eluloosünkretismiks*. See tähendab, et elulugudes avalduvad koosmõjus nii individuaalne, sotsiaalne ja ajalooline aeg kui ka minevik, olevik ja tulevik. See kehtib nii kogemus-, meenutamise- kui ka interpretatsioonitasandi kohta. Nii nagu indiviidi seisukohalt on tema eluloos kombineerunud mineviku-, oleviku- ja tulevikutegelikkus (vrd Jaago 2001a), tuleb ka elulugude analüüsis üheaegselt silmas pidada erinevaid aegu ja kontekste, milles kogemusi omandatakse ning meenutatakse. Elulugu jutustatakse retrospektiivselt, tagasivaatavalt, meenutatavad kogemused on integreeritud üldisesse kogemus- ja teadmispaigasisse ning neid hinnatakse selle taustal. Ka on biograafilised jutus-

tused seotud kollektiivse mälu sotsiaalsete struktuuridega ning neid mõjutab üldine ajalooline kontekst. Lõpuks on tekstid põimunud semantilisse keskkonda, mis mõjutab nii neid tingimusi, kuidas millestki räägitakse, kui ka nende juttude retseptsiooniviisi. Võimalus, et mingist sündmusest mingil viisil jutustatakse, on juba avaliku diskursi vormidest mõjutatud. Iga jutustamisprotsess toimub teatud tähenduste, aktspteeritud jutustamisviiside ja publikuefekti tingimustes (vrd Heins 1993: 76, Jaago 2001b).

Mälu kui kultuuritegur: etnoloogilisi sissevaateid

Mälu on dialektiline protsess mineviku ja oleviku vahel, mis ühendab muutuse ja järjepidevuse tervikuks. Kollektiivses mälus toimub pidev dialoog erinevate aegade, reaalsuste, kogemus- ja tõlgendussüsteemide vahel. See teeb mälust identiteedi põhialuse ja järjepidevuse kandja, samas kui see, mida ja kuidas meenutatakse, võib (olevikuti) muutuda.

Kogumikku "Mälu kui kultuuritegur" koondatud artiklid dokumenteerivad ja analüüsivad eri aspektidest mälu ja mäletamisprotsessi Eesti ühiskonnas 1990. aastatel ning 21. sajandi hakul. Ühine küsimus, mida artiklite autorid ühel või teisel viisil esitavad, on mälu kogemustasandi ning normatiivsete orientatsioonide (ideoloogiate) tasandi suhtest, selle dünaamikast ning seotusest kindla ajaloolise ja sotsiaalse kontekstiga. Vaatluse all on erisugused "mäludokumendid" — kirjalikud elulood ja suguvõsakroonikad, suulised teemajutustused (intervjuud), riiklikud kampaaniad ja rituaalid.

Tiiu Jaago näitab 20. sajandi lõpu pere- ja suguvõsalugude põhjal, kuidas mälu toetub pikaajalisele lokaalsele jutustamistraditsioonile, mis annab lugudele skeemid, mille järgi orienteeruda. See ei tähenda, et mälu oleks jäik ja muutumatu, vastupidi — ta on avatud ühiskonnas toimuvatele protsessidele, mis loovad jutustamisele uusi kontekste.

Ene Kõresaar uurib vanemate eestlaste lapsepõlvemälestuste põhjal vastupidist protsessi: kuidas kujutelm lapsepõlvest kui rahvuslikust lapsepõlvest toetub reaalsele lapsepõlvkogemustele,

aktualiseerub okupatsioonitingimustes ning kinnistub väljakujunenud mäluskeemidele toetudes. Uued kontekstidki 1990. aastatel mõjuvad rahvuslikku lapsepõlvepilti kinnistavalt, mitte muutvalt.

Triin Mulla käsitleb vanematest eestlastest põlvkond nooremate mälestusi nende lapsepõlvest 1940. aastatel. Ta näitab, kuidas meenutatava sisus kajastub ühtaegu tolleaegne isiklik kogemus, taust elukeskkonna ja ajalooliste sündmuste mõttes, nn kollektiivne traditsioon ehk *Eestlase lugu* ning täiskasvanute kultuurilised arusaamad sellest, milline peaks olema lapsepõli ning lapsepõlvemälestus.

Järgnevad kaks artiklit käsitlevad mälestusi elust Nõukogude Eestis alates 1950. aastatest. Mälestustele sellest ajast on iseloomulik, et nad on enamasti isikliku elu kesksed ega esinda nii-võrd *Eestlase lugu* kui mälestused, mida uurisid kaks eelnevat artiklit. *Kaari Siemer* oletab oma artiklis, et lugude sellise iseloomu tingib osaliselt riigi ja indiviidi lahusus vaadeldaval perioodil. Ühtlasi vaatleb ta mäletamise ja unustamise dünaamikat vanemate eestlaste meenutustes nõukogude ajast ning näitab, kuidas nn ühiskondlik-poliitilise tasandi kadumine mälestustes on seotud sellega, kuidas praegune ühiskond minevikku hindab ning kuivõrd on elulookirjutajatel kasutada väljakujunenud mäletamiskonventsioone.

Ene Kõresaar analüüsib *defitsiidikogemuse* konstrueerimist elulugudes ning selle jutustust struktureerivat iseloomu. Lähtudes *defitsiidist* kui ühisest kogemusraamistikust uurib ta, kuidas vastava kogemuse (hinnanguline) tematiseerimine elulugudes on seotud kirjutajate oleviku toimetulekuprobleemidega, soo- ja sotsiaalse seisundi spetsiifikaga ning elulooautorite tegevuspraktika ja ellusuhtumisega.

Kirsti Jõesalu keskendub 1980. aastate rahvusliku liikumise kogemuse biograafilisele konstruktsioonile intervjuudes tollaste Tartu Ülikooli tudengitega. Ta uurib, kuidas tagasivaatavalt tekib pilt minevikusündmustest, kuidas mõnede sündmuste esiletõstmine ja teiste kõrvalejätmine on seotud grupiidentiteediga, arusaamadega rahvusest ning iseenese rollist selles.

Kogumiku lõpuartiklis analüüsib *Terje Anepaio* kollektiivse mälu dünaamikat Eesti ühiskonnas taasiseseisvuse jooksul. Esi-tades küsimuse mälu kogemus- ja interpretatsioonitasandi suhtest

ning võimuprobleemist selle keskmes vaatleb ta, kuidas toimub 1940. aastate suurküüditamiste mälestamine ühiskonnas: kuidas ametlikult konstrueeritakse rahvuse repressiooniminevik, milline on selle vastuvõtu sotsiaalne kandepind ning kuidas see muutub.

Kirjandus

- Alheit, P. 1989. Erzählform und "soziales Gedächtnis": Beispiel beginnender Traditionsbildung im autobiographischen Erinnerungsprozess. — Alheit, P., Hoerning, E. M. (Hg.) *Biographisches Wissen: Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*. Frankfurt/Main: Campus, 123–147.
- Alheit, P. 1995. Die Spaltung von "Biographie" und "Gesellschaft". Kollektive Verlaufskurven der deutschen Wiedervereinigung. — Fischer-Rosenthal, W., Alheit, P. (Hg.) *Biographien in Deutschland. Soziologische Rekonstruktionen gelebter Gesellschaftsgeschichte*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 87–115.
- Alheit, P., Hoerning, E. M. 1989. Biographie und Erfahrung: Eine Einleitung. — Alheit, P., Hoerning, E. M. (Hg.) *Biographisches Wissen: Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*. Frankfurt/Main: Campus, 8–23.
- Assmann, A. 1993. *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*. Frankfurt/Main u.a.
- Assmann, J. 1988. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. — Assmann, J., Hölscher, T. (Hg.) *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt/Main.: Suhrkamp, 9–19.
- Assmann, J. 1992. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München.
- Bohman, S. 1986. The People's Story. On the Collection and Analysis of Autobiographical Materials. — *Methodological Questions* 3. Stockholm: Nordiska Museet, 3–23.
- Bourdieu, P. 1984. *Distincion. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. 1990. Die biographische Illusion. — *BIOS: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* 1, 75–93 (orig. L'illusion biographique. — *Actes de la recherche en sciences sociales* 62/63 (1986), 69–72).
- Boyer, P. 1990. *Tradition as Truth and Communication. A Cognitive Description of Traditional Discourse*. Cambridge University Press.

- Bruner, E. M. 1986. Experience and Its Expressions. — Turner, V. W., E. M. Bruner (ed.). *The Anthropology of Experience*. Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 3–30.
- Burke, P. 1991. Geschichte als soziales Gedächtnis. — Assmann, A., Harth, D. (Hg.) *Mnemosyne. Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*. Frankfurt/Main: Fischer, 289–304.
- Cavalli, A. 1991. Soziale Gedächtnisbildung in der Moderne. — Assmann, A., Harth, D. (Hg.). *Kultur als Lebenswelt und Monument*. Frankfurt/Main, 200–210.
- Corsten, M. 1994. Beschriebenes und wirkliches Leben. Die soziale Realität biographischer Kontexte und Biographie als soziale Realität. — *BIOS: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* 2, 185–204.
- Dilthey, W. 1976. *Dilthey: Selected Writings*. Rickman, H.P. (ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Eco, U. 1972. *Einführung in die Semiotik*. München.
- Eriksen, A. 1997. Collective Tradition and the Individual. — *ARV. Nordic Yearbook of Folklore*, 53, 71–85.
- Fischer-Rosenthal, W. 1990. Von der “biographischen Methode” zur Biographieforschung: Versuch einer Standortbestimmung. — Alheit, P., Fischer-Rosenthal, W., Hoerning, E. M. (Hg.) *Biographieforschung. Eine Zwischenbilanz in der deutschen Soziologie*. Werkstatt des Forschungsschwerpunkts Arbeit und Bildung 13. Bremen: Universität Bremen, 11–32.
- Fischer-Rosenthal, W. 2000. Address Lost: How to Fix Lives. Biographical Structuring in the European Modern Age. — Breckner, R., Kalekin-Fishman, D., Miethe, I. (eds.) *Biographies and the Division of Europe. Experience, Action and Change on the ‘Eastern Side’*. Opladen: Leske+Budrich, 55–76.
- Foucault, M. 1991. Preface to The History of Sexuality, Volume II. — Rabinow, P. (ed.). *The Foucault Reader. An Introduction to Foucaults’ Thought*. London, New York, Toronto: Penguin Books, 333–339.
- Fulbrook, M. 1999. *German National Identity after the Holocaust*. Cambridge: Polity Press.
- Grathoff, R. 1995. *Milieu und Lebenswelt. Einführung in die phänomenologische Soziologie und die sozialphänomenologische Forschung*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Gullestad, M. 1996. Modernity, Self and Childhood in the Analysis of Life Stories. — Gullestad, M. (ed.) *Imagined Childhoods. Self and Society in Autobiographical Accounts*. Oslo: Scandinavian University Press, 1–39.

- Halbwachs, M. 1985a. *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt/Main: Fischer.
- Halbwachs, M. 1985b. *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Hall, S. 2000. Who needs identity? — du Gay, P., Evans, J., Redman, P. (ed.). *Identity: a Reader*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 15–30.
- Heins, F. 1993. Über Geschichtsbilder in Erinnerungserzählungen. — *Zeitschrift für Volkskunde* 89, 63–77.
- Hiiemäe, M. 1978. *Kodavere pajatused: kujunemine ja koht rahvajutu-traditsioonis*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Hobsbawm, E. 1983. Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914. — Hobsbawm, E., Ranger, T. (ed.) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 263–307.
- Hoerning, E. M. 1989 Erfahrung als biographische Ressourcen. — Alheit, P., Hoerning, E. M. (Hg.) *Biographisches Wissen: Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*. Frankfurt/Main: Campus, 148–163.
- Jaago, T. 2001a. Kuidas mõista pärimusjutu tõde? — Anepaio, T., Kõresaar, E. (toim) *Mälu kui kultuuritegur. Konverentsi materjale*. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 227–243.
- Jaago, T. 2001b. Perepärimus folkloristika vaateväljas. (Artikli käsikiri antud ajakirja *Folklore* toimetusse) — <http://madli.ut.ee/~tiaago/05uurimus> (27.12.2001)
- Kaivola-Bergenhøj, A. 1993. Scheme Study and the Study of Contextual Elements in Narrative Analysis. — Anttonen, P. J., Kvideland, R. (ed.) *Nordic Frontiers*. NIF Publications 27. Turku: 147–164 (vt Piret Paali tõlget <http://haldjas.folklore.ee/seminar/Kaivola.htm>).
- Kannike, A. 1994. “Rahvuslik” rahvakultuur. — *Pro Ethnologia* 2, 7–29.
- Korkiakangas, P. 1997. Individual, Collective, Time, and History in Reminiscence. — *Ethnologia Fennica* 25, 5–16.
- Kõresaar, E. 2001a. ‘Kollektiivne mälu’ ja eluloo uurimine. — Anepaio, T., Kõresaar, E. (toim.) *Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale*. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 42–56.
- Kõresaar, E. 2001b. Nõukogude periood vanemate eestlaste elulugudes: probleeme ja tähelepanekuid. — Jaago, T. (toim) *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 120–131.3.
- Leete, A., Niglas, L., Barkalaja, A. 2001. *Põhjapõder arktilises kultuuris*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Lehmann, A. 1983. *Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen*. Frankfurt/Main, New York: Campus.

- Löfgren, O. 1995. Leben im Transit? Identitäten und Territorialität in historischer Perspektive. — *Historische Anthropologie: Kultur. Gesellschaft. Alltag* 3/3.
- Mannheim, K. 1928. Das Problem der Generationen. — *Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie* 7, 309–330.
- Marcus, G. 1993. Past, Present and Emergent Identities: Requirements for Ethnographies of Late Twentieth-Century Modernity Worldwide. — Lash, S., Friedman, J. (ed.) *Modernity and Identity*. Oxford, UK & Cambridge, USA: Blackwell, 309–330.
- Miller, R. L. 2000. *Researching Life Stories and Family Histories*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Nassehi, A. 1990. Raamaturetsensioon: P. Alheit & E. M. Hoerning (Hg.) *Biographisches Wissen. Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*. Frankfurt am Main / New York: Campus 1989. — *BIOS: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* 1, 123–127.
- Niedermüller, P. 1997. Zeit, Geschichte, Vergangenheit. Zur kulturellen Logik des Nationalismus im Postsozialismus. — *Historische Anthropologie: Kultur. Gesellschaft. Alltag* 2, 245–267.
- Niethammer, L. 1995. Diesseits des "Floating Gap". Das kollektive Gedächtnis und die Konstruktion von Identität im wissenschaftlichen Diskurs. — Platt, K., Dabag, M. (Hg.) *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Pladen: Leske+Budrich, 25–50.
- Nora, P. 1990. *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Berlin: Verlag Klaus Wagenbach.
- Passerini, L. 1987. *Fascism in Popular Memory. The Cultural Experience of the Turin Working Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Raudalain, T. Traditsiooniline elulooline jutustamine: mäluaine etnopoetiline tekstualiseerimine. — Anepaio, T., Kõresaar, E. (toim) *Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale*. Studia Ethnologia Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 59–78.
- Richter, R. 1994. Stilwandel und Stilkonflikte. Zur Analyse von Lebensstilen und Mentalitäten im sozialen Raum am Beispiel kleinbürgerlicher Stilmerkmale. — Mörrth, I., Fröhlich, G. (Hg.) *Das symbolische Kapital der Lebensstile: zur Kulturosoziologie der Moderne nach Pierre Bourdieu*. Frankfurt/Main, New York: Campus, 167–180.
- Rosenthal, G. 1994. Zur Konstruktion von Generationen in familienbiographischen Prozessen. — *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 4, 489–516.

- Rosenthal, G. 1995. *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt/Main, New York: Campus.
- Rosenthal, G. 2000. Social Transformation in the Context of Familial Experience: Biographical Consequences of a Denied Past in the Soviet Union. — Breckner, R., Kalekin-Fishman, D., Miethe, I. (eds.) *Biographies and the Division of Europe. Experience, Action and Change on the 'Eastern Side'*. Opladen: Leske+Budrich, 115–138.
- Skultans, V. 1998. *The Testimony of Lives. Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. London, New York: Routledge.
- Zemon Davis, N. 1999. Who Owns History? — Ollila, A. (ed) *Historical Perspectives on Memory*. Helsinki: SHS, 19–34.
- Wischermann, C. 1996. Geschichte als Wissen, Gedächtnis oder Erinnerung? Bedeutsamkeit und Sinnlosigkeit in Vergangenheitskonzeptionen der Wissenschaft vom Menschen. — Wischermann, C. (Hg.). *Die Legimität der Erinnerung und die Geschichtswissenschaft. Studien zur Geschichte des Alltags*, Band 15. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 55–86.
- Wulf, M. 2000. Theory Building: Dynamics of Collective Memory in Estonia. — *Working Papers*, 54. Uppsala: Departement of East European Studies, 29–51.
- Wulf, M. 2002. *Dynamics of Collective Memory and National Identification in Estonia*. Dissertatsiooni käsikiri.
- Wuthnow, R., Hunter, J. D., Bergesen, A., Kurzweil, E. 1984. *Cultural Analysis. The Work of Peter Berger, Mary Douglas, Michel Foucault, and Jürgen Habermas*. London, Boston: Routledge.

Pere- ja suguvõsalood pärimuses

20. sajandi teine pool

Tiiu Jaago

Põlvkondadevaheline kommunikatsioon perepärimuse uurimisobjektina

Saksa etnoloog Ingeborg Weber-Kellermann (1976) kirjutab jõlukommetest kui jõuluõhtul toimuvast peresisesest kommunikatsioonist, milles muu hulgas mängib olulist rolli vanemate ja laste suhe. Ehitud jõulukuusk on vanemate üllatus lastele, järgnevatel aastatel korratakse seda elamust, kuni aastate möödudes vahetub lapse roll vanema rolliga ning oma lapsepõlveelamust jagatakse nüüd järeltulijatega.

Vene kultuuriuurija Svetlana Adonieva (1999) kirjeldab, kuidas uusaasta on olnud tema (snd 1963) lapsepõlve armastatumaid pühasid, samuti tema vanemate (snd 1930ndail) ja vanavanemate lapsepõlve tähtsamaid pühasid, mis puudutasid kogu nende peret.

Ingeborg Weber-Kellermanni eesmärk oli pakkuda uut vaatenurka traditsioonilisse kombeuurimisse. S. Adonieva tegi oma artiklis ekskursi uusaastapühade ajaloolisse kujunemisse Veneemaal. Nii ühes kui ka teises käsitluses tuleb muidugi esile, et peres toimuv on vaid osa ühiskonnas toimuvast. Kuid samas rõhutatatakse, et pühade tähistamine pere piires on ühtlasi põlvkondadevaheline kommunikatsioon ja et see on toimunud nii minevikus kui ka toimub tänapäeval jätkuvalt edasi. 20. sajandi lõpu (pere)pärimuses on jõulude kirjeldused vaatamata ühiskonnas ja ühtlasi pärimuskultuuris asetleidnud suurtele muutustele väga selgepiirilised, tundeküllased ja mälestustes soojad. Isegi Teise

maailmasõja aegseid ja/või vangistuses veedetud jõule kirjeldades mainitakse, et ikka leiti võimalus pühi tähistada. Jõulude kõrvale on peresiseste tähtpäevade tähistamisel oluliseks tõusnud sünnipäevad. Usutavasti areneb perepärimuse uurimine edasi just selles suunas: mis tähendus omistatakse pere siseellu kuuluvatele täht- ja argipäevadele. Kuid see jääb juba 21. sajandisse. 20. sajandi lõpukümnendi perepärimuse keskseimad teemad ja uurimisprobleemid on seotud pere- ja suguvõsaajalooga. Sellele on ka pühendatud järgnev käsitlus.

Allikateks on 1990. aastatel kogutud elulood (ENSV), suguvõsakroonikad (ilmunud nii internetis kui ka trükistena) ning suulised ja kirjalikud teemajutustused (KV; SÜKU). Ülevaate üldised lähtekohad:

- suguvõsaajaloo-alane pärimus ei ole Eesti ühiskonnas laialt levinud, kuid kui perel on oma suguvõsaajalugu käsitlev pärimus, on see selgepiiriline, omanäoline ja rikkalik;
- niisuguse pärimuse olemasolu tugineb pikaajalisele (lokaalsele) jutustamistraditsioonile;
- jutustamiste käigus paigutuvad rõhuasetused pärimuses ümber vastavalt ühiskonnas toimuvatele protsessidele, mis loovad jutustamistele uusi kontekste;
- pärimuse püsimise ja muutumise vahekorda aitavad selgitada mälupidepunktid — nii kaemuslikud kui ka emotsionaalsed jutu ja meenutamise tugipunktid, mille abil kujundatakse pärimusmaastik.

Pärimusmaastik on kogum lugusid ja teadmisi jutustamiskunstist. Kuid peale selle on pärimusmaastikul teed ja orientiirid, mis juhiavad jutustamist ning lugude valikut ja tõlgendamist. 20. sajandi esimese poole suguvõsaajaloo orientiiriks on esivanemate rajatud talu.¹ Kui taluühiskond lakkas pärast kolhooside loomist olemast, ei kadunud siiski esivanematest kõnelevad lood. Sajandi teisel poolel luuakse fotode, joonistuste, kirjade, üksikute esemete, säilinud majade, õuepuude jms abil uus jutustamismaastik. Muutused

¹ Põhimõtteliselt kehtib see ka linnamaja kohta, kuid Eesti pärimuses ei ole sellest kuigi palju näiteid (vrd ENSV 308).

ühiskonnas tingivad uute orientiiride tekkimise, mis võimaldab vanu lugusid ja olnud asju ikka edasi rääkida.

Jutustamise tugipunkte kujundab ka pereväline maailm: kool, ametlikult tunnustatud ajalookäsitused, ühiskondlikud ja riiklikud hinnangud perepärimusele. Pärast Teist maailmasõda ei toetanud miski välistest teguritest suguvõsaajalooga tegelemist — see valdkond jäi pere raames ja pere jaoks jutustamiseks. Et inimeste argikogemuses oli palju sellist, mida nõukogulikus ajalookäsitluses maha vaikiti (elu Eestis Vabariigi ajal; küüditamiste ja vangistuste, isegi töölevärbamise vägivaldsus), siis kujunes perepärimusest muu hulgas ka alternatiivne ajalookäsitus. 1990. aastatel tuli see seni varjatud minevikukäsitus esile, kuid pole välistatud, et tekkisid uued varjatud, vaid pereliikmetele mõeldud teemad ja käsitlused.

Peretraditsioonide püsimise eelduseks on peale eelöeldu seegi, et need jutustamised, eriti aga käitumised on mõneti märkamatud: neid ei teadvustata ideoloogilises plaanis, olulised on jutustamiste ja toimimise praktilised eesmärgid (nii on ikka tehtud, sellest on ikka räägitud, sellest aga vaikitud).

1990. aastatel räägitud lood peegeldavad esivanemate ja pereliikmetega seotud ajaloosündmusi ning argielu. See on ootuspärane nii kiirete muutuste kui ka valitsevate ideoloogiate vaheldumise tõttu: vajatakse kas vastuhäält valitsevale ideoloogiale ja ametlikule ajalookäsitusele või tuuakse esile/taotletakse enda ja pereliikmete kohanemist muutustepööristes. Ajaloolise tegelikkuse peegeldamise teeb jututraditsioonis võimalikuks kultuuriline tegelikkus (jutustamistraditsiooni olemasolu ühelt poolt, pärimuse kogumise traditsioon teiselt poolt).

Jutud ja raamid

20. sajand jaotub jutustustes sajandi esimeseks ja teiseks pooleks, mille murdejooneks on Teine maailmasõda koos oma kaas- ja järelmõjudega. See iseloomustab erineva ulatusega lugusid ja on universaalne, sisaldab võrdlust, täpsemalt vastandamist. Siit järeldub ka esimene juturaami loov alus: ajalooline tegelikkus, mis

kujundab inimeste argielu, määrab tema võimalused alates eluase-
mest ning lõpetades vaimse eneseleidmisega.²

Vastandamisskeemi kõrval ning paralleelselt sellega kasuta-
takse suguvõsaloo ülesehituseks sugupuuskeemi. See eeldab täp-
sete nimede, aja- ja kohamääratluste olemasolu. Kohamääratle-
mise täpsus võib ulatuda talust maailmajaoni, ajamääratlus lähtub
mingist sündmusest (*sajandi algus; enne või pärast sõda*) või on
kuidagi kaudselt välja arvestatav, näiteks põlvkondade järgi.

*Neil oli kaks tütar: Juuli³ ja Alma. Juuli sai mehele kaup-
mees Rõugule Türil. Rõuk oli pärit Vakkist. Kuskil enne teist
maailmasõda läksid ära koos tütar Ilmega Ameerika ja sinna
nad surid, Ilme perega elab. Alma läks mehele Meibalule
Muskast, elasid Paides, oli oma maja ja kaks tütar, sõja aeg
põgenesid ära Austraaliasse, Alma olevat surnud.*
(<http://www.hot.ee/hirtentreu/AMH.html>)

Kroonikates⁴ tutvustatakse sellise skeemi järgi kõiki suguvõsa-
liikmeid, kuid ometi ei ole need portreed ühesugused. Jutustaja
vanemate, eriti vanavanemate pereloomised on pigem faktid, sur-
mad aga rohkem või vähem teavet sisaldavad teated ja vahetud
kogemused (*vanaisa Ado on surnud äkilise haiguse tagajärjel;
vanaisa tahtis enne surma aset vahetada*). Tädi-de-onude põlv-
konna kirjeldustes esitatakse andmeid pigem vastupidi: enam tea-
takse pereloomisest (*säält oli naruostja ta kord ära viinud ja järg-
misel aastal jälle tagasi toonud; siis kosinud teda; sai mehele; läks*

² Jutu ülesehitust vastandusele *enne-nüüd* vt Jaago 1999; 2000: 174–182. Varasema ja jutustamisaja (*nüüd*) erinevust võidakse esitada konfliktisena (1920.–1930. aastatel sündinute turvaline lapsepõlv ühelt poolt ja sõjajärgsed represseerimised teiselt poolt; looduskeskkond ühelt poolt — tööstuslik ja linnastuv keskkond teiselt poolt; sisserrännanu elujärje tõus pärast Teist maa-
ilmasõda Eestis — sellele vastanduv pidetuse- ja ülekohtutunne Nõukogude Liidu lagunemise järel); kogemusjutustused analüüsivad tänapäevanähtusi, hinnates oma elukogemusest lähtuvalt mineviku ühiskonda ja oma vanemate elu. Sõltuvalt kuulajaskonnast tuleb rohkem või vähem esile nostalgia.

³ Nüüd ja edaspidi rõhud tsitaatides autorilt.

⁴ Vaadeldud on ainult neid suguvõsakroonikaid, mis sisaldavad pärimust.

mehele — tüdruku kohta; meeste kohta vastavalt: *naine oli võetud*), lahkumisi vaid mainitakse (*Alma olevat surnud*).

On üllatav, kuid järele mõeldes ka arusaadav, et selliste lühilandmete esitamine võimaldab isikupäraseid kirjeldusi. Väikese võttega — sõnavalik näiteks, võidakse saavutada suhtumise küllalt selge peegeldus, mis eeldab emotsionaalset-kaemuslikku seotust selle või teise inimese ja sündmusega. Lähedase inimese surm, mida vahetult kogetakse, ei saa olla pelgalt fakt ja seda ei peegeldatagi nii nagu kaugel oleva sugulase surma. Tädi ja onude meheleminemised ja kosimised — eks needki jätnud perre järele mälestusi kaasavara jagamisest uute sugulussuhete kujunemiseni. Neist olukordadest räägiti peres, sest need mõjutasid kõiki pere-liikmeid ega olnud seega kahe inimese vahelised, teistesse mittepuutuvad sündmused.⁵

Et sugupuuskeemiga loos peetakse nime, aja- ja kohamääratluste kõrval oluliseks andmeid pere või kodu loomisest, on sellele skeemile tunnuslik (genealoogiline) mõtteviis seostub ju pere loomise ja soo jätkamisega).

Kui mingil põhjusel väljutakse antud skeemile ülesehitatud jutustamisest, antakse sellest ka märku: *Üks väike vahejuhtum: vanasti käidi ju ikka kirikus, jala mindi ja jala tuldi, kes jõukam, käis hobusega. Järgneb lugu, kuidas kaks jutumeistrit või suurt tühjaaju tegijat kokku said.* (Samas.)

Skemaatilised jutustused on seega küllalt teaberikkad, vaatamata kokkusurutusele: siin on andmeid argielust, tavaõigusest, inimestevahelistest suhetest jms, mis mõjutasid pere elujoonist. Skemaatiline, kuid täpne jutustus peab tuginema rikkalikumale pärimusele ja selle heale tundmisele, sest vastasel korral näeksime hajusat skeemi, siin aga on vähestesse lausetesse mahtunud rikkalik teave, terve elu ja selle ajalooline taust. Üldistusvõime nõuab alust, millele kokkuvõtte saab tugineda, nagu järgnevas näites on peategelase seotus sõja(teema)ga:

⁵ Irina Razumova, Loode-Venemaa perepärimuse uurija, vaatleb abiellumisega seotud perepärimust, eriti jutte sellega seonduvatest konfliktidest artiklis "Sugulaseks olemise piiril: perejutustused sugulaste eraldumisest ja ühinemisest" (Razumova 2001).

Johannes. Tema oli palju aastaid sõjas. Vene-Jaapani sõjas Mansuurias, siis esimeses maailmasõjas, kus sattus sakslaste poole vangi. Võttis naise kahe sõja vahel, ehitas Türile Vainu tänavale maja. [---] Lapsi oli neil neli. (<http://www.aai.ee/~tarmo/txt/index.html>)

Õeldut võib tõlgendada kui kujundit: *tema oli palju aastaid sõjas* on tunnuslik, selle mehe identiteeti kuuluv teade; kuid jutustaja teab ka ajaloolist konteksti (kus, kellega, kellenä sõi).

Sugupuuskeemi võidakse kasutada ka eluloojutustustes, kuid mõningase eripäraga. Võrreldes kroonikaga piirab elulugu kirjeldatavate sugulaste ringi. Tüüpiliselt piiratakse vaid vanemate ja vanavanematega. Erinevalt kroonikaist alustatakse eluloojutustust endast, seega rakendub siin sugupuuskeemi kõugutabeli variant (mina: ema ja isa: vanaemad ja vanaisad). Kui peetakse vajalikuks anda lühiülevaade esivanematest, alustatakse jutustust küll endast, kuid kaugemate esivanemate tutvustamist jätkatakse siiski kronoloogilises järgnevuses, liikudes minevikust tänapäeva.

Pärast Teist maailmasõda sündinute eluloojutustusse ilmub esivanemate ja üldse sugulaste teema mingite teiste asjaolude kaudu (külaskäik, kingitus, igatsus kellegi järele, elujärje muutus ...).⁶ Huvitav on see, et eluloos võidakse pühendada tähelepanu ka nendele lähisugulastele, kes pidanuksid olema jutustaja elus tähtsal kohal, aga kes seda ei olnud.⁷

Sugupuuskeemile ülesehitatud jutustused peegeldavad ühtlasi naiste ja meeste sotsiaalset staatust ühiskonnas: talukesksetes lugudes kõneldakse esiisaliinist, naised on tagaplaanilised (seotud

⁶ Vt nt ENSV 100, 118. 1953. aastal Võrumaal sündinud naine jutustab talle olulistest lähisugulastest alalõigus "Omaksed". Ta kasutab sugupuuskeemi, kuid tänu enesekesksemale lähenemisviisile ilmnevad jutustaja individuaalsus ning tema suhted kirjeldatavate inimestega selgepiirilisemalt kui kroonikates. Tema jutustus võimaldanuks ka teist lähtekohta: kodu ja esivanemate teema seotust, kuid seda skeemi ta jutustuses ei tarvita. (ENSV 100.) Ilmselt ei kasutata ühe jutu ulatuses erinevaid jutu ülesehituse skeeme, sest see tekitaks asjatut kordamist. Ühtlasi illustreerib toodud näide seda, et üksikud lood allutatakse üldteemale, mis tingib ka lugude reastatuse.

⁷ ENSV 100: lõik isast, keda jutustaja tundis vaid kaudselt.

peamiselt jutustaja vahetute elamustega),⁸ baltisakslastest linna- kodanike elulugudes tutvustatakse küll nii mees- kui ka naisliine, kuid mehi nende ameti järgi, naisi aga selle järgi, kelle tütar/naine ta on.⁹ Kui jutustaja, aga võib-olla ka need, kellest kõneldakse, ei eristu sotsiaalselt staatuse järgi, esitatakse nii isa- kui ka emaliinid täiesti samalaadselt.¹⁰

Järgnevas näites kroonikast valitud loost antakse tagasivaated esivanematele sugupuuskeemi kasutades. Tavaandmetele lisaks tutvustatakse hariduse omandamist, ametit, vihjatakse ka iseloomuomadustele. Jutustus kulmineerub vanemate kohtumisega. Näib, et siintoodud sugupuuskeemi rakendavat jutustust juhib see, milliseid (esi)vanemate isikuomadusi ja tegusid jutustaja kõige enam väärtustab (amet, haridus, kodu ehitamine meeste puhul, välimus naise puhul):

Minu isa Voldemar sündis kaluri perekonnas Lohusuu vallas Peipsi ääres 1909. aastal. Pärast Jõhvi Ühisgümnaasiumi lõpetamist 1930. aastal astus ta sõjaväkke ja teenis Tapal I Soomusrongi Rügemendis. Sõjaväeteenistuse järel töötas ta lisaku metskonna kantseleis ja metsakorraldussalgas, et teenida raha metsakooli astumiseks. Ta lõpetas Voltveti metsakooli 1937. aastal ja asus tööle Taagepera metskonda.

Minu emapoolne vanaisa Peeter, kes oli ka metsamees, ostis 1933. aastal lesenenud Andrepilt ja tema kolmelt tütrelt 1800 krooni eest Homuli mõisa järgi oleva mõisamaakoha "Era (EHRA) metsa osa" koosseisust Erika-Hedvig-Isola-Elisa-Lucia Schillingilt. Vanaisa oli lõpetanud kihelkonnakooli. Ta oli väga töökas, ehitas Erale maja, lauda koos küüniga, aida, rehehoone ja suitsusauna. Ta rajas ilusa kodu oma naisele Ottiliele ja tütrele Emmale, kellest sai minu ema. Emma sündis Homuli vallas 1919. aastal.

Vanaema Ottiliel olid ilusad tumedad lokkis juuksed. Kogult oli ta volüümikas ja loomult romantiline. Vanaema

⁸ KV 745: 170, 204, 222; KV 746: 14, 55; KV 752: 233, 354, 411. Vt ka Latvala 1999: 85; Jaago 2000: 175–176.

⁹ KV 758: 12–13; KV 320.

¹⁰ KV 758: 175; ENSV 118.

kooliharidus oli küll puudulik, kuid temas oli elutarkust ja ettevõtlikkust.

Minu isa ja ema kohtusid peoõhtul 1937. aastal. (ENSV 325.)

Üldistused, mis kujunevad välja korduvate jutustamiste käigus, muutuvad esivanemate ja pereliikmete stereotüüpseteks piltideks (põhimõttel: see esivanem tegi/oli ...). Neid pilte olen nimetanud ka visiitkaardijuttudeks (Jaago, Jaago 1996: 84–89). Kaugematest esivanematest jutustamisel jääb ajapikku sõelale dominantjutustus, millega võib veel midagi haakuda, kuid mis võibki olla ainuke pilt temast.

Suuline ja/või kirjalik

Sugupuuskeem on olemas nii suulises kultuuris (näiteks perekonnanimede-eelsesse nimesüsteemi kuuluv esiisade rea nimetamine: *Samueli Jaagu Pärtel*) kui ka kirjalikus kultuuris (genealoogide koostatud sugupuuskeemid). Pärimuse loomulikus keskkonnas on üksikud lood seostatavad erineva skeemi abil. Skeem valitakse lähtuvalt jutustamissituatsioonist ja -eesmärkidest. Suguvõsakroonikaid, kus ei segata eri allikatest pärit andmeid ühtseks looks kokku, pean väga õnnestunuks. Näiteks ühes internetiversioonis on toimitud järgnevalt:

Oma esialgsel kujul sisaldab Jaan Kuldkepi kroonika ligi pooltuhat lehekülge vanu pärimusi ja pajatusi, mis on suures osas esitatud ühtse, peaaegu alateemadeks liigendamata tekstina. [...] Esmajoones just arvutivõrgu vahendusel kasutamiseks on siinkohal koostatud aga Kroonika kolmas versioon, mis sisaldab küll täpselt sama materjali kui originaalgi, kuid mugavama kasutuse huvides on originaalteksti tugevalt liigendatud ja kohati ka oluliselt muudetud tekstilõikude järjestust. Selle tulemusena on tekstist välja eraldatud üks läbiv põhiteema ja terve rida esimesest rohkem või vähem sõltumatuid kõrvalteemasid ja märkmeid. (<http://www.aai.ee/~tarmo/txt/index.html>)

Suulise ja kirjaliku pärimuse esitamise eripära seisneb selles, et suulisel esitusel ei tunnetata originaali ja selle töötluste kui versioonide lahusolu, sest ainult kirjalik esitus loob dokumendi, mida saab kõrvutada hilisemate kirjalike jutustustega. Kujuneb originaali (esimene kirjas fikseeritud dokument kui alus) ja selle redaktsioonide suhe, mida suulises kultuuris nii ei käsitata. Suulises pärimussituatsioonis mainitakse, kellelt seda või teist lugu kuuldi, mida ise kogeti, kuid selles, kuidas need üksikud lood põimitakse hetkel ühtseks jutustuseks, autoriküsimust ei teki, siin on ainukeseks peremeheks jutustaja ise. Järgnevast tekstilõigust nähtub, kuidas jutustaja viitab varasematele jutustamistele, millede käigus ta on oma loo vorminud ning kuidas ta on oma versiooni kontrollinud:

Kuldkeppide esivanema kohta käib vanarahva jutt järgmiselt: Rootsi ajal olnud kord väga külm talv, nii et Läänemeri kinni külmunud. Nii külmad talved tulevad aastasajas kord või kaks ette. Kuldkeppide esivanem, kes tol ajal noor mees olnud ja Rootsis elanud, sidunud endale uisud jalga ja jooksnud libedal jääl üle mere Eestimaale. Ta jõudnud Pärnu linna. Varsti selle järele tulnud sula ilm ja torm lõhkunud jää ära, nii et noormees pole enam saanud uiskudel tagasi kodumaale pöörduda. Ta jäänud Pärnumaale elama ja võtnud eesti naise.

Nii jutustas Kärdi-tädi, kui ta õige vana ja nende juttude üleskirjutaja noor poisike oli. Autori isa ja onu teadsid küll, et Kuldkeppide esivanem rootslane olnud, kuid sellest uiskudega üle mere jooksmisest ei olnud nad kuulnud. Hilisemad jutustajad Pärassaarest [---] kinnitasid aga jälle, et ka nemad seda Kuldkeppide esivanema uiskudel üle mere jooksmist olid oma vanematelt kuulnud. (<http://www.aai.ee/~tarmo/txt/Sugu1.html>)¹¹

Pärimuse kirjapanekud on suulise ja kirjaliku kultuuriilmingu vahealaks, mistõttu pole põhjust pärimuslikke suguvõsaajalugusid liigitada pelgalt *suulisteks ajalugudeks*. Ometi käituvad ka kirja pandud suguvõsalood (ühe jutustaja vaatepunkti esindavad lood)

¹¹ Vrd Muuseas, vanaisa on Rootsist kelguga üle jää Eestisse tulnud. Ta oli vist mingi kingsepp olnud või selline asi (Jürgen 1998: 12).

suulise kultuuri reeglite järgi: nad ei luba end küll muuta, kuid lubavad end kommenteerida.

Kui Te siis lugemise käigus juhtute sattuma sündmuste kirjeldustele, milliste kohta Te kindlalt teate, et tegelikkus erines siinkirjeldatust, oleksime väga huvitatud, kui saaksite saata meile omapoolsed kommentaarid, et oleks võimalik need lisada märkustena Kroonika originaaltekstile. Teksti enda sisulist muutmist ei pea me võimalikuks, sest pole meie võimuses muuta ammu elanud inimeste mälestusi.

(<http://www.aai.ee/~tarmo/txt/index.html>)

Eelöeldu sisaldab vihjet tõe mitmekülgsusele. Pärimus ei kinnita, et olemas on üks ja ainuke tõde: pigem korrigeeritaksegi kommentaaride kaudu erinevaid *tõdesid*. Käibivale ja toimivale pärimusele on iseloomulik, et erinevate arusaamade esiletoomiseks esitatakse erisuguseid, kohati üksteisele vastukäivad lood.

Lugude erinevad seostamisviisid vastavalt jutustamise üldteemale võimaldavad lugude varieerimist, sh rõhuasetuste muutmist. Nii on need lood korduvast kuulamisest/lugemisest hoolimata ikka kuulatavad/loetavad. Samas võimaldavad taasjutustamised korrigeerida arvamusi, sündmuste peegeldamisi ja hinnanguid möödunudle. Varieerumisvõime ja korrigeeritavus teeb need lood pärimuslikeks, mis erinevad põhimõtteliselt kirjakultuuriomastest autoritektstidest.¹²

¹² Vrd Anni Vilkkö (1997: 75) tähelepanekut: kirjutatud eluloojutustus sisaldab suulise jutustuse teemasid ja tõlgendusi, mille esitamist kirjalikul kujul mõjutavad küll kirjandusteksti loomisvõtted (pidulikkus, must-valge printsiip jne), kuid jutustuse lähe on ikka suulises traditsioonis.

Maalt linna, põllult tööstusse, kodust lasteaeda ja kooli. Kas ära ka esivanemate mailt?

20. sajandi teist poolt iseloomustavad järgmised ühiskondlikud suundumused:

- järsk ja vägivaldne elumuutus (1940. aastad, ka 1950. aastate algus);¹³
- linnastumine, tööstuse kasv ja sellega kaasnev tehnikaajastu, nii lähi- kui ka kaugränne (1950.–1960. aastad);
- teatav stabiilsus elu pisiasjade tasandil, kuid ka venestamisega, Afganistani sõjaga jms poliitilise eluga seoses kujunev pessimism Eesti ja eestluse püsijäämise pärast (1970.–1980. aastad);
- 1990. aastate poliitilised ja majanduslikud muutused, mis argipäeva ja isikliku elu tasandil võis tähendada suuri muutusi nii võimaluste avarumise kui ka vastupidises suunas (vrd Titma 2001: 7).

Linnastumine, tööstuse kasv ja ränne on tegurid, mis ei aita kaasa pärimuse stabiilsusele, kuna kaovad mälu toetavad pidepunktid. Mis need on? Esmalt on pärimuse stabiilsust toetavaks teguriks stabiilne keskkond: nii territoriaalses kui ka elutegevuse (eelkõige elatise hankimise) mõttes. Teiseks — eelõeldu tulemusena nõrgenevad põlvkondade sidemed, sest lapsed ja vanemad elavad teistsugustes tingimustes, sotsiaalses keskkonnas ning neil on erinev haridus, mis seostub nii ametiõppimise kui ka maailmaasjadest arusaamisega. Mikk Titma (2001) koostatud 1960.–1990. aastatel tehtud sotsioloogilisi uurimusi sisaldavas raamatus “Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundavad faktorid” esitatakse vahetult pärast sõda sündinute eluteejoonis (sotsiaalne mobiilsus, pere, haridus, kommunistlikusse parteisse kuulumine, ränne, keskkond, väärtuste ja orientatsioonide ealine dünaamika). Pärimusjutustustest ei saa täpset paralleeli sotsioloogide uurimusele, kuid

¹³ Seda perioodi kajastavad hästi jutustused, mis laekusid elulugude kogumisvõitlusele “Minu ja minu lähedaste saatus ajaloo keerdkäikudes” 1997. Vt ka elulugude kogumikku “Me tulime tagasi” (Hinrikus 1999) ja sellel materjalil baseeruvat artiklit (Jaago 1999).

kuidas eeltoodud, väidetavalt sõjajärgse põlvkonna (1940. aastate lõpul sündinute) elujoonist kujundanud tegurid peegelduvad pärimuses, seda saab kontrollida küll.

Üks pärimusuurijate tähelepanekuid on, et linna ja maa erinevused pärimuses ei tule nii esile, kui võiks oodata. Linnajutte ei saa tegelikult seostada ainult linnaga, sest neid ringleb ka maal ja nende lugude viljelemiseks vajalik tehnikamaailm oli tuttav nii linna- kui ka maaelanikele (Kalmre 1996: 136–137).

Nii kombelooline ka ajaloosündmusi peegeldav pärimus ei loo selget piiri linna ja maa vahel, vaatamata sellele, et pärast Teist maailmasõda kasvas linnaelanike osakaal rahvastikus jõudsalt (33%-lt 1934. a 56%-le 1959. a kasvutendentsi jätkates) (Palli 1998: 44). Põhjusi saab vaistlikult otsida teada-tuntud tõsiasiast, et eesti linlased on seotud maaga: maal elab sugulasi, maal veedetakse lapsepõlve ja puhkusi, muretsetakse oma maakodusid jms (Ristolainen 2001: 219; Jaago 2001a: 279). Huvitava lisanduse pakub sotsioloogide uurimistulemus: ilmnes, et erinevus ei ole mitte nii-võrd maa ja linna, kuivõrd Tallinna ja muu Eesti vahel (Titma 2001: 146). Nii on ootuspärane, et pere- ja suguvõsaajaloo-alane pärimus ei tulene vahetult sellest, kas jutustaja elab praegu maal või linnas, küsimus on juurtes, traditsioonis ja selle vahendamise meetodites/kanalites. Ometi tuleks siinkohal rõhutada, et 19. sajandi lõpus, 20. sajandi alguses maalt linnaläinute järeltulijate pärimus peegeldab sugulastevaheliste suhete järsku, kohati tahtlikku katkemist (Jaago 2001b). Võimalik, et sellise erinevuse sajandi alguse ja teise poole linnaläinute vahel tingib rände põhjus: esimesel juhul oli see suhteliselt vaba ja tulevikku suunatud lootustega otsus, teisel juhul sundolukord okupeeritud riigis. Küsimus peitub sel juhul asjaolus, kas inimene tõmbab piiri enda ja mineviku vahele või mitte, kui palju ta vajab tagasivaate ja tagasimineku võimalusi. Rände peapõhjus oli sajandi alguses (pärimusjutustuste vaatevinklist) demograafiline situatsioon ja sellest tulenev majandusränne (maal ei olnud võimalik end ära elatada ja tavaõiguse järgi lahkusid talust pere nooremad liikmed). Sajandi teisel poolel olid suuremasse keskusse või linna rände põhjuseks kooli- ja tööleminek. Need äraminekud kodust olid sajandialguse lahkumistega võrreldes sujuvamad: hõlmasid esialgu argipäevi, mil elati internaadis või juhuslikes üürikorterites,

koduna mõisteti endiselt vanemate kodu; ka ei tähendanud kodust koolimineku õdede ja vendade vaheliste õiguslik-varaliste suhete korraldamist. Lisaks eelnevale tulevad maa- ja linnasugulaste vaheliste suhete jätkumises arvesse liiklusolud jm kontaktihoidmise võimalused, mis sajandi esimesel poolel olid tunduvalt kesisemad, võrreldes sajandi teise poolega.

Võib küsida: kui lammutati taluühiskond, isad vangistati, lapsed läksid kodust mujale kooli ja tööle, millise ilme võttis siis pärimus esivanematest? Kindlasti lühenes mälu ulatus: sajandi teisel poolel teatakse vanavanemaid, vähem ka nende vanemaid, vaid üksikuil juhtudel kaugemaid esivanemaid. Kodu ja esivanemate teema lahutamine ongi üks muutusi pärimusmaastikul pärast Teist maailmasõda. Esile tuleb aga küsimus, kuidas saadi hakkama lähiminevikus rasketes või hoopis kohanematutes olukordades.

Võitja ja kaotaja lugu?

Nõukogude ajal seostusid mälestused jms isiklikku elu puudutavad jutustused avaliku elu tegelastega. Ühe tööliseluloo tippnäitena võib kindlasti tuua Leonid Brežnevi mälestused “Kui elu käis tehasevile järgi” ja “Kodumaatunne” (Brežnev 1981) — raamatud, mis kuulusid ka koolide kohustuslikku lugemisvarasse, kuid mida tõsiselt ei võetud. Omal ajal ideelise häälestatuse poolest muidugi vastuvõetamatu kirjandus on praeguselt distantsilt siiski huvipakkuv. Sellest jutustusest nähtub, et taotluslikult on loobutud oma tööliseelse staatuse juurtest.

Mul oli õnn sündida, kasvada ja saada töökarastus töölisperekonnas suures töölisalevis. Üks varasemaid ja meeldesööbivamaid lapsepõlvemälestusi oli tehasevile. Mäletan, et taevasserv alles hahetas, kui isal olid juba tööriided seljas ja ema saatis ta ukseni. Vile üürgas bassihääli ja mulle tundus, et see on kuulda terves maailmas. [---] Tehas töötas kahes vahetuses, kumbki vahetus kaksteist tundi. [---] Sööklad ei olnud, lõunavaheaega polnud samuti ette nähtud, võeti kiiruga kodust kaasavõetud toidupoolist. Mõnedele töid naised, tütreid või õed

kompsu sees toidu järele. Hiljem kuulsin, et mu isa ja ema polnud kohtunud ei peoõhtul, ei linnaaias, ei külas ega klubis, mida meil sel ajal muide ei saanudki olla, vaid siinsamas Dnepri tehase metallivaltsimistehhis. [---] Mida veel minu päritolu kohta öelda? Töölisperekonnad sugupuu arvestust ei pidanud. Tean, et isa Ilja Jakovlevitš Brežnev hakkas tehases tööle 1900. aastal. Ta tuli Kurski kubermangust Streletski maakonnast Brežnevo külast. [---] Seega olen ma rahvuselt vene-lane, päritolult proletaarlane, põline metallurg. Ja ongi kõik, mis minu sugupuust teada on.

Sellega seoses on asjakohane meenutada Venemaa töölisklassi sugupuud. Töölisklassi tormiline areng algas just XIX ja XX sajandi piirimail, mis tõi kaasa tohutute rahvahulkade ümberasumised ja järsud muutused miljonite inimeste elus. Iga inimese saatus omaette võetuna võis näida juhuslik, kuid nende ühine saatus oli ajalooliselt tingitud, võib isegi öelda, et meie maal toimunud tööstusrevolutsiooniga ette määratud. (Brežnev 1981: 3–5.)

Töölise riigis oli taoline mõttelaad ühtlasi soositud, sellise suhtumisega inimene eesrindlikuks nimetatud. Antud jutustuses kehtib nn uue alguse seadus¹⁴: loo algust hakatakse arvama seoses nii elukohavahetuse, sotsiaalse seisundi kui ka taotlusliku enesemääratluse muut(u)misega. Uue alguse tunnetust rõhutab see, et enda vanematest ajas tahapoole (tööliseelssesse ellu) ei süveneta, ettepoole aga küll: mõned leheküljed edasi on lõik:

Noortele näib vahel, et kõik peamine on juba möödas. Möödas on revolutsioon, Kodusõja lahingud, hiigelsuure maa sotsialistliku ümberkorraldamise aastad ja heroiline Suur Isamaasõda ... Nii mõtlevad noormehed ja neiud, ent saabub nende aeg, tööjärg läheb vanaisade ja isade käest edasi nende kätte

¹⁴ Reeglina näeme, et perelugu hakkab peale mingile paigale asumisest, mida tajutakse kas päris algusena või uue algusena (Jaago, Jaago 1996: 70).

*ja siis selgub, et ka neid ootavad suured katsumused ning ülevad teod.*¹⁵ (Brežnev 1981: 17.)

Loo ülesehituses kasutatakse ajastute vastandamismeetodit: töölise raske elu tsaariajal — hea elu nõukogude ajal (Samas: 12–13). Huvipakkuv käesolevas kontekstis on ka vanemate ja laste (sugulaste) suhete kirjeldamine: vaatamata ideelisusest tulenevale skemaatilisusele peegeldub erinevate põlvkondade ja sugulaste perede ning kodusuhete läbipõimumine. Toodagu siinkohal näiteks vaid üks — vanemate ja laste kooselamine ka laste iseisvumisel, mis võis olla probleem, kuid antud juhul ideaal:

Töötasin juba Moskvas, aga ema ei nõustunud kuidagi minu juurde kolima, elas sellessamas majas Pelini tänavas, samas kitsukeses korteris koos õe ja õemehe, asjatundliku inseneriga, kes tõusis tsehhiülemaks meie tehases. (Brežnev 1981: 14.)

Samas eluloos tõuseb esile kolmaski oluline küsimus: haridus. Selgub, et Brežnevi vanematest isa ei olnud kirjaoskaja, ema siiski oskas lugeda, kuid lastele võimaldati kooliskäimine:

Mäletan, et ema ei suutnud kuidagi uskuda, et mind [gümnaasiumi] vastu võeti, ja kõik meie tänava inimesed olid üllatunud. (Brežnev 1981: 15.)

Brežnev on sündinud 1906. aastal. Tema mälestused, kui suuta kõrvale jätta nende riiklik-poliitiline suunitlus, mis antud juhul ei ole oluline, kõnelevad tööstusse läinud teise põlvkonna kohanemisest uues olukorras. Siin on olulised esmalt oma juurte tunnetamine töölisklassi ajaloo, mitte varasema sugupuu kaudu (see on täiesti uus enesemääratlus); teiseks hüppeline muutus vanemate (tööstusse tulnud esimese põlvkonna) ja laste (teise põlvkonna)

¹⁵ Raamatu ilmumise ajal ja kirjutaja jaoks seisnesid need *katsumused* ja *ülevad teod* muidugi partei liinis tegutsemises. Praegu lugedes mõjub see iroonilisena. Kasutan hetkel omaaegse lugeja n-ö kommenteeritud eksemplari: selle lõigu juures on pliiatsiga juurde kirjutatud näiteks niisugused märkused: lausele *tööjärg läheb vanaisade ja isade käest nende kätte* lisandub väide *siis, kui nad ise vanaisad on; ka neid ootavad suured katsumused ning ülevad teod asemel ka neid ootavad suured sõnad ning au.*

haridustasemes; kolmandaks vajadus esimese ja teise põlvkonna ühiskodu (ühiskorteri) järele. Nendesse mälestustesse ei kuulu sõjaaja täpsem kirjeldus, mainitakse pateetiliselt oma osavõttu kodumaa ja *sotsialismi suure võidu* kaitsmisest. See on ametlikult tunnustatud, omaaegse võitja elulugu. Selle taustal on selge, miks arhiiviallikelele tuginevad sugupuu-uuringud olid tööliste riigis ametlikult taunitud. Ühtlasi illustreerib eeltoodu sedagi, miks nõukogude perioodil levisid Eestis teadmised esivanematest enne-kõike suulise pärimuse kaudu ja küllalt kitsas levikuruumis (pere ja lähedaste sugulaste-tuttavate ringis).

1990. aastail kogutud elulugude hulgas on küll nõukogude aja tööelulugusid, kuid neis ei deklareerita tahtlikku seljapööramist esivanematele.

Vastukaalu eelnevale loole pakub Rovaniemi lähedal 1952. aastal sündinud mehe lugu (SUKU 1997, 27460–27469), kus analüüsitakse samu probleeme: uus algus ühiskonnas seoses tööstuse rajamisega, sõja mõju inimesele, koolihariduse levik, peresised suhted muutuvus olukorras. Ka tema on pöördeliste muutuste teisest põlvkonnast, kuid erinevalt eelkirjeldatust ei vahetanud tema vanemad mitte oma elukohta, vaid tööstusmaastik vahetas välja nende varasema kodu looduskeskkonnas: põlisesse kalastajate külla ehitati jõeale elektrijaam.

Jutuks tulev ajavahemik hõlmab aastaid 1870ndaist 1970ndateni, jutustus on kirjutatud 1990ndail, peegeldades sajandilõpuvaadet möödanikule. Küla ajaloost peetakse oluliseks järgmisi fakte: rahvakooli asutamine 1902. aastal, sotsiaaldemokraatliku rühmituse loomine 1907, noorsoo- ja põllumajandusseltsi loomine vastavalt 1909 ja 1911 ning raudtee ehitamine 1909. Tuuakse esile ka sõjateema: 1918. aasta sõjast võttis kolm meest osa valgete poolel (üks mees kaotas võitluse käigus mõlemad jalad) ja üks mees hukkus punaste poolel. 1939.–1945. aasta sõjas langes 20 selle küla meest, mõned invaliidistusid. Järgneb jutustus kolme põlvkonna meestest: vanaisast, isast ja jutustajast endast. Murdekohaks selles jutustuses on isa (sündinud 1914), kes kasvas üles heas vahekorras loodusega ja tahtis olla kalapüüdja, kes põgenes koolist jõe äärde, kuid sattus sõtta ja tööstuse keskele, kes ei suutnud omandada uusi väärtushinnanguid, elades ise uues maailmas. Ja kelles poeg ei osanud näha mehe-eeskuju.

Sõda ja elektriijaama ehitamine olid jõeäärsetele talupidajatele niisugusteks kogemusteks, milles nad kunagi selgusele ei jõudnud. See oli tundeelu selline vigastamine, et seda ei saa mõista vaid ühe meestepõlvkonna elu ulatuses. Enne oli inimene osa loodusest, kuid nüüd oli inimesest saanud looduse isand, ilma näota [töö]turujõud, mille ees tuli olla alandlik.

Esile tõusis soome mehe toimetuleku vajadus, tööhullus. Tööst sai vajadus, seda tehti toimetuleku, mitte enam looduse tingimustel. 1950. aastail tuli sinna külla palgatöö, mehed muutusid vabaks kohustustest ja vastutusest: loodus oli olnud hoopis teistsugune tööandja kui Kemijoki OY. [...] Tööst sai vahend Jawa või auto muretsemiseks. Töö ja vaba aja vahe suurenes. (SUKU 1997: 27464.)

Uue ühiskonna inimese võimalused peitusid koolihariduses, kuid 1940.–1950. aastatel ei olnud kooliharidus külaelanike silmis kuigi positiivne ilming: *Haridus sõitis musta autoga ja ametilt oli ta kohtunik või muu jõe firma härra, kes teadis hästi põhjala mehe nõrku külgi. (Samas.)* Kool jäi kahe vastandliku maailma (looduskeskkond–tööstuskeskkond) murdejoonele.

Noore mehena (1970ndail) töötas jutustaja kodukandis ehitusel ning ostis reedeti pudeli viina, nagu kombeks. *Aastate möödumisel märkas in, et minu koduküla oli minuealistest tühjaks jäänud. Kõik olid läinud maailma laiali, tundsin end üksijäetuna, ei tundnud end kuuluvat ühtegi ühiskonda (SUKU 1997: 27467).* Ka edasiõppimine kõrgkoolides ei toonud kohe selgust.

1990. aastail on jutustaja jaoks tähtsaim ülesanne eneseleidmine. Võimalus seda saavutada peitub jutustaja arvates esiisade tundmaõppimises, täpsemalt — esiisade ja looduse seose mõistmises (SUKU 1997: 27469).

Erinevustest hoolimata ilmneb nii ühes kui ka teises jutustuses, et tööstuse rajamise perioodil kaotas pärimus oma järjepidevuse. Teises loos tuleb esile, et esimene põlvkond, kes pidi muutunud olukorras kohanema, ei leidnud pinda jalge all: väärtushinnangute ja normide maailm kuulus eelmisse perioodi, uutesse oludesse need ei sobinud. Uued normid ja eeldatavad väärtushinnangud aga olid vastuvõetamatud (tõlgendamatud) nende inimeste jaoks. Rovaniemi mehe loo järgi ilmneb, et looduskeskkonnast pärit

inimene tööstusele orienteeritud maailmas ei kohane. Ühiskonna murdeperioodi põlvkonda tekib niiöelda vahelejäajate rühm, kes ei suuda end realiseerida ei vanas (sest seda ei ole enam) ega uues keskkonnas (see jääb käsitamatuks).¹⁶ Brežnevi loost ilmneb küll kiire kohanemine, ent teame ka nende saavutuste üürikesest kestvusest.

Küsigem siinkohal veel kord, kes on võitja, kes kaotaja.

Esivanemate teema elulugudes

Artikli alguses väitsin, et sugupuuskeemile ülesehitatav esivanemate tundmine 20. sajandi teisel poolel ei ole eesti pärimuses kohustuslik teadmine. See peegeldub vaikimises, aga mõni jutustaja juhib sellele ka tähelepanu. Need, kes tunnevad oma sugupuud, *kas kelgivad või on lihtsalt õnneseenud*, väidab 1921. aastal Harjumaal sündinud mees ja imestab: [kui mulle] *Rumesen* *pass anti, ei teadnud ma järsku oma vanaisa nimegi. [---] polnud ma teda kunagi näinud, isegi pildilt mitte ja ma ei tea ka tema hauakohta Kose kalmistul.* (ENSV 17.)

Kui elatakse esivanemate loodud talus/majas, tingib see endiselt ka talu/maja rajajate-esivanemate teema:¹⁷

Ei mäleta kolimist Jürimardile, mis olevat toimunud 1945. aastal.

Jürimardi on Järvamaal praeguses Järva-Jaani vallas Metsla külas asuv talu. Selle talu algul rentisid, hiljem ostsid mõisnikult välja minu ema isapoolsed vanemad. Hiljem päris talu nende kõige vanem poeg [---]. Peale vanaisa surma

¹⁶ Vrd: "Keskendumine vanema põlvkonna apoliitiliste naiste elulugudele lubas mul rääkida küll sotsiaalsete muutuste peegeldumisest eluloos, kuid mitte muutustest kultuurimudelites ja väärtushinnangutes. See kinnitab kultuuriuurijate varasemaid tähelepanekuid, et hoolimata sotsiaalse ruumi muutumisest jäävad ühe põlvkonna jaoks väärtused muutumatuks" (Bela-Krümiņa 2001: 136). Võimalik, et sellest asjaolust tuleneb ka laialtlevinud argiarvamus nooruse/maailma hukkaminekust — iseloomustab see ju pigem vanema põlve esindajaid kui muutustele veel vastuvõtlikke noori.

¹⁷ Vt nt ENSV 85; ENSV 100; ENSV 308.

1940. aastal jäi talu minu vanemate majandada, kuigi katastrisse muudatuse sisseviimine sõjaaastail jäi tegemata. Seega saigi isa hilisemate repressioonide ähvardustele vastu seista väites, et tal ei olegi talu olnud. (ENSV 321.)

Erinevate aegade võrdlemise kaudu hinnatakse tänapäeva. Näiteks: 1931. aastal sündinud mees on jõudnud ikka, kus ta mõtiskleb oma vanemate tehtud töö ja saavutuste üle. Oma vanemate elu piasiasjade kirjeldamine juhib jutustaja nii omaaegse kui ka tänapäeva poliitika ja sotsiaalse elu hindamiseni.

Raske on mõista kuidas minu vanemad lastekarjaga suutsid kümne aastaga ehitada vajadusest teise võrra suuremad hooned maa juurde ostu arvestusega. Kahte varem surnud venda ja õde ei näinudki. Ehitamise ajal polnud lihtne laste tervist jälgida. Kaks aastat pidi ema karjamõisa moonatarest loomi talitama käima ligi kilomeetri kaugusel juba valmisehitatud oma lauta igasuguse pakasegagi. [---] Isa viidi varsti manala teele töödest tõusnud vähktõve voodist. Viiendast eluaastast käisin karjaseteed ema ning vanemate vendade käealusena. Tänapäeva talunikel on vist vähe aimu mida tähendas tollaegne talu. Nende vaba mõistuspärane areng kindlustas ju vabariigi lõpupäevadeks rahvusvaheliselt tunnustatud dollarist tugevama krooni ja vaieldamatu majandusliku jõukuse, kuigi küll mitte kõigile. Ma ei väida, et olnuks küllus kõigile aga vähemalt elamisvääriline elu küll. (ENSV 310.)

Järgneb arutelu raskustest, mõistusest ja töödest. Ning lisatakse:

Tööde läbimõeldud ring tagas siiski mõistliku küllalt reguleeritud koormuse, mida häirisid ainult hooajaliste tööde kõrgeriisid looduse vempude sunnil. Jätkus aega lõunauinakuks ja õige peremees jõudis hämarikus voodisse. Minu kodus jätkus enne sõda aega ka uneelseks musitseerimiseks 5-liikmelisel kodukapellil. (Samas.)

Järgmise põlvkonna esindaja, 1964. aastal sündinud naine kirjutab oma vanematest, kes, tulnud Tallinna kooli, olid silmitsi koduprobleemiga:

Õiget elamist neil Tallinnas polnud, elasid sugulaste juures ja üürisid korterit. Kui õnnelikud nad olid kui isal õnnestus kuuekümneandel saada eramukrunt tasuta ja Tallinna külje alla, keset kaunist loodust! Algul elasid nad kuuris ... Mina sündisin veel üürikorteris, kuid vend toodi kohe eramusse. Kuni minu teadlik elu 30-eluaastani ja eriti muidugi lapsepõlv on selle majaga tihedalt seotud ... (ENSV 312.)

Mõlemas eeltoodud näites ilmneb üks tõsiasi: vanematega seostub nende saavutus — nad rajasid kodu/maja. Tajutakse oma vanemate ja enda lapsepõlve ning täisea argipäeva erinevust, sh perestruktuuri muutust. Küsimus: kuidas saadi hakkama, on eluloos üks jutustust kooshoidev tegur.

Vanematest jutustamine võib viidata ulatuslikule pärimusele: näiteks teatakse oma isa elu keerdkäikudest ja ema töö raskusest enne enda sündi — see on võimalik ainult hea jutustamistraditsiooni olemasolu korral:

Mõlemad [vanemad] olid pärit suurtest lasterikastest peredest, ema maalt jõukast perest, kulaku tütar, isa vaesest linnaperest. (Samas.)

Nende portreede kaudu antakse tegelikult läbilõige ajalooist.¹⁸ Kuid reeglina vanaema-vanaisa põlvkonnast kaugemale minevikku need lood ei ulatu. See tähendab, et eluloojutustusse kuulub nagu taluühiskonnaski olulisena KODU-rajamine, kuid see kodu seostub ühe-kahe põlvkonnaga.¹⁹

¹⁸ Vt ka ENSV 16; ENSV 18; ENSV 21; ENSV 40; ENSV 86.

¹⁹ Meenutatagu, et taluühiskonnas on esivanemate sugupuuskeem ühtlasi talurajatest esivanemate, mitte kõigi esivanemate lugu. (Alwer 1939; vrd KV 745: 170; KV 194; KV 222; KV 752: 233; KV 354; KV 409-431; vt ka Jaago 2000: 175–176). Linnastunud ühiskonnas on tähtsad nii isa kui ka ema päritolu (Alver 1986; vrd KV 758: 117 — jutustaja mainib, et ta ei tea esivanematest kuigi palju, aga räägiti, et emapoolsed esivanemad kauges minevikus olla tulnud Ungarist; KV 758: 166 — vanemate päritolu tutvustust alustatakse emapoolsete esivanematega, sellele järgneb isapoolsete esivanemate kohta teadaolev; kuid võidakse esitada ka vastupidi, nagu näiteks KV 758: 174).

Esivanemate loo jutustamise eluloos võib tingida mõni muu detail. Näiteks perekonnanime päritolu jutustamine 1933. aastal Tartus sündinud mehelt:

Isapoolne sugupuuk ulatub 300 aasta kaugusele minevikku. Ado sünni- ja surma-aasta puudub, on teada, et ta elas Kateriina II valitsemisajal, kui Eestis hakati panema perekonnanimesid. Tavaliselt liideti eesnimele -son. Nii pidigi Ado perekonnanimeks saama Adoson. Kirjutaja aga tegi näpuvea ja perekonna nimeks sai Adson. (ENSV 39.)

Antud juhul ei ole oluline ajalooline täpsus, tähtis on nimeloo kaudu nime väärtustamine. Juhuslikke viiteid esivanematele võib tekitada ka eesnimevalik: *Muhus sündis meie esimene laps, kes nime sai mehe vanaema järgi* (ENSV 237). Ühtlasi näitab see nii esivanemate tundmist, nende väärtustamist kui ka tava ja/või soovi nime kaudu põlvkonnad ühendada.

Sugulastevahelised suhted tulevad muu hulgas ilmsiks ka siis, kui mainitakse majanduslikku abi.²⁰ linna koolimineku või elamaasumine ei tähendanud üheselt sidemete katkemist maaga ja teiste sugulastega. 1964. aastal Tallinnas sündinud naine kirjutab:

Naabrid olid rääkinud, et kuidas te ära elate, me käime mõlemad tööl ja ikka ei ela ära?! No jah, üks vahel mõne toidu sai ka maalt ema venna juurest ja isa üks vendadest saatis Ameerikast väga põnevaid riidepakke. (ENSV 312.)

Kuid mainitakse ka külaskäike. 1948. aastal Virumaal sündinud, lapsena Tartusse kolinud naine kirjutab:

Suved ja koolivaheajad veetsime maal ema vanemate juures. Sinna sõit oli suur ettevõtmine — buss Tartust Rakverre sõitis viis või kuus tundi, käis vahepeal Mustvees ja Avinurmes. Ema pani meid Tartus peale ja vanaisa võttis Pajustis maha. (ENSV 309.)

²⁰ Vt nt Soosalu 2000: 116, 126, 130, 143.

Maalt linna läinud pereliikmed säilitasid tiheda kontakti maaga ja seal elavate sugulastega. Maal vanaema juures 1970. ja 1990. aastatel.

Fotod autori erakogust

1960. aastal Tallinnas sündinud naine mainib:

Küllastasin päris tihti oma linnas elavat vanaema. Tal oli hästi palju raamatuid ja eestiaegseid ajakirju. Ajakirjad olid kenasti köidetud ja kõvade kaante vahel. (ENSV 237.)

Esivanemate mainimine võib olla märkamatu emotsionaalses plaanis, kuid saada tähtsaks teabeks, kui see toob argiellu olulise pöörde:

Nüüd on meil kolmas auto, aga alguse sai kõik esimesest autost, mille minu ema meile Soomest ostis.

Minu ema, kes eluaeg töötas siin meedikuna, rohkem kui ühe kohaga ja kasvas üksi kahte last, ilma et endale eriti midagi suuremat lubada oleks saanud, ei osanud uneski näha, et tema elu sellise pöörde võtab. Nimelt 89.–90. aastatel pakkus Soome Vabariik võimalust ingerlastel tagasi pöörduda koju. Minu ema, vanaema ja vanaisa olid ingeri-soomlased, kes sõjakeerises sattusid Eestisse ja jäid siia elama. Ühesõnaga otsustas minu ema, et läheb ka siit minema. Ta sai Soomes meedikuna tööd ja töötab seal siiani, on nüüdseks Soome Vabariigi kodanik.

Niisiis meie pere esimene auto tuli Soomest ja oli ilus punane Žiguli. (Samas.)

Eesti elulugude kogu võib esivanemate teema varju jätta žanrist sõltuvalt: kõneldakse ju ikkagi endast. Samas aga peegeldub neis lugudes seegi, et inimese isiklikku käekäiku esivanemate olemasolu enam otseselt ei mõjuta, vähemalt ei kuulu see valdkond elulukku.

Kokkuvõte

Seotust esivanematega ei tunta ainult ühiste geenide kaudu. Isegi juhul, kui teatakse oma esivanemate lugu, saab see alguse lapsepõlvest: ühine kodu, jutustatud mälestused vms.

Taluühiskonnast võrsunute suguvõsaajalugudes on jutustust kooshoidev telg ja ühtlasi mälu pidepunkt talu (kui kodu, kui maja). See toob kaasa talurajajast esiisaliini domineerimise teiste liinide üle. 20. sajandi linnastuva ühiskonna lugudes on tähtis küll koduteema, kuid see on esivanemate teemast lahus. Selles peegeldub vähemalt kaks asja. Esiteks: enne Teist maailmasõda kujundas talu omamine oluliselt inimese enesetunnetust. Talu omamine oli eesmärk omaette mitte ainult praktilistel (katusealune, kus elada ja kus elatist hankida), vaid ka sotsiaalsel kaalutlustel (see oli seotud prestiižiga).²¹ See hoiak näikse sajandi teisel poolel koos taludega kaduma minevat. Teiseks: sajandi teisel poolel muutusid nii kodud kui ka pered. Kodu ei seostu enam kindla territooriumi, vaid sümbolitega. Muidugi, ka talu on ju sümbol, kuid talu oli pikka aega kujundatud ühtne terviklik eluase ja tööpaik. Linnastuva ühiskonna kodu kui eluase on hõlpsasti vahetatav, püsivad on suhted, käitumisviisid, mõned asised ja emotsionaalsed detailid — eluasemete ühtsus rajaneb kodutundel (vt lähemalt Jaago 2001b). Perestruktuuri muutumine viib noored vanematest eraldi elama. Pärimuses kaasneb sellega vahetult mälu ulatuse vähenemine (tuntakse vaid kahte-kolme põlvkonda).

Sajandi teist poolt peegeldavates (elu)lugudes on koduteemas kesksel kohal eluaseme muretsemise raskused ja rõõmud. Linn ja maa siin ei vastandu: keskne on eluase. Kummagi ei järeldu neist lugudest see, et kodu — maja/korter — oleks seotud sotsiaalse minapildiga, nagu see peegeldus taluühiskonnast võrsunute pärimuses. Ilma kompleksideta kõneldakse oma (lapsepõlve)kodust nii vaesuses kui ka rikkuses. (Moonakate ja saunikute suguvõsaajalugusid naljalt ei kohta.) Järelikult peetakse praegu minapildi kujunemises oluliseks kodu emotsionaalset osa ja kodu ei seostata vahetult prestiižiga. Ilmselt on see märk nõukogudeaegsest ühtlasest vaesusest, korteri/maja muretsemise raskustest ja uutest väärtushinnangutest sotsiaalse staatuse kujunemisel. Viimaste hulka kuulub kahtlemata haridus.

Nii et koduteema on tähtis nii sajandi esimesel kui ka teisel poolel — enne ja pärast olulist murdejoont, mille tekitas Teine

²¹ Vrd Satu Apo (1993: 143) väitega, et Soomes kujundas pikka aega kodu liik ja elamisviis üldse (sh talu) inimese sotsiaalset identiteeti.

maailmasõda. Mis saab aga suguvõsaajaloost? Suguvõsaajalugu liigub kooliõpikutesse, genealoogiasse, suguvõsakroonikatesse, fotodele ..., aga ka varasemat elu kirjeldavasse jutustamisse. Suguvõsaajalugu pärimuses seostub minevikusündmuste rahvapärase käsitlusega.

Pole juhuslik, et just vanema põlve inimesed jutustavad: neil on kogemusi, on aega, ja neil ei ole samavõrra igapäevatöö kohustusi ega jaksugi neid täita kui keskmisel põlvel. Näiteks: 1937. aastal sündinud mees kirjutab:

Katsun oma vanaduspõlve jõudumööda sisustada, elada mälestustes ning neid kirja pannes, ajalugu uurides ja endast ka midagi maha jätta lastele ja tulevaste laste-lastele, sest nende päralt on tulevik. (ENSV 42.)

Jutustaja vajab kuulajat. Kui teda kõrva ääres pole, siis kirjutatakse. See ei ole ainult ajaviide, selles nähakse missiooni.

20. sajandi suguvõsalugudele on vaatamata eeltoodud erinevustele siiski ka midagi ühist. Olgu see siinkohal öeldud 1932. aastal Jyväskylä sündinud naise suu läbi:

Minu suguvõsalugu on tavaline Kesk-Soome metsakülalt pärit oleva suguvõsa lugu. See jutustab inimestest, kes on ikka põlvest põlve pingutanud. Soovinud oma lastele paremat elu kui on olnud neil endil ja see on hästi õnnestunud. Praeguses põlvkonnas ei ole tõesti neid, kelle elu oleks ebaõnnestunud. (SUKU 1997: 233.)

Allikad ja kirjandus

Eesti sugupuud internetis: <http://vmg.vil.ee/~mann/estpuu.htm>

ENSV — Elulood kogumisvõistluselt “Minu elu Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis” 2000–2001. Kogu asub Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti kultuuriloolises arhiivis, fond 350.

KV — Eesti Rahva Muuseum, korrespondentide vastuste arhiiv.

SUKU 1997 — Soome Kirjanduse Selts, rahvaluule arhiiv. Kogu: “Suvun suuri kertomus” (Suguvõsa suur jutustus).

- Adonjeva, S. 1999. Istorija sovremennoj novogodnej tradicii. — Bogdanov, K., Pančenko, A. (koost ja toim) *Mifologija i povsednevnost? 2. Materialy naučnoj konferencii 24.–26.02.* Sankt-Peterburg Institut russkoj literatury (Puškinskij Dom) 368–388.
- Alwer, J. 1939. *Alwer'ite suguvõsa kroonika*. Käsikirja õigustes. Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu.
- Alver, Martin 1986. *Alverite suguvõsa kroonika*. II. Käsikirja õigustes. Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu.
- Apo, S. 1993. Orjatyöstä oman kodin valtiaaksi. Näkemyksiä kahdeksasta maalaiselämän kuvauksesta. — Piela, U. (toim.). *Aikanaisia. Kirjoituksia naisten omaelämäkerroista*. Tampere & Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 125–148.
- Bela-Krümina, B. 2001. Tavaliselt mahavaikitud. Muutuv maailm apoliitilises eluloos. – Jaago, T. (koost). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 132–136.
- Brežnev, L. 1981. *Mälestused*. Tallinn: Eesti Kirjastus.
- Hinrikus, R. (koost) 1999. *Me tulime tagasi*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Jaago, T.; Jaago, K. 1996. “See olevat olnud...” *Rahvaluulekeskne uurimus esivanemate lugudest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jaago, T. 1999. Kogemus, konflikt ja nostalgia perepärimuses. Eesti ja soome näitel. — *Mäetagused* 11, 98–112. E-väljaanne: <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr11>.
- Jaago, T. 2000. “Esiisa tuli...” Kodukoha mõiste päritolulugustustes. – Jürgenson, A. (koost ja toim). *Eestlane ja tema maa. Konverentsi “Kodumaa ja kodupaik: eestlaste territoriaalne identiteet” (16.–17. november 1999) materjale*. Scripta ethnologica 4. Tallinn: Ajaloo Instituut, 168–185.
- Jaago, T. 2001a. Perepärimus ajaloo peegeldajana. — Jaago, T. (koost). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 264–280.
- Jaago, T. 2001b. Kodust eemaldumine – lähemale kodule. Koduga seotud kujutluste muutumine 20. sajandil. Teemajutustuste põhjal. Käsikiri <http://madli.ut.ee/~tjaago/05kodu>.
- Jürgen, M. 1998. Evelin kõnnib öösi. [Intervjuu Evelin Samueliga.] — *Favoriit*, mai, 8–14.
- Kalmre, E. 1996. Vorstivabrikutest kassitoiduni ehk mõnda linnalugudest. — Kõiva, M. (toim). *Mängult-päriselt. Tänapäeva folkloorist*. II. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv & Eesti Keele Instituut, 136–155.
- Latvala, P. 1999. Soomlase elu kujutamine pärimuslikus ajaloos. — *Mäetagused* 11, 72–87. E-väljaanne: <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr11>.

- Palli, H. 1998. *Eesti rahvastiku ajaloo lühiülevaade*. Tallinn: Sisekaitseakadeemia Kirjastus.
- Razumova, I. 2001. Sugulaseks olemise piiril: perejutustused sugulaste eraldumisest ja ühinemisest. — Jaago, T. (koost). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 255–263.
- Ristolainen, T. 2001. Inimese lahkumine. Surmakultuuri muutumisest 20. sajandi lõpul. — Jaago, T. (koost). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 202–220.
- Soosalu, L. (koost) 2000. *Õpetajaks õppimas. Haapsalu Õpetajate Seminar / Haapsalu Pedagoogiline Kool 1945–1956*. Haapsalu.
- Titma, M. (toim) 2001. *Sõjajärgse põlvkonna elutee ja seda kujundavad faktorid*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Vilkko, A. 1997. *Omaelämäkerta kohtaamispaikkana. Naisen elämän kerronta ja luenta*. Tampere, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Weber-Kellermann, I. 1976. Weinachtsbräuche als Akte binnenfamiliärer Kommunikation. — Bausinger, H.; Moser-Rath, E. (Hg). *Direkte Kommunikation und Massenkommunikation. Referate und Diskussionsprotokolle des 20. Deutschen Volkskunde-Kongressus in Weingarten*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 175–181.

Lapsepõlv kui ajaloopilt

Rahvuse ja riigi metafoorne kujutamine vanemate eestlaste lapsepõlvemälestustes

Ene Kõresaar

Mälestustes elava lapsepõlvemaailma ning rahvuse kui “kujuteldava kogukonna” (Anderson 1983–1991) tugevatele seostele on oma uurimustes viidanud mitmed eluloouurijad. Rõhutatakse, et lapsepõlvemälestused võivad moodustada otsustava osa neist metafoorilistest abivahenditest, mida on vaja rahvuse ettekujutamiseks (Gullestad 1996b: 9–10). Käesolev artikkel otsib vastust küsimusele, kuidas konstrueeritakse indiviidi, ühiskonna, riigi ja rahvuse suhet 1920. aastatel sündinud eestlaste lugudes nende lapsepõlvest ja noorusajast, mis on kirjutatud 1990. aastatel. Keskendun vanemate eestlaste kesksetele lapsepõlvemälestustele külast, (isa)talust ning perekonnast, mõistes viimaseid kui rahvusriigi metafoore. Metafoorid on tähenduslikud väljendused, millega inimesed oma elukogemusi verbaliseerivad ja neid oma üldise kogemus- ja teadmispagasi ning argielupraktika taustal kontseptualiseerivad, tõlgendavad ning struktureerivad (Straub, Sichler 1989: 222–223). Nad on osa mäletamise retoorikast, millega indiviid näitab mitte ainult oma veendumusi, vaid ka paradigmavalikut. Siin on oluline rõhutada retoorika konstruktiivset iseloomu: mälestuste jutustamisel indiviid ei kirjelda sündmuste tegelikkust, vaid pigem loob selle tegelikkuse sotsiaalset ja moraalset interpretatsiooni (vrd Korkiakangas 1994: 60–66).

Püüan mõtestada teksti — kirjutatud elulugu — suhte kaudu kirjutajate kogemustega, eludega ning kontekstiga, rõhutades

tekstuaalse ja sotsiaalse (rahvusliku) vastastikust mõju. Viimaseid mõistan sotsiaalanthropoloogiliste eluloouurimuste eeskujul (vrd Gullestad 1994, 1996a–b) kui diskursiivselt konstrueerituid. “Selle asemel, et käsitleda “rahvuslikku” kultuurikategooria või sotsiaalse identiteedina, võiksime vaadelda seda kui näitelava, millel esitatakse erinevaid huvisid, lojaalsusi ja strateegiaid, kus “rahvuslik” käiakse välja, segatakse, vastandatakse ja kombineeritakse teistlaadi — klassi-, soo-, religioosse, põlvkonnaidentiteediga jne. Just see “rahvusliku” kameeleonlik loomus loob pettekujutluse järjepidevusest: “rahvusküsimus” sõnastatakse alati ümber vastavalt konkreetsele olukorrale (Löfgren 1999: 110, vrd Billig 1995).

Lapsepõlvemälestused kui ajaloopildid: ajaloo ja rahvusriigi kesksus elulugudes

Käesolev analüüs põhineb elulugudel, mis on saadetud Ühendusele “Eesti Elulood” aastatel 1989–1997 vastusena mitmele üleskutsele. Suuremad neist¹ “Kas Sa mäletad oma elulugu? Eestimaa elulood” (1989), “Minu ja minu lähedaste saatuse ajaloo keerdkäikudes” (1997) keskendusid indiviidi, ühiskonna ja ajaloo suhetele, eriti aga mälestustele pöördelistest aegadest, et “selles võiks tulevate põlvete jaoks olla Eesti keeruliste aegade kogemus” (väljavõte üleskutsesest “Eestimaa elulood”). Igas üleskutses olid ka üldsõnalised juhised, kuidas elulugu kirjutada: “Olulised on autori lapsepõlv, kodu, ajastu, miljöö, erakondlik kuuluvus, hetkesituatsioon kirjutaja elus. Rõhutatud peaksid olema sündmused, mis on määranud kirjutaja saatuse ja käekäigu.” (ERE I: 7.) Nii anti elulookirjutajatele üldised raamid, mida oma äranägemise järgi kohandada ja tõlgendada. Osavõtt kogumis-

¹ Suuremate elulooavaldistuste vahel korraldati väiksemaid kogumisaktioone kitsamatel teemadel: “Naiste elulood” (1995), “Elulood armastusest, abielust ja seksuaalsusest” (1996), “Õpetaja, räägi meile oma elust ja tööst” (1998, projekti “Läänemere maade õpetajate elulood” raames). 1990. aastate üks populaarsemaid elulooavaldistusi oli veel “Sajandi sada elulugu” (1999).

võistlustest oli väga elav, vastusena laekus üle 800 väga erineva pikkusega eluloo. Kahekümndatel aastatel sündinute elulugusid oli nende hulgas 245, neist 132 naiste ning 113 meeste elulood. Analüüsitud on neist siinkohal 52, sh kuue mehe ja 46 naise elulugu, mis on kirjutatud ajavahemikus 1989–1997. Elulookirjutajaist 46 on sündinud ja/või lapsepõlves elanud maal, neist 40 on pärit talupoja, neli maakäsitöölise, üks poodniku, üks laevakapteni ning kaks teenija/põllutöölise perekonnast. Linnalapsi on elulookirjutajate hulgas kuus, neist üks kaupmehe, kolm ametniku, üks töölise ja üks raudteelase perekonnast. Käsitletavate elulugude sooline disproportsioon on tingitud allikate kirjeldamise praegusest seisust. Kuigi meeste elulugude osakaal siin on väga väike, võib väita, et see ei mõjuta tulemuste üldpilti. Näiteks 1998–1999 biograafiliste intervjuude abil kogutud 1920. aastatel sündinud meeste ja naiste elulugude võrdlusest nähtub, et lapsepõlve meenutamise skeemidel, teemadel ja rõhuasetustel ei ole käesoleva küsimuseasetuse seisukohalt olulisi soolisi erinevusi (vrd Kõresaar 2001b: 121–122). Sama järeldeb ka K. Siemeri analüüsist sõjaeelse Eesti Vabariigi kujutamise kohta vanemate eestlaste elulugudes (Siemer 2001b).

Seotus Suure Ajalooga on vanemate eestlaste elulugudes keskne. Enda ja oma pere saatust esitatakse näitena kogu rahva ajalooost. Inimest tabanud saatuselöögid (represseerimine, küüditamine, kollektiviseerimine jne) peavad näitama seda, mida eesti rahvas on pidanud kannatama. Iseloomulik on ka, et kui oma pere jäi suurematest hädadest puutumata, kirjeldatakse ajaloo pöördesündmusi tuttava, naabri, koolikaaslase või sugulase traagilise elukäigu kaudu. Jutustuste eesmärk on oma elukäigu kaudu kirjeldada, kuidas ühiskond ja tollane valitsus mõjutas olukorda. (Naine, 1929, EE 501.) Põhiliiniks on rahva kannatused ja rahvuse püsimajäämine, sellekohaseid arutlusi on elulugudes lühemaid ja pikemaid:

Vene okupatsioon — sõda, saksa okupatsioon — sõda, uus vene okupatsioon, mis kestis tervet pool sajandit. Kui palju on kõigest sellest juba räägitud-kirjutatud ja vaevalt et sellele enam midagi uut veel lisada ongi, kuid — võibolla siiski. Eks

näeb ju iga inimene elu oma vaatenurgast ja kuigi hävitusmeetodid olid ühesugused, olid saatused siiski erinevad.

Olen tihtipeale mõelnud, et mis imevägi küll hoiab elus ja alles seda tillukest rahvakildu, kelle kauged esivanemad valisid oma eluasemeks just selle karmi, kivise ja tuulise, kuid siiski nii kauni "tuultepesa" — Eestimaa, Maarjamaa. Küllap on see jõud eestlase tohutu visadus, elujõud, töökus ja vabadusejanu. Nagu kadakas saare kivisel pinnal üheski tormis ei hävine, nii ei saa ka seda pisikest eesti rahvast lõplikult olematuks muuta, sest ta juured on selleks liialt sügaval, et nendeni jõuda. Kui mõne aastaga käis Eestimaast üle 2 rasket sõda, 3 okupatsiooni ja mitu stalinlikku "suurpuhastust", siis oli küll esialgu selline tunne, et no nüüd ei jää küll Läänemere kaldale enam eestlaste keelekõlgi, aga võta näpust — kõikide kuradite kiuste elab eestlane edasi. Nagu lutikas seinapraos, ei hakka talle peale ei tuli ega vesi. (Naine, 1929, EE 386.)

Elu- ja ajaloo keerdkäikude kirjeldused vanemate eestlaste elulugudes on tihedalt seotud ka nende põlvkonnadefinitsiooniga, milles on kombineeritud nii katkemine (kannatused) kui ka järjepidevus (püsijäämine). Katkemine sai teoks Nõukogude okupatsiooniga: meie elusaatuse /---/ määras teisele maailmasõjale järgnev raske aeg (naine, 1925, EE38), järjepidevus peitub elulookirjutajate endi sisemises kvaliteedis, mida nad on säilitanud kogu okupatsiooniaja. Esimeses Eesti Vabariigis veedetud lapsepõlv, omandatud eestiaegne haridus ja töökspidamised on väärtused, mis vanemate eestlaste põlvkonnadefinitsioonis teevad neist riigi ja rahvuse järjepidevuse kandjad:

Minu põlvkond, kes on sündinud kunagise Eesti Vabariigi õitseajal, alghariduse ja kasvatuse saanud selle aja töökspidamiste järgi, oskaks ja suudaks suurema missioonitundega, eetilisemalt ja ennatsalgavamavalt üles ehitada Eesti riiki kui praegune põlvkond. Olen selles veendunud! (Naine, 1927, EE 372.)

Seetõttu on lapsepõlveaegse rahvusliku iseseisvuse kogemus vanemate eestlaste elulugudes väga oluline. See on põhiline kogemus,

mis saab põlvkondadevahelises interaktsioonis eristumise kriteeriumiks. Identifitseerumine iseseisvusega on nende elulugudes väga tugev². “Esimese iseseisva Eesti põlvkonnana” on vabasse riiki sündimine elulugudes eraldi ära märgitud:

Siia ilma jõudsin esimesel kevadel pärast Tartu rahu, seega täielikus Eesti Vabariigis 20. mail 1920. aastal. (Naine, 1920, EE 609.)

1918 a. kuulutati välja Eesti Vabariik, esialgu küll de jure. De fakto sai Eestist Vabariik alles 1920 a. pääle Vabadussõja võidukat lõppu, rahulepingu allakirjutamise järel 2. veebruaril. Vabariigiga koos 1. jaanuaril 1920 a. sündisin ka mina. Sellest momendist pääle võin ma Johannest oma isaks ja Maalit emaks nimetada. Eestis algas rahulik ülesehitustöö. (Mees, 1920, EE 596.)

Samuti meenutatakse lapsepõlve ja kooliaja mälestustes riigisümboolikat ning iseseisvusega seotud tähtpäevi kui iseseisvuse markereid. Enim mainitakse Vabariigi aastapäeva tähistamist, sini-mustvalget lippu, Vabadussõja monumente, riigijuhtidega kohtumist (vrd Siemer 2001b: 23–26) või nende pilte koolitubade seintel. Nende tunnistajaks olemine ise kannab endas järjepidevuse funktsiooni.

Läksin Narva nagu kodumajanduskooli moodi ühes suures talus Kamarovska külas Vene piiri ääres, kus venepiiri traadid ja punased postid püsti, laia vahemaaga olid Eesti sini-mustvalged postid seisivad toredasti reas. (Naine, 1921, EE 582.)

² Rõhutaksin siinjuures, et tegemist on just identifitseerumisega rahvusliku iseseisvusega, mitte tingimata riigiga. Sündimine kahe maailmasõja vahelisse Eesti Vabariiki tähistab elulugudes sündimist vaba rahvuse liikmena. Iseseisvus (rahvusriigi vormis) on rahvuse õige olek ning sellisena vanemate eestlaste rahvusliku identiteedi oluline, kui mitte peamine komponent (vrd Karu 1997: 33). Kuid see ei tähenda tingimata riigiinstitutsiooni autoriteeti — viimase madalale staatusele on viidanud nii empiirilised uurimused kui ka mitmed tähelepanekud (esimese kohta vt nt Karu 1997: 37, 48). T. Karjahärm märgib oma hiljuti ilmunud uurimuses eesti rahvuslikust mõteloost, et “ajaloo vältel on eestlastel tugevasti arenenud kultuurinatsionalism, kuid nõrgalt vormunud riiklusel rajanev identiteet” (2001: 276).

Koolipõlvest on meeles, et iga aasta jõulude ajal, Vabariigi aastapäeval, 24. veebruaril ja maikuus emade päeval olid meil koolis suured peod. Koolilapsed ise esitasid peokava. Koolijuhataja tegi avakõne ja kiitis paremaid õpilasi. Kooli poolt tehti ka lastele kingitusi. Koolitarbed ja maiustused. Peokülasteks olid lapsevanemad. Peokavas tuli minul tihti olla ilulugejaks ja mängida ka näidendites. Pidude puhul lehvits kooliõues lipumastis sini-must-valge riigilipp. Meeles on see, koolitoa seintel rippusid raamitud klaasialusel pildil riigivanema K. Pätsi ja kindral Laidoneri pildid. (Naine, 1924, EE 602.)

8 a. vanuselt viis ema mu Tõrva Linna Algkooli. [---] Algklassides õppisin viitele. Keskkoolis olid hinded neljad ja viied. [---] Olin julge ja pidin varakult päris raskeid luuletusi deklameerima. [---] Mul on meelde jäänud 1939. a. 30. jaanuar, mil tähistati Tõrva linna vabastamist venelaste käest 1919. aastal. Tõrva Tuletõrje suur saal oli rahvast tulvil. Meie, kodutütred, seisime lava ääres, põlevad küünlad käes. Selja taga olid gaidid. Kõigil olid käes koonusekujulised paberid. Kui kõnepidaja nimetas nime, kes langes lahingutes Tõrva juures Vabadussõjas, siis üks tütarlastest kustutas põleva küünla. See oli suur au seal seista. (Naine, 1929, EE 480.)

Helged mälestused Helmest, sealne loodus on väga ilus, täielik kool: keskharidus, täielikud teadmised toitlustusalal, käsitöö, põllumajandus. Meenuvad suvepäevad, külalistena viibisid kadunud Riigivanem hr. Konstantin Päts ja kadunud hr. Johannes Laidonär. Mõeldes, kuidas nende elusaatus nii karm oli, et ei õnnestunud neil põgeneda. (Naine, 1923, EE 490.)

Selle maja [vasaku] nurga juures toimus presindendile lillede üleandmine.

Foto eluloost

Vanemate eestlaste meenutused lapsepõlvest, mis *tänaseks* [...] *on juba ajalugu* (naine, 1929, EE 386), on seega ka meenutused iseseisvuse perioodist rahva ajaloos. *Pildikesed lapsepõlvest* on ühtlasi ka ajaloopildid — minevikku puudutavad kujutluskompleksid, mis tekivad retrospektiivse valiku ja väärtustamise tulemusena. Ajaloopildid väljendavad kollektiivset arusaama ajaloolisest reaalsusest, nad on teadmised ühisest ajalikkusest ning sellisena grapiidentiteetide kujunemise oluliseks faktoriks (Heins 1993: 63). Oluline on silmas pidada, et minevikust jutustamine on eelkõige tähenduste edastamine retooriliste vahenditega, mis muudavad ja struktureerivad jutustatu mõtet, tekstualiseerivad kogetut, lisades sellele uue interpretatsioonitasandi (vrd Geertz 1995: 253–260). Vanemate eestlaste lapsepõlvemälestuste “reaalsusdiskursus” (White 1990: 20) on ühtlasi ka rahvusluse diskursus, selle edastamise retoorika rahvusluse retoorika, mis väljendub ideaalse rahvusriigi metafoorides.

Kogemus, mälu ja rahvuslus: lapsepõlvenarratiivid kontekstis

Mälestusjutte mõjutab lapsepõlves omandatud maailmanägemine. Seepärast peab vanemate eestlaste lapsepõlvenarratiive analüüsi-des arvesse võtma seda konteksti ning mehhanisme, kuidas neid õpetati rahvuslikult (ja rahvusriigi kodanikuna) mõtlema. Sotsio-loog E. Sevänen märgib, et “uute rahvusriikide sünni puhul on reeglipärane see, et, saavutanud iseseisvuse, hakkavad nad välja arendama rahvast ühendavaid sümboleid, müüte, harjumusi ja rituaale. Nad hakkavad tugevdama kodanike solidaarsus- ja ühte-kuuluvustunnet. Kuid võib ka öelda, et nende rahval tuleb omaks võtta teatud kogus ühist kultuuri. [---] Teine ülesanne, mille uued riigid peavad lahendama, on seotud riigi ja kodanike suhtega. Uutel riikidel tuleb hoolitseda selle eest, et kodanikud tunnustaksid riiki, samastuksid sellega ja oleksid lojaalsed riiki juhtivale rühmitusele.” (Sevänen 1998: 129.)

Omariikluse kättevõitmisega toimus murrang eestlaste elu-tunnetuses ja mentaliteedis. Maareformiga (1919) hakkas teostuma vaba maaharija ideaal. Rahvuslus oli esmane riiki ülesehitav tegur, sobides kokku noore riigi idealistliku vaimuga (Karjahärm 2001: 224). Noore riigi uut põlvkonda hakati kujundama rahvusliku kasvatus printsiipide järgi. Selle eeltingimuseks oli usk ise-endasse ja oma rahvasse, selle aluse rajajatena nähti kodu, jätkuma pidi see koolis. Koolikorraldus ja -õpetus muutus demokraat-likuks, rahvuslikuks ja emakeelseks, lähenedes õpilasele, kodule ja ühiskonnale (Sirk 2001: 380). Õpetus, mis mõjuks (rahvust) kasvatavalt, pidi lähtuma oma rahva ajaloost, tööst ja elust ning kodumaa loodusest. Oma diskursiivsetelt meetoditelt ei erinenud rahvuslik kasvatus koolis neist ideoloogilistest rituaalidest ja sotsiaalse elu harjumustest, mida juurutati kogu ühiskonnas, “meenutamaks oma väikesel viisil inimestele iga päev nende rahvuslikku kohta rahvuste maailmas” (Billig 1995: 8). Väga oluline tegur oli aktiivne seltsitegevus, mida tõlgendati kui tegutsemist omariikluse nimel (vrd Aarelaid 1999: 7).

Sõdadevahelises Eesti Vabariigis, kus keskseks sotsiaalseks jõuks oli talupoeg — põllumees, oli lai kandepind rahvuslikul maaeluideoloogial, mis rõhutas maaelu moraalsust, inimese ja

looduse lähedust ning talupoja põlist olekut, aga ka põlvkondade järjepidevust ja koos sellega rahvuse igavikulisust (Karjahärm 2001: 252–253). Eesti agraarideoloogide ja rahvuslaste propageeritud rahvusterviku ideed hakati rakendama 1930. aastate teise poole riigiideoloogias: “Riiklik ja rahvuslik üksmeel, riiklik mõtlemine, kõigi kihtide ühtekuuluvus, uus moraal, uus autunne, sisemise distsipliini kasvatamine olid ametliku ideoloogia märksõnad. Ühiskonna keskmes polnud enam üksikisik, vaid riik kui iseseisev väärtus. [...] Uue korra tähtsaim doktriin oli solidarism, millega opereeris nii valitsus kui opositsioon. See postuleerib, et ühiskonna hüvang on normiks nii riigile kui ka üksikisikule.” (Samas: 286–287.)

Just 1930. aastatel kujundatakse arusaam rahvuslikust patriotismist ja lojaalsusest, mis praeguse vanemate eestlaste põlvkonna enesedefiniitsioonis on väga tugev. Kollektiivset indiviidi kujundati uute harjumuste — ühislaulmised, sportlikud ja sõjalised võistlused, ühised ekskursioonid, ühistöö — juurutamise kaudu. Organiseeriti suurejoonelisi propagandakampaaniaid ja massiüritusi riikluse (Eesti lipu levitamine, paraadid, Vabadussõja aksamaste püstitamine) ning rahvusliku autentsuse (nimede eestistamine, rahvusliku käsitöö tegemine) rõhutamiseks. Rahvuse kujundamine toimus väga palju kodu kujundamise kaudu (kodu-kaunistamise aktsioon). Kodu kui kindel koht oli ühtlasi ka isamaa-armastuse alus. Hoolitsus kodu eest, kodutunde loomine ning kindlustamine, et perekonnaelu oleks täis armastust, oli naise ülesanne, samas kui mehe ülesanne oli olla vaimselt ja kehaliselt tugev ning aktiivne kodanik-riigikaitsja. Rahvuslikke soorolle kasvatati ühiskondlike ja noorsoo-organisatsioonide kaudu. Ühendav lüli kodu ja ühiskonna vahel oli kool, mille eesmärgiks oli riigi suunamisel³ ja järelevalve all “süvendada riiklikku meelsust, kasvatada teadlikke kodanikke ja äratada neis tahet rakendada end

³ Riigi reglementeeriv roll koolielus oli 1930. aastate lõpul üksikasjadeni laskuv. Näiteks rahvakunsti laialdase propageerimise raames määratletakse Haridusministeeriumi 1939. a määruses eraldi kolm rahvatantsu — *viru valts*, *jooksupolka* ja *jämaja labajalg*, mille iga algkool pidi püüdma lastele selgeks teha. Need kolm rahvatantsu soovitati võtta koolide ja noorsoo-organisatsioonide pidude ja koosviibimiste kavva nii seltskonna- kui ka ettekandetantsudena. (Refer Kitsing 2001: 39.)

Eesti riigi ülesehitavasse töösse ja rahvusliku kultuuri teenistusse” (*Algkooli õppekavad* 1937: 42, tsit Kitsing 2001: 17) ühelt poolt ning teiselt poolt teha lastele selgeks riiklike kampaaniate rahvus-kultuuriline tähtsus, et see jõuaks nende kaudu ka kodusesse.

Nii pidi rahvusluse kogemus vanemate eestlaste lapsepõlves olema tugev. Eriti 1930. aastate lõpupoole haaras rahvusluse ideoloogia pea kõiki (ühiskondliku) elu valdkondi ning eriti vastuvõtlik oli kool. Riiklik rahvusluseideoloogia oli seotud aktiivsete ühistegevuse vormidega ning riiklikku järelevalvet nende taga ei tajutud:

Ma ise olen samasse salmialbumisse 6. kl õpilasena välja kirjutanud terve rida tsitaate pealkirjastatuna “Eesti meeste elutarkust”: K. Eenpalu “Tuli on igavene, samuti ka rahva elu ja saatatus on igavesed”, A. H. Tammsaare “Meie oleme maailmas selle tarvis, et ükskord igavesti elada”, H. Visnapuu “Elu on ringkäik Jumala palge ette”, Artur Kapp “Kunst on — Usk”, J. Tõnisson “Muutlikkudes olukordades jäägu igaüks iseendale ustavaks ja oma põhimõtetele kindlaks”, J. W. Jannsen “Häbenegem alati, kui rumalad me oleme, aga ei iial sellepärast, et eestlased oleme”, M. Veske “Kaunis on isamaa eest surra, aga veel kaunim on tema kasuks elada” jne. Ei suuda kuidagi seletada neid salmikumärkmeid lugedes, mis meid ajendas ja õpetas selliselt mõtlema ja ka kirja panema. Meil olid omad kangelased, ideaalid, põhimõtted, tõekspidamised juba sellises lapseas ja kõik see on meid saatnud kuni tänaseni, mil oleme juba eakad inimesed. (Naine, 1925, EE 449.)

Nõukogude ja Saksa okupatsioonid tähendasid paljude jaoks otsest lapsepõlvkodu kaotust sõjategevuse, repressioonide ja/või kollektiviseerimise tagajärjel. Elu ja ümbritsev keskkond muutusid radikaalselt, mälestus lapsepõlvest sisaldas aga turvalisusetunnet. Kuna lapsepõlv jagas sama saatust kui vaba riik, siis järgnevatel Nõukogude okupatsiooni aastakümnetel lisandub vanemate eestlaste lapsepõlvemälestustele (lisaks nostalgiale) uus interpretatsioonitasand — nad hakkavad esindama iseseisvusperioodi okupeeritud rahva ajaloos. Ajaloopärimuse protsessis saavad nad sellistena rahvusliku vastumälu rolli, vastandudes nõukogude võimu totalitaarsele unustamispoliitikale. Iseseisvusaja mälestuste

ja neid kandva põlvkonna osa kultuurilise vastupanu nurgakivina on erinevates käsitlustes tunnustust leidnud (vrd Aarelaid 2000; Lauristin, Vihalemm 1997: 75). Vanemate eestlaste lapsepõlvemälestusi põlvkondadevahelises pärimuses otseselt uuritud aga ei ole, kuigi on viidatud neile kui järgnevate põlvkondade rahvusliku identiteedi kujundamise ja säilitamise olulisele komponendile (Karu 1997: 28, 31). Psühholoogid H. Rakfeldt-Leetmaa ja J. Rakfeldt märgivad oma artiklis "Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis", et "igal perel oli oma mälestuste kogum sündmustest, [...] oma ainulaadne ajalugu, mida jutustatakse edasi järgnevatele põlvedele." "Intervjueeritavad kirjeldasid oma ideaalpilti Eesti Vabariigist, mis oli kujunenud inimeste juttude ja hoiakute põhjal. [...] Rõhutati, et Eesti identiteedi päästjaks okupatsiooniaastail oli idealiseeritud pilt vabast iseseisvast Eestist." (1996: 1581, 1574.) Kindlasti oli põlvkondadevaheline kommunikatsioon pereti erinev, sõltudes paljudest asjaoludest (vrd Anepaio 2001). Siin käsitletavate elulugude põhjal nähtub, et lapsepõlvelugude jutustajate seas on üsna selge ettekujutus, milliseid jutte ja kuidas peab jutustama. Lugude temaatilised rõhuasetused ja teatud konventsionaalsed tegevusmustrid viitavad teksti kultuurilisele dimensioonile — publikule (vrd Heins 1993: 68), see omakorda aga korduvalt jutustamisele.⁴ Okupatsiooniajal kujunevad välja jutud, mida korduvalt jutustatakse, kindlad skeemid (Kaivola-Bergenhøj 1993), mille järgi jutud üles ehitatakse, ning ka tähendused, mida minevikule omistatakse — isiklikud (lapsepõlve)mälestused kujunevad põlvkondadevaheliseks sotsiaalseks mäluks, milles iseseisva Eesti Vabariigi aeg kristalliseerub rahvuslikuks kuldajastuks (Rakfeldt-Leetmaa, Rakfeldt 1996: 1574).

Uue rahvusliku ärkamisaja restitutsioonidiskursuses 1980. aastate teisel poolel — 1990. aastate algul saab iseseisvusaja mä-

⁴ Loomulikult ei saa vaid tekstivormi põhjal teha järeldusi iga üksiku eluloo autori jutustamispraktika ja selle intensiivsuse kohta. Inimeste eneseväljenduse võimed — eriti aga kirjalikud — on erinevad. Küll võib aga väita, et hämmastavalt suur kokkulangevus lapsepõlvemälestuste teemades, lugude ülesehituses ning interpretatsioonis viitab enamikul juhtudel pärimusprotsessis osalemisele või sellest teadlik olemisele.

lestus erilise staatuse. Taasavastatakse rahvuslik ajalugu ning selles protsessis on suulise ajaloo rolliks kirjaliku järeleaitamine. Poole sajandi tagune iseseisvus on tugipunktiks taasiseseisvumisele ning noore riigi identisuse otsingutele. Sel ajal kirjutatud elulugudes (mille kogumise fakt ise on osa ajaspetsiifilisest diskursusest) avaldub tugev rahvuslikkuse retoorika, mille keskmes on küsimused rahvuskultuurist, identiteedist ja kuuluvusest, “omast” ja “võõrast” ning eriti rahvuse (ja riigi) ajaloo ja minevikust, mida tematiseeritakse aktuaalse poliitika kontekstis. Lapsepõlve- ja noorusaja mälestused funktsioneerivad kui ajaloo renovatsioon, mis tähendab (rahvuse) ajalooliste kogemuste tagasivõitmist, ajaloo “täiendamist” (Niedermüller 1997: 253–254). Oluline on seejuures ka lapsepõlve kaduvuse motiiv, millel on 1990. aastate alguse elulugudes tugev poliitiline aspekt — Nõukogude okupatsioon kui turvalise lapsepõlvühiskonna hävitaja: *Need oleks olnud jäävad väärtused, kui neid poleks meilt röövitud.* (Naine, 1926, EE 24.)

Lapsepõlvemälestused 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse elulugudes on osa selle aja rahvuslikkuse diskursusest, mis väärtustas idealistlikult, romantiliselt ja nostalgiliselt sõdadevahelist aega ning seadis selle poliitilises mõttes eeskujuks. Kaks eesti aega olid lahutamatult seotud; teine lähtus esimesest. Seetõttu on lapsepõlvemälestuste edastamisel elulugudes nende autorite jaoks tähtis funktsioon rahvusliku järjepidevuse kandjana (vrd Kõresaar 2001b: 121–122).

Riigi loomise reaalsus tähendas järske muutusi sotsiaalses keskkonnas. Suure osa inimeste jaoks tõid reformid kaasa harjumuspärase eluviisi lõpu, pensionärid olid selles protsessis üks haavatavamaid grappe. 1993. aastast süvenes lõhe noore võitjani ning vana kaotajapõlvkonna (Lauristin/Vihalemm 1997: 109) vahel, valmisolek sotsiaalseks lepinguks oli väike (Samas: 111). Lapsepõlve-Eesti kuldaeg kui tulevikupilt 1990. aastate praktikas (enam) ei toimi, pigem vastupidi — eelmise iseseisvuse kogemus ning selle põhjal sõnastatud õigused jäävad uuele, riigi ülesehitamise diskursusele jalgu ning surutakse naeruvääristamis-

strateegiat kasutades alla.⁵ Uue diskursuse põhiargumendiks on — “vabadus ei ole preemia eesti rahva kannatuste eest”, vabadusel on hind, mida peab kollektiivselt maksma.

Pensionäride suuremad protestiaktisioonid toimusid 1993.–1994. aastal, sel ajal hakkavad aktuaalsed poliitilised teemad ilmuma ka kirjutatud elulugudesse. 1997/1998. aasta kogumisvõistluse “Minu ja minu pere saatus ajaloo keerdkäikudes” elulugudes on kaasaja olukorra lahkamine juba tugevalt olemas. Kuna kümnendi algul oli identifitseerumine vaba riigiga väga tugev, taasiseseisvumine pidi tähendama ka lapsepõlveaja tagasitulekut kõigi sellest lähtuvate kvaliteetidega, siis pettumine ja võõrandumine saab väljenduse eelkõige kriitikas riigi vastu. Peamised teemad on maaelu olukord (*väljasuretamine*), vanemate eestlaste elu pärast 1992. a rahareformi, raiskamine riigi tasandil ning puudus heaperemehelikust käitumisest, pealinna ülemvõim ning riigivalitsemise eemaldumine rahvast (vrd Siemer 2001a). Argumentatsioonid ning ettekujutus, kuidas *peaks* olema, saadakse lapsepõlve-Eesti ajast, mis toimib edasi baasina, mille põhjal vahendatakse enda ja ühiskonna jaoks põhilisi moraalseid väärtusi ja ideaale. Rahvuslusel on nii selles argumentatsioonis kui ka selle pinnal tekkivas endis- ja nüüdis-Eesti võrdluses võtmeroll.

Nad oleksid pidanud looma päris uue riigi, mis lõpetati 1940. aastal. Siis oli vaimsust ja hooliti rahvast, nüüd seda enam pole. On ainult hümn, mida igal hommikul võib kuulda raadiost, kuid see oleks nagu liiga püha praeguse riigi jaoks. Samuti lipp — praegune riik nagu ei vääriks seda lippu. (Naine, 1923, EE 554.)

1997/1998. aasta eluloovõistlusele saadetud biograafiates on ka tuntav võõrandumistunne. Vanemad elulookirjutajad väljendavad

⁵ Sellist strateegiat kasutati 1990. aastate keskpaiku laialdaselt, ka nt sotsiaalteadlaste sõnavõttudes. Vrd “Täna pensioneeruv põlvkond on suures osas seesama vaimselt muserdatud “redis”, kes on pool sajandit südamepõhjas vene värki kirunud, kuid kellel ei jätku enam südikust vaesele vabadusele julgelt silma vaadata. Mind ei saa panna uskuma, et tänased vanurid elavad halvemini kui nende väarisad ja -emad sada või kakssada aastat tagasi, pigem unistatakse mõisasakste seisusest.” (Aarelaid 1996/1998: 67–68.)

oma tekkinud ohutunnet suureneva “raha võimu” ning muutunud sotsiaalsete (põlvkondlike, sugulus-, indiivididevaheliste jne) suhete pärast. Lapsepõlvkogemus saab siingi neile oluliste väärtuste baasiks ja lähtekohaks. Lapsepõlvemälestuste uurijad (vrd Gullestad 1997; Korkiakangas 1994) on rõhutanud moderniseerumisega⁶ kaasnevast võõrandumistundest tekkivat mineviku idealiseerimist, mille valguses eriti vanemad inimesed väärtustavad palju oma päritolukohta, lapsepõlvkodu ning sellega seonduvat stabiilsust ja turvalisust.

Nii on lapsepõlvemälestused elulised ka väljaspool aktuaalset rahvusluse diskursust, kuid pole Eesti kontekstis sellest siiski lahutatavad. Vanemad eestlased õmandasid lapsepõlve- ja noorusajakogemused rahvuslikus keskkonnas, järgneval okupatsiooniajal need kristalliseerusid kui reaalsusele vastanduvad rahvuslikud antikogemused ning kujunes välja “rahvuslikust” lapsepõlvest jutustamise viis. Teise ärkamisaja ning taasiseseisvumise alguse rahvuslikus vaimustuses ning restitutsiooniõhkkonnas aktualiseerusid (lapsepõlve)mälestused eelmisest iseseisvusajast ning, kaotades 1990. aastate sotsiaalspoliitilises arengus küll laiema ühiskondliku kandepinna, on jätkuvalt olulised grupispetsiifiliste väärtuste kandjana.

Küla ja talu kui rahvusriigi metafoorid

Arusaamad perekonnast, kodust ja lokaalsest kogukonnast on üldiselt kesksed metafoorilised ressursid modernse rahvusluse tekkeajast peale. Kodu, sugulussuhted, kohalik kogukond ja perekond on kategooriad, mis on seotud tihedalt rahvusliku identiteedi ideega (vrd Gullestad 1997, Morley 2001). Neid tajutakse loomulike ja kaasasündinutena, nad on ühelt poolt reaalsed, elavad kogemused, teiselt poolt aga selekteeritud ja sobitatud — konstrueeritud ehk “leiutatud” (Hobsbawm 1983).

⁶ Vt sotsialismiaegse osalise moderniseerumise kohta: Srubar 1991.

Käesoleval juhul on sobiv analüüsida lapsepõlvemälestusi kui (antropoloogilisi) kohti,⁷ mis kujutavad endast osaliselt materialiseeritud ettekujutust sellest, millised on inimeste arvates nende suhted territooriumi, oma kaaskodanike ja teistega (Augé 1994: 64–69). Lapsepõlv kui koht (vrd *lapsepõlvemaale tagasimineku*) ühendab endas nii koha materiaalsuse (talu, loodus, küla jne) kui ka sotsiaalsete suhete (perekond, kogukond, kool jne) kvaliteedi. Lapsepõlvenarratiivide kui ajaloopiltide funktsioon peitub mineviku tähenduse konstitueerimises, milles juhtunu suhe pilti representeerib jutustaja jaoks rahvusriigile tüüpilist olemisvormi.

Küla kui ideaalne ühiskond

Lapsepõlve meenutatakse elulugudes kui kõige helgemate ja soojemate mälestuste perioodi. Lapsepõlvkogukond — enamasti küla on elulookirjutaja mina väike maailm — *suitsude- ja lasterikas, lillede ja lindude paradiis* (naine, 1923, EE 552). Lapsepõlvküla seostub elulugudes kõrgelthinnatud sotsiaalsete väärtustega, nagu solidaarsus, vastastikune abi ja lugupidamine ning informaalne võrdsus:

Külas elati heas läbisaamises nagu üks pere. Eriti lähemal asuvad pered. Vajadusel abistati üksteist, selle eest tasu ei võetud. Sõnnikuvedu kesale ja viljamasindamine käisid koos, tehti teistele jälle tööpäevad vastu. Siis tehti talguperele ka paremini süüa. Kui oli kodus midagi paremat, värsket liha, värsket kala toodi või tuli lehm lüpsma, siis piima — viidi ka naabritele. Ja kui vahest leib juhtus lõppema enne, kui uus tegu valmis sai, siis laenati naabritelt, kaaluti margapuuga ära ja pärast viidi laen tagasi. [---] ma mängisin naabrilastega. [---] Me saime väga hästi läbi, ma ei mäleta, et meil oleks olnud suuri pahan-dusi või riidu. Kui nad omavahel vahest ütlesidki üksteisele

⁷ Antropoloogilise koha mõistet olen kasutanud analüüsima "kadunud kodumaa" kategooriat pagulaseestlaste elulugudes (Kõresaar 2000).

Küla nagu üks pere heinateol.

Foto eluloost

mingeid sõimusõnu või muud halba, enamasti küll naljaga pooleks — siis minule ei öelnud kunagi midagi halba. Ka mina ei öelnud neile halba. Hiljem kogesin, et nende pere on kõik väga head inimesed. Meil olid karjamaad koos, ei olnud aeda nende vahele tehtud. (Naine, 1923, EE 554.)

Küla nagu üks pere, tänasega võrreldes märgatavalt informaaalsem suhtlemine, traditsiooni mõjul püsiv kokkukuuluvustunne on reaalsed lapsepõlvkogemused. Kogu eluloo (ja elatud elu) kontekstis laiendatakse seda aga ajale ja ühiskonnale laiemalt, esitatakse kui tüüpilist ning tuletatakse järeldused riigi kohta. Näiteks hilisemas võrdluses tänapäeva Eesti riigiga 2000. aastal kirjutatud eluloos saab lapsepõlve-Eesti tõelise demokraatia maaks:

Lapsepõlv möödus Eesti Vabariigis tõelises demokraatlikus riigis muretult ja turvaliselt. (Mees, 1925, ENSV 183.)

Rahvuslik ideaalühiskond on ühiskond, kus keegi ei domineeri ega ole teiste suhtes võimupositsioonil. Ühiskonna võrdsed liikmed teevad ühiselt koostööd ühiskonna struktuuri harmoonilise toimimise nimel (vrd Treanor 1997). Lapsepõlve väike maailm saab

vanemate eestlaste elulugudes just sellise ideaalse harmoonilise ühiskonna kuju, mille baasilt toimub tema dialoog järgnevate ühiskondadega, kus ta elab:

Tihti taban end mõtlemas selle üle, et millist maailmakorda mu hing õieti igatseb. [...] Mu unistustes oleks vaja luua selline maailmakord, mis ei oleks kommunistlik ega kapitalistlik, kus ei oleks kuritegevust, nälga ega viletsust. Oleks õiglane ühiskond, rõõmu ja heaoluga. See mõtteviis kindlasti ei ole realistlikult teostatav ja jääb lihtsalt vana inimese unelmaks või fantaasiaks. (Naine, 1923, EE 444.)

Ettekujutus lapsepõlveühiskonnast kui informaalse võrdsuse põhimõttel toimivast harmoonilisest kooslusest on vanemate eestlaste elulugudes dominantne teadmine. See ei tähenda, et eri sotsiaalsesse kihtidesse kuulunud elulookirjutajad ei tematiseeriks oma mälestustes sotsiaalset ebavõrdsust. Lühidalt visandatuna — artikli maht paraku ei võimalda siinkohal süvendatud analüüsi — võib välja tuua, et jõukamate taluperedest ning linna keskklassist pärit lapsed mainivad sotsiaalset hierarhiat positiivse,⁸ vaesemate taluperede ning tööliste ja käsitöölise lapsed negatiivse kogemuse kaudu.⁹ Negatiivsed sotsiaalsed kogemused ei kõiguta üldiselt harmoonilise lapsepõlveühiskonna pilti elulugudes, kuigi samas võivad mõjutada kogu elukäigu interpretatsiooni (vrd Siemer 2001b:18–19). Analüüsitud elulugude hulgas leidus vaid üks kirjutis, mis kujutas endast radikaalset vastuteadmist dominantsele võrdse (lapsepõlve)ühiskonna teadmisele. Seda 1920. aastal sündinud hilisema talu- ja majateenija kaheosalist elulugu läbib sotsiaalse ebavõrdsuse kriitika. Tema eluloo (õigemini lapsepõlve- ja noorusajamälestuste) eesmärk on väljendada protesti kehtiva ajaloopildi vastu:¹⁰

⁸ Vrd nt EE 456, EE 519, EE 252.

⁹ Vrd nt EE 850, ENSV 293, EE 137; EE 602; EE 140.

¹⁰ Analooge sellele leiab vaid mõningatest hilisemate sündmuste mälestustest, näiteks sõjavangis olnud meeste elulugudest, kes leiavad, et nende kannatusi kajastab ametlik ajaloopilt vähe.

Kui ma õigust ütlen, siis ei olnud see elu vanal eesti ajal nii väga kiita ühti! Ikka kel raha, sel võim. Ja vaesus ja rikkus käis siis ikka “käsikäes”. Majateenijad, köögitöölised ja muud lihtsamad töötajad — need said ju nii vähe palka, kui veel suur pere oli, ei saanud sugugi ots otsaga kokku. Puudus aina, osteti heeringasoolvett leiva kastmiseks ja kartula, kui jõuti osta. (Naine, 1920, EE 140.)

Talu kui õige lapsepõlvekoht

Kodu kui spetsiifiline füüsiline ja sotsiaalne ruum leiab lapsepõlvemälestustes üksikasjalikku kirjeldamist. Taluperest pärit elulookirjutajad pühendavad märkimisväärse osa oma eluloost kodutalule, selle suurusele (krundi suurus on reeglina väga täpselt ära toodud!)¹¹ ja füüsilisele ümbrusele, talu igapäevaelule (mille lahutamatuks osaks on loomad — ka nende nimed tuuakse ära), vähesetele vabadele hetketele, tüüpilisele taluelu korraldusele (vrd Jaago, Jaago 1996: 94–95).

Meie koha suuruseks oli 14,3 ha. Isa ja onu ehtasid 15–20 m merest eemale elumaja, koos loomalaudaga. Maja oli rookatusena. Majas oli 3 tuba ja köök. Vanaisa oli väiksekasvuline ja tragi, kergejalgne mees. Tema jaoks jäi esialgu põllutöö. Loomi peeti meie väikeses kaluritalus nii nagu koht lubas. 1 hobune, 2 lehma, 3 lammast, 2 siga. Hobune “Juku” oli väike pruun ruun, madala jalaga, väga tugev veoloom, “kõva pea-ga”, nagu isa armastas öelda. Isa oli 185 cm pikk, tugev mees, olid “Jukuga” paras paar. Isa jaoks olid loomade söötmine, veskil käimine, puude vedu jne. Isa ja onu tegelesid rohkem kalapüügiga. Kalapüük oli hooaja töö. Kevadel peale jääminekut, sügisel kui merevesi juba külmemaks läks. Talvel meie peres jääalust püüki ei tehtud. Talvel tegid mehed toas mõrdu. Kudusid käsitsi mõrrad-linad valmis, otsisid metsast mõrra-

¹¹ Elulookirjutamise retrospektiivsust, olevikule ja tulevikule suunatud silmas pidades võib oletada maade tagastamise protsessi mõju talumälestustele.

vaiu. Kevadpüügiks pidi kõik korras olema. Isa kohta ütles vanaema: meie Jüri on selline mees, võtku ta raua tulest või puu pinust, kõik oskab valmis teha. Ja nii see ka oli. Majad, mis olid õue peal, ehitasid nad onu Jaaniga valmis. Isa oli siis rohkem "töödejuhataja" osas. Kõik lauad, toolid, voodid olid isa tehtud. Põllutööriistad, vankrid, reed tegi ise. Õlleankrud, tünnid, vannid, kõik oli isa kätetöö. Üldse oli mu isa üks igavene vahva mees. Ta oskas tööd teha, oskas ka puhata, pidas lugu eesti rahvast ja Eesti riigist ning sini-must-valgest lipust, mis lehvis alati võidupüha ja vabariigi aastapäevadel meie õues. (Naine, 1926, EE 515.)

Taluelu on õige lapsepõlve sümboliks ka linnalaste elulugudes. Nende lapsepõlvemälestused sisaldavad pikki lugusid suvedest maal sugulaste talu(de)s, rõõmutundest, mida põhjustasid kohtumine sugulastega ning kaunis loodus, romantilistest talutöödest: *Lapsepõlv ongi seotud nende taludega Ahja ümbruses.* (Naine, 1925, EE 449.)

Näiteks kirjeldab 1927. aastal Tallinnas sündinud ja kasvanud naine oma oluliseima lapsepõlvemälestusena *isatalu Tormas Lullikatku külas.* See oli vaene koht, kust isa varakult Tallinnasse tuli. Tallu jäi vanaema, keda perekond aeg-ajalt külastas. Mälestused külast ja talust on väga üksikasjalikud (märgatavalt detailsemad ja värvikamad kui mälestused Tallinna-kodust), ta kirjeldab, kuidas tee tallu läks, kes kuspool teed elas ning kuidas nende inimeste saatus edaspidi kulges:

Paremat kätt peaaegu keset küla oli minu isa tädipoja Alfred Seppiuse suurtalu. Laiad tiibuksed. Klaasveranda. Põlised saarepuud tee ääres. Põldu 80 ha ringis, peale selle mets ja karjamaa. Alfred Seppius oli väikese kasvuga kergelt punapäine kitsa kongusninaga mees. Oli küll suure talu peremees, aga sõbrustas kõikidega. Kui 1948. aastal oli kulakute välja saatmine, hoiatasid teda sõbrad külanõukogust, ta pani hobuse ette, pere (naine ja poeg) peale ning sõitis Jõgevale. Kulakuks tehti Seppius alles pärast kolmandat koosolekut — nii palju oli kehvikutest sõpru. Aga igas külas pidi ju oma kulak olema.

Kui Alfred suri, oli matustel väga palju rahvast. Kuulus Torma puhkpilliorkester mängis öö läbi ja pastor Muru ütles oma peielauakõnes: "See talu osteti 150 aastat tagasi mõisniku käest. Ainult eesti talupoja töökus ja visadus tegi sellest talust suurtalu ..." See oli vist 60–70-ndate vahel, ei mäleta enam.

Edasi kirjeldab naine onu Peetri talu ja majapidamist, isatalu õue ja elumaja, vanaema. Jutustuse oma lapsepõlvetaludest võtab ta kokku nii:

Mida ma mäletan Torma käikudest? Sooja kuuma suve. Väga palju päikest. Laiu põlde. Jorjeneid talu akende all. (Naine, 1927, EE 479.)

Lapsepõlve maakodu sümboliseerib turvalisust, stabiilsust ja järjepidevust. Talukirjelduste lahutamatu osa — loodus¹² on siin sotsiaalsete ja inimlike kvaliteetide — harmoonia, vabaduse, puhutuse (loodusläheduse mõttes) ja headuse¹³ ekvivalent, millele elulugudes antakse ka rahvuslik sisu. Loomulik lapsepõlv on ühtlasi rahvuslik lapsepõlv:

Minul sai osaks õnn sündida talulapsena. Mitte kusagil, mitte kellegil, isegi mitte kuningate lastel pole lapsepõlv nii ilus, kui seda oli Eesti talu lastel. Niipea kui jalg vähegi kannab, ronib talulaps üle lävepaku ja ta ongi looduses. Jalge all pehme roheline õuemuru, ümberringi päike ja tuul, pea kohal sini-taevas, kõikjal linnud ja loomad. Mida tugevamaks muutub jalg, seda suuremaks kasvavad käiguringid ümber kodutalu, lillelistele niitudele, metsadesse, jõgede ja järvede äärde. Sa oled vaba. Vähe on küll talurahval aega su järgi valvata. Vast

¹² Vrd looduse ja talu (rahvuslikust) tähtsusest sama põlve lätlaste lapsepõlvelugudes: Skultans 1998.

¹³ Oma kujunemisaastate keskkonna üksikasjalik kirjeldamine põhineb ka veendumusel, et inimese olemuses domineerib tema lapsepõlvemiljö. Näiteks ühes hilisemas, 2000. aastal kirjutatud eluloos kirjeldab 1934. aastal Läänemaal sündinud naine, kuidas kodukoha kaunis kasemets kujundas temast lüürilise hingelaadiga tundeinimese (EE 1075: 23).

ainult siis, kui oled alles õige väike. Hiljem jääb järelvalve juba vanemate õdede-vendade hoolde ja see pole sugugi range.

Kuningate lastel on aga kogu aeg ja igal sammul kaasas hoidja, kasvataja ja võibolla ka ihukaitsja. Vabadust ei kusagil! (Mees, 1920, EE 596; vrd Siemer 2001b: 17.)

Sel kevadel peale kooliaasta lõppu kolisime Meriväljale, oma päris koju, nagu isa ütles. Oli ta ju ammu tahtnud endale ja perele omaette elamist — oma maja ja aeda, kus lapsed võiksid kasvada keset loodust ja õppida armastama kõike, mis on ilus meie kodumaal. (Naine, 1925, EE 519.)

Maa ja loodus olid rahvusliku konstrueerimise telg 20. sajandi esimesel poolel Eesti Vabariigis ning rahvusliku identiteedi oluline komponent hilisemal okupatsiooniajal. Ka 1990. aastate teisel poolel määratlesid eestlaseks olemist maakoht — oma koht sõna otseses mõttes (vrd *eestlane omal maal*) ning puutumatu loodus (Karu 1997: 34–36, 48).¹⁴ Looduskesksust ja looduslembust peetakse traditsiooniliselt talupoeglikuks — eestlaslikuks — väärtuseks koos maamehe töökuse, visaduse ja kasinusega. Pikad üksikasjalikud looduskirjeldused elulugudes on rahvusliku lapsepõlve integraalne osa, näitamaks põlvnemiast rahvuslikust keskkonnast nii füüsilises kui ka sotsiaalses mõttes.

Talu kui rahvusriigi mudel

Nii nagu talu on elulugudes õige lapsepõlve keskkond, kujutavad (kodu)talu elukorraldus ning sotsiaalsed suhted endast elulookirjutaja jaoks ideaalset korda. Talu on õige rahvusriigi metafoor, mis keskendub sisemisele puhtusele, (rahvuslike) ressursside säästmisele ja enesemääratlusele (vrd Gullestad 1996a: 298). Nii

¹⁴ Siin ilmnes märkimisväärne erinevus näiteks Rootsi eestlastest, kes määratlesid oma eestlaseks olemist eelkõige perekondlike sidemete, etnilise kogukonna ja selle traditsioonide kaudu (Samas).

mitmedki maalt pärit elulooautorid rõhutavad taluostu kui isa suurt unistust, mille täitumise nimel kogu pere vaeva nägi:¹⁵

Oli 8. mai aastal 1933, kui isa surus adrasaha esimest korda Oma Maa mulda. Oli täitunud tema elu suur unistus! (Naine, 1923, EE 257.)

1938. aastal oli võimalus osta Mahtra külas väike Veski talu. Oma talu oli ju isa elu suurimaks unistuseks. Selle nimel tuli aga kõigil kõvasti pingutada ja paljustki loobuda. (Naine, 1928, EE 500.)

Meetod, mis enesemääramisele viib ja seda tagab, on ausus ja töökus,¹⁶ tark arvestamine, optimaalne tööjaotus ning planeerimine (nn talupojatarkus):

Kui mina mäletama hakkasin, käis peres korralik talutöö. Isa haris põldu, tegi igal aastal juurde uut põllumaad metsast ja heinamaalt. Põllud olid väga kivised, korjasime neid ja vedasime kiviaedadesse ja teedele aluspõhjaks. Need olid raudkivid. Kasvatati kartulit, rukist, nisu, kaera, otra, segadist ja ristikehina. Põllul oli kindel kord (vist seitse aastat). Isa oli korralik põllumees, tal oli viljast alati aasta tagavara ikalduse puhuks. Kunagi ei olnud meil seemne puudust, mida tihti naabrid käisid laenamas. Peale selle kasvasime kõõgivilja: porgandit, kaali-

¹⁵ Teine selge enesemääratlemise teema elulugudes seoses taluga on sunniviisilise kolhoosistumise teema.

¹⁶ Töö kui *auasi* on lapsepõlvemälestustes valdav teadmine. Vaid vähesel määral ning kaude kohtab sotsiaalselt eristuvat teadmist, näiteks tütreid kui tasuta tööjõud talus ja vanemate või vanemate ja laste erimeelsused talutöö ja hariduse jätkamises (vrd nt EE 8, EE 264). Mainitakse, et unistuseks oli õppida, aga isa tahtis kodus töökäsi hoida: *See Massu 6.klassiline kool jäigi mu viimaseks haridusteeks. Aga sealt sain vist hea õpetuse. [---] Minu pinginaaber läks [---] edasi õppima, mina tahtsin ka minna, aga isa ei lubanud. [---] Isa oli muidu küll arusaaja inimene ja ärksa hingeaga, pooldas haridust, luges ajalehti ja mis lugeda oli, aga ju siis kuidagi ei olnud mul võimalik edasi kooli minna. Vanem õde oli juba läinud linna. Tema tahtis talutööst vabaks saada ja ise endale raha teenida. Mina pidin siis jääma tema asemele talutööle. Ei olnud ju seda tööperet. [---] Ju siis majanduslik olukord ei lubanud. [---] (Naine, 1923, EE 554: 6.)*

kat, kapsast, peeti, sigurit, tilli ja kurki. Aasta ringselt oli see meil ka toidulaual. [---] Tähtsal kohal oli kurgi kasvatamine. (Isa jutu järgi olevat tema selle "moe" meie äärde toonud). Selleks tarvitati maatükki kesa äärest, aga ka söödipeenraid tehti. Viimased olid päris rasked teha. Võeti peenra vaost üks labidatäis kamarat ja keerati see peenra äärde, juured ülesse poole. Teiselt poolt samuti, keskele jäi rohune maa. Sinna rohu peale laoti paksult isegi päris värsket lehmasõnnikut (see andis lagunemisel ka sooja taimedele). Siis võeti vao vahelt muld ja laoti üle peenra umbes nii: [joonis]. Neid kasvatati peamiselt müügiks, aga ei puudnud need ka värskelt ja hapendatult meie söögilaualt. (Naine, 1923, EE 263.)

Eesti keeles ja kõnepruugis nimetatakse sellist asjade korraldust heaperemehelikuks käitumiseks, mida peetakse nii süsteemi (riigi) kui privaatsete institutsioonide (perekond) funktsioneerimise ideaalmudeliks. Ühes hilisemas, 1990. aastate lõpupoolel kirjutatud eluloos väljendub see riigikriitikas:¹⁷

Arvan, et riik on nagu talu. Talus elab pere ja on peremees. Peremees vaatab, kas ja kuidas saab haritud maa, pere toidetud, et elamisväärselt elaksid vanad, et kasvaksid ja haridust saaksid lapsed. Vastavalt rahakoti paksusele tehakse kulutusi talu arenemisele jm. Üle jõu ei tohi elada, kergekäeliselt raha ei pillata. Samuti peaks toimima riik. (Naine, 1928, EE 868.)

Rahvuslikud soorollid ja eestiaegse eestlase stereotüüp

Nii nagu talu majandamine toimib vanemate eestlaste lapsepõlvemälestustes riigi funktsioneerimise mudelina, võib peresiseste suhete, eriti vanemate kirjeldusi lugeda kui ettekujutust sellest,

¹⁷ Rõhutades oma põlvnemist talust, tunneb elulookirjutaja kaasa eriti väike-taludele, sest need on ausamad. Väljendades oma arusaama õigest riigikorraldusest, loodab ta, et saaks ometi ükskord riik maarahvast aru (EE 868: 38).

kuidas peab (rahvuslik) ühiskond toimima, milline on sooline rollijaotus ning vastutusalad, kuidas jaotuvad rahvuslikud iseloomujooned ning panus rahvuse kasvatamisel.

Oma peret iseloomustavad vanemad eestlased harmoonilise, sooja, turvalise, ühtehoidvana, kestvatele väärtustele püsivana. Tülid peeti laste silma alt ära, õhkkond oli rõõmsameelne, peeti lugu heast naljast.

[---] õnnelikku kodusse pole palju vajagi. Leiba, riiet, tervist ja ülekõige hingesoojust. Seda kõike hoovas ja kiirgas isast ja emast meile lastele ja kogu ilmale. Need oleks olnud jäävad väärtused, kui neid poleks meilt röövitud. (Naine, 1926, EE 24.)

Rikkust meie majas ei olnud, aga õnnelik kodu oli meil küll ja õppisime üksteist hoidma ja teeme seda veel praegugi, need kes veel elus on. [---] (Naine, 1920, EE 489.)

Minu vanematel [---] oli väga harmooniline abielu, mina ei teadnud üldse, mis on peretüli. [---] Üldse olid mu vanemad rõõmsameelsed, armastasid laulu, ema oli hea portreteerija, temast oleks koolituse korral võinud näitleja saada. Isa oli kooli hoolekogu esimees ja valla volikogu liige, külas ristis lapsi, matustel luges surnute kodust ärasaatmisel ja täitis pulmades isamehe kohust. Oma huumorimeele oleme pärinud vanematelt. [---] Minu isa oli [kooli jõulupuul] jõuluvana, küla-rahval oli isegi laul tehtud, kus oli üks salm "Armas, kallis August Räis meil igal aastal külas käis!" (Naine, 1923, EE 533.)

Perekonnapea — isa iseloomustamine on elulookirjutajate jaoks keskne. Väga paljud nimetavad end *isa lapseks*. Isa kirjeldatakse pikemalt ja üksikasjalikumalt, hoopis tihedamalt viidatakse mitmesugustele isaga seotud elusituatsioonidele. Võrdluses emaga tuuakse näiteks isa puhul sisse ka iseloomujooned, ema puhul piirduakse käekäiguga. Nii mitmeski eluloos on isa elukäigule ning ühistele sündmustele pühendatud eraldi peatükk (või eluloo lisa).

Mõlemaid vanemaid kirjeldatakse kui töökaid ja ausaid inimesi. Isa on meister iga töö peale, ta on *elukunstnik*, kes pere rasketest aegadest välja toob ning lastele hea hariduse annab; ema on nupukas perenaine, andekas kodukaunistaja. Enamasti on vähemalt ühel neist mingi anne, mida lastele edasi anda. Tavaliselt

on selleks musikaalsus: isa mängib viiulit või löötspilli, ema laulab. Isa on peale selle veel sotsiaalselt aktiivne, ta organiseerib koorilaulu või on seotud kohaliku vallaadministratsiooni (ema aktiivsust mainivad mõned linnalapsed). Ka meenutatakse isa uuendusmeelsust (isa ostab ühena esimestest raadio, auto, katsetab uusi ehitus- ja maaparandusvõtteid, uusi põllumajandusmasinaid), ema puhul avaldub uuendusmeelsus näiteks kodukaunistamises ning kodunduskursustel õpitu rakendamises. Haridushimu, kirjanduslembust, väimuärksust ning ilmaeluga kursis olemist mainitakse pigem isaga seoses, aga ka negatiivseid iseloomuomadusi või harjumusi (äkilisus, alkoholilembus, hasartmängud). Isa on mitmetahuline isiksus, ema jääb tagaplaanile, temaga seoses meenutatakse pigem omaenda emotsionaalset turvalisust (*ema laul videvikutundidel*) ning hoolitsust, mis lapsele osaks sai.

Tähendusrikas on ka, millist õpetust lapsed elulugudes oma vanematelt saavad. Ema õpetab headust, hoolt ja armastust, tähti ja jumalakartlikkust. Elulugudes emale omistatud õpetussõnad on praktilist ja moraalselt laadi: *ole ikka töökas ja tugev, siis ei ole su elu lõdev* (naine, 1922, EE 27).

Ema jäigi sellise [1–1,5 aastat kolmeklassilises algkoolis — E. K.] haridusega. Kirjutas vigadega. Elu lõpuni luges prillideta. Meid, lapsi, lõpetas ta aga ausalt, töökalt ja viisakalt ellu suhtuma. Temal oli elu jaoks palju õpetlikke loosungeid: varase vastast ei ole; tööle pealerõhumine on pool võitu; parem aega müüa kui osta. Ka lõpetas ta meid riideid hoidma. Kodu ja küla vahet joostes sai mitu korda riideid vahetatud. Ta ütles isa õpetuse ka meile edasi — kes riiet ei hoia, sellest riidemeest ei saa! Kui vennad kasvasid teismelisteks, siis andis ikka nõu mitte suitse osta, vaid sama raha kommidale ja küpsistele kulutada. Joomine ei tulnud kõne allagi. Ka mu isa oli karske mees. (Naine, 1926, EE 601.)

Ema jutustas vahel õpetlikke lugusid. “Tuhat korda teed sa hääd, ühe korra viltu läed. Hää — see unustatakse ära, pahast tehaks palju kära.” Teiseks rääkis ta, et kui ise ei kannu sa enda eest hoolt, siis maha Sind surutaks kõikide poolt.” Nendes sõnades on palju tõde, mida isiklikus elus olen palju kogenud. Ema toonitas alati, et naine on “nagu maja lukk” ja mees peab

olema tugev ja julge, tagamaks perele turvalisuse, naine aga olgu ustav oma mehele ja pere eest hoolitsev, samuti kodu eest vastutav. (Naine, 1923, EE 444.)

Enne meenutamise muster on üldiselt kokku võetud järgmisesse tsitaati ühe õpetaja eluloost 1990. aastast:

Ella Treffner: Naine–Enne on rahva moraali kandja ja hoidja, ta on tooniandja perekonnas, seltskonnas ja kogu rahva meelsuses. Naise ülesandeks on hingestada meie kultuuri (Helmi Mäelo).¹⁸ (Naine, 1925, EE 38.)

Isa (või vanaisa) õpetavad isamaa-armastust ja eestlaseks olemist ajaloo ning rahvusriigi sümbolika kaudu. Samuti meenutatakse rahvuslikkust, rahvusriigi ideed ning iseseisvust otseselt pigem seoses pere meespoolega:

Üldse oli mu isa üks igavene vahva mees. Ta oskas tööd teha, oskas ka puhata, pidas lugu eesti rahvast ja Eesti riigist ning sini-must-valgest lipust, mis lehvis alati võidupüha ja vabariigi aastapäevadel meie õues. (Naine, 1926, EE 515.)

Isal oli rongisõit tasuta, nagu Vabaduse Risti kavaleridel ette oli nähtud. Olime käinud suviti paljudes Eestimaa ilusamates kohtades — vahel olid väljasõidud bussidega, kus kalevlased oma peredele soovisid näidata vanu lahingukohti, kus oli võideldud meie väikese rahva vabaduse ja iseseisvuse eest. Mäletan suurt kivi Põhja-Eestis, kuhu oli sisse tahatud kiri ... siia maani ja mitte kaugemale — sealt oli tagasi löödud vallutaja vaenlase väed. [---] (Naine, 1925, EE 519.)

¹⁸ Ta tsiteerib (osaliselt) Ella Treffnerile pühendatud osa H. Mäelo raamatust “Eesti naine läbi aegade. Naise osa Eesti ühiskondlikus ja rahvuslikus arengus”. Mäelo puudutab E. Treffneri eitavaid seisukohti töötavate emade kohta kõnes 1925. aastal Tallinnas toimunud III üleriigilisel naiskongressil: Lapsi ei tohi jätta teenijate ja võõraste kasvatada, sest “nii omandab laps teenija iseloomu jooni ja omadusi. Ta ütleb: “Seda näeme omariikluse algusaastail. Ei, meie ilmavaade peab muutuma, sest naissoost on rahva kõlbeline jõud. Naine on tooniandja perekonnas, seltskonnas ja kogu rahva meelsuses.”” (Mäelo 1999: 113.)

Ka mina mäletan taadist midagi. Olin siis vast 5–6aastane. Memm saatis mind taadile süüa viima põllule, kus ta kündis. Hüüdsin teda põlluveerele kraavi kaldale, ühes käes taaritops, teises käes nutsakuke soolasilgu ja leivaga. Taat aga viipas mind enda juurde, otse mustale mullale. Istus adra kõrvale, haukas leiba, hammustas silku, pani silgu mullale ja rüüpas taari... Mul hakkas taadist hale, tahtsin teda abistada, et hoian silgu seni käes, kui ta leiba mälub ja taari rüüpab, kuid taat lausus: “Muld on meie lipu värvi, ta annab meile leiba.” — “Aga meie lipul on ka sinine?” — “Sinine on mere värv, seal toongi need räimed, sinine on ka taevas, seal lõõritavad lõokesed.” — “Aga valge?” Taat mõtles. Äkki patsutas oma suure kühmulise kämbelaga südame kohale, öeldes: “Aga siin ta tuksub!” Selline dialoog meie vahel jäi kauaks hinge, ega ma siis osanudki kõike lahti mõtestada. (Naine, 1923, EE 552.)

Teine mälestus: Hoian kõvasti isa käest kinni, sest palju rahvast liigub meie ees ja taga. Näen tolmust teed oma väikeste jalgade ees nii pikana näiv. Paistab hele päike ja kogu ümbrus on nagu kastetud suurde valgusesse. Kostab laul. Mulle jäid meelde sõnad: “sel suure laia ilma peal”. Hiljem, viibides pidulikel sündmustel ja lauldes meie rahvushümni, kangastus mulle tihti pilt sellest päikesepaistet täis maanteest. Tundsin nagu jälle seda kätt, mis minu pisikesest käest kord kinni hoidis. Isa, sa oled ammu lahkunud siit ilmast. Surid siis, kui Eestimaa oli oma täies ilus ja vaba. Minu jalg astub veel oma paljukannatanud isamaa pinnal. Kas ma näen sind veel tuhest tõusvat ja saavutavat vabaduse — sest inimese eluaastad on seitsekümmend aastat? Usun, et siiski. (Naine, 1920, EE 252.)

Billy Ehn on väitnud, et rahvuslikes kujutelmades eelistatakse märksa rohkem maskuliinseid pilte, naiselikkuse elemendid on küll olemas, kuid vähemuses (Hjerm 1998). Anderson näiteks kasutab rahvustest rääkides mõistet *vennaskond* (*fraternity*) (1983/1991: 7). Arvestades, et rahvuslik identiteet on läbi põimu-

nud soolise identiteediga,¹⁹ võib näha, kuidas mõistetakse vanemate eestlaste rahvuslike lapsepõlvede kirjeldustes sugupoolte osalust rahvuse (ja kodaniku) kasvatuses ning rahvusriigi arengus.²⁰

Mälestustes perekonnast, vanematest ja lähematest sugulastest avalduvad ka *eestiaegsele* eestlasele omistatavad jooned. Kindlasti nimetatakse töökust ja enesemääratluse püüdu (oma maa või maja ost või unistus sellest), samuti haridus- ja kultuurilembust, mis väljendub loetavates ajalehtedes-ajakirjades ning muusikaharrastuses. Olulised on armastus oma maa vastu (ka isamaa-armastuse mõttes) ning tagasihoidlik, looduslähedane eluviis. Elulookirjutajatel on selge arusaam rahvuse iseloomujoontest ning — omistades samasuguseid jooni ka oma põlvkonnale — tugev rahvuslik identiteet.

Kokkuvõte

Lapsepõlvkogemus on vanemate eestlaste rahvuslikus identiteedis kesksel kohal. Kodutalu või suved maal, loodus, küla informaalne keskkond ja perekond moodustavad rahvusliku (kujuteldava kogukonna) kogemusliku algpõhja. Need on reaalsed kogemused, mis kogu eluloo ning elatud elu kontekstis üldistatakse ajale ja ühiskonnale laiemalt ning esitatakse kui neile tüüpilist. Sellistena on lapsepõlvemälestused ühtlasi ajaloopildid, esitades kollektiivset, gruppispetiifilist arusaama ajaloolisest reaalsusest.

Vanemate eestlaste lapsepõlve- ja noorusajamälestused on ühtlasi ka meenutused rahvusliku iseseisvuse ajast. Lapsepõlveühiskonda iseseisvas riigis kujutatakse egalitaarsena, vastastikusel solidaarsusel, abil ja lugupidamisel põhinevana. Õige rahvusriigi metafoor elulugudes on talu. Selle (heaperemehelikku) elukorraldust peetakse nii riigi kui ka privaatsete institutsioonide funktsio-

¹⁹ Vrd feministliku representatsioonikriitika põhijooni rahvusluse analüüsis (Kivimaa 2001: 60–62), sugupooltevaheliste suhete konstrueerimist “vennas-kondliku” rahvuse raames Saksamaa näitel (Küster 2001).

²⁰ Selle seisukoha mõju riigikonstruktsioonile põlvkondadevahelise interaktsiooni kaudu vt nt Kirsti Jõesalu artiklis käesolevas kogumikus.

neerimise ideaalmudeliks. Eestiaegset eestlast iseloomustab elulugudes töökus ja püüd enesemääratlusele, haridus- ja kultuuri- lembus. Maa ja looduslähedus on vanemate eestlaste rahvusliku identiteedi oluline komponent. Rahvuslik identiteet on läbi põimunud soolise identiteediga, mis avaldub rahvuslikus rollijaotuses: naine on kodu ja moraali hoidja, mees rahvusliku iseseisvuse kaitsja.

Mälestusi lapsepõlvest ja noorusajast 1920.–1930. aastate iseseisvas riigis jutustatakse tolleaegse rahvusliku moderniseerumise diskursuses, mis aktualiseerus 1980. aastate lõpu ja 1990. aastate alguse rahvuslikus vaimustuses ja restitutsiooniõhkkonnas. 1990. aastate sotsiaalpoliitilises arengus jäi vanemate eestlaste lapsepõlve rahvusluse retoorika diskursiivses mõttes kaotajaks, kuid toimis edasi põlvkonnaspetsiifiliste väärtuste kandjana, mille põhjal toimus dialoog muutuva ühiskonnaga.

Allikad ja kirjandus

EE — *Eesti elulood*. Kogu asub Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, fond 350.

ERE — *Eesti rahva elulood I–II*. Toim Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev.

ENSV — Elulood kogumisvõistluselt “Minu elu Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis” 2000.–2001. a. Kogu asub Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, fond 350 (üldise numeratsiooniga liitmata).

Aarelaid, A. 1998. Iseseisvumisele järele lohisedes. — *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela, 63–68 (esmakordselt avaldatud: *Kultuuri-leht*, 12. juuni 1996).

Aarelaid, A. 1999. Rahvakultuur ja eurointegratsiooni hingus. — Aarelaid, A. (koost) *Rahvakultuur ingliska ja internetiga*. Tallinn: Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus. TPÜ RASI & TPÜ Nüüdiskultuuri Uurimiskeskus, 5–21.

Aarelaid, A. 2000. Topeltmõtlemise kujunemine kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel. — *Akadeemia* 4(133), 755–774.

Alheit, P. 1989. Erzählform und “soziales Gedächtnis”: Beispiel beginnender Traditionsbildung im autobiographischen Erinnerungsprozess. — Alheit, P., Hoerning, E. M. (Hg.) *Biographisches Wissen: Beiträge*

- zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung. Frankfurt/Main: Campus, 123–147.
- Anderson, B. 1983/1991. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York: Verso.
- Anepaio, T. 2001. Trauma ja mälu. Mineviku ületamisest represseeritud kogemused. — Anepaio, T., Kõresaar, E. (toim) *Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale*. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 198–213.
- Augé, M. 1994. *Orte und Nicht-Orte. Vorüberlegungen zu einer Ethnologie der Einsamkeit*. Frankfurt/Main: S. Fischer.
- Billig, M. 1995. *Banal Nationalism*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- Geertz, C. 1995. *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Gullestad, M. 1994. Sticking together or standing out? A Scandinavian life story. — *Cultural Studies* 8:2, 253–266.
- Gullestad, M. 1996a. *Everyday Life Philosophers. Modernity, Morality, and Autobiography in Norway*. Oslo, Stockholm, Copenhagen, Boston: Scandinavian University Press.
- Gullestad, M. 1996b. Modernity, Self and Childhood. — *Imagined Childhoods. Self and Society in Autobiographical Accounts*. Gullestad, M. (ed.). Oslo: Scandinavian University Press, 10–39.
- Gullestad, M. 1997. Home, local community and nation: connections between everyday life practices and constructions of national identity. — *Fokaal* 30/31, 39–60.
- Heins, F. 1993. Über Geschichtsbilder in Erinnerungserzählungen. — *Zeitschrift für Volkskunde* 89, 63–77.
- Hjerm, M. 1998. Reconstructing “Positive” Nationalism: Evidence from Norway and Sweden. — *Sociological Research Online* 2(3), <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/3/2/7.html>.
- Hobsbawm, E. 1983. Introduction: Inventing Traditions. — Hobsbawm, E., Ranger, T. (ed.) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.
- Jaago, T. 2001b. Perepärimus folkloristika vaateväljas. (Artikli käsikiri antud ajakirja *Folklore* toimetusse) — <http://madli.ut.ee/~tjaago/05uurimus> (27.12.2001)
- Jaago, T., Jaago, K. 1996. *See olevat olnud ... Rahvaluulekeskne uurimus esivanemate lugudest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaivola-Bergenhøj, A. 1993. Scheme Theory and the Study of Contextual Elements in Narrative Analysis. Anttonen, P. J., Kvideland, R. (ed.) *Nordic Frontiers*. NIF Publications 27. Turku, 147–164 (tõlge <http://haldjas.folklore.ee/seminar/Kaivola.htm>).

- Karjahärm, T. 2001. Haritlaskonna enesetunnetus ja ühiskondlikud ideed. — Karjahärm, T., Sirk, V. *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940*. Tallinn: Argo, 215–379.
- Karu, K. 1997. *Ethnic Identity in Different Contexts and Generations: The Case of Estonians in Estonia and Sweden*. Master's thesis. Supervisor Prof. Peeter Tulviste. Tartu: Departement of Psychology (unpublished manuscript).
- Kitsing, M. 2001. Rahvusliku identiteedi kujundamine õpilastes. Magistritöö avaldamata käsikiri. Tartu: Tartu Ülikooli pedagoogika osakond.
- Kivimaa, K. 2001. Naine rahvusliku mõtte ja tunde kujundina 19. sajandi teise poole eesti kunstis. — *Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri* 1/2 (II), 59–69.
- Korkiakangas, P. 1994. Childhood Memories and the Conceptualization of Childhood. — *Ethnologica Scandinavica* 24: 60–69.
- Kõresaar, E. 2000. Territooriumist ja identiteedist elulugudes: Šveitsi eestlannad. — Jürgenson, A. (koost ja toim) *Eestlane ja tema maa. Konverentsi "Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet" (16.–17. november 1999) materjale*. Scripta ethnologica 4. Tallinn: Ajaloo Instituut, 109–121.
- Kõresaar, E. 2001a. (Kollektiivne mälu) ja eluloo uurimine. — Anepaio, T., Kõresaar, E. (toim) *Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale*. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 42–58.
- Kõresaar, E. 2001b. Nõukogude periood vanemate eestlaste elulugudes: probleeme ja tähelepanekuid. Jaago, T. (koost) *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool & Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, 120–131.
- Küster, S. 2001. Nationbuilding and Gender in 19th-century Germany. — Isaacs, A. K. (ed.) *Political systems and definitions of gender roles. Clivio's Workshop II*. Pisa: Edizioni Plus, Università Pisa, 31–42.
- Lauristin, M., Vihalemm, P. 1997. Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997). — Lauristin, M., Vihalemm, P., Rosengren, K. E., Weibull, L. (ed.) *Return to the Western World*. Tartu: Tartu University Press, 73–127.
- Löfgren, O. 1999. Rahvuse loomise kultuurigrammatika. Riiklus ja rahvus. — Järs, A., Kannike, A., Pärdi, H. (toim) *Skandinaavia kultuuri analüüs*. Studia Ethnologica Tartuensia 3, 92–114.
- Morley, D. 2001. Belongings: Place, Space and Identity in a Mediated World. — *European Journal of Cultural Studies* 4 (4), 425–448.
- Mäelo, H. 1999. *Eesti naine läbi aegade. Naise osa Eesti ühiskondlikus ja rahvuslikus arengus*. Tallinn: Varrak.

- Niedermüller, P. 1997. Zeit, Geschichte, Vergangenheit. Zur kulturellen Logik des Nationalismus im Postsozialismus. — *Historische Anthropologie* 2, 245–267.
- Rakfeldt-Leetmaa, H. & Rakfeldt, J. 1996. Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis. — *Akadeemia* 8, 1571–1590.
- Sevänen, E. 1998. Rahvuslikkuse kategooria kultuuriuurimises. — Päril-Lõhmus, M. (koost) *Kultuur ja analüüs. Artikleid kultuuriuurimisest*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 124–136.
- Siemer, K. 2001a. Taasiseseisvunud Eesti Vabariik. — *Rahvus ja riik vanemate eestlaste elulugudes*. Lõputöö TÜ etnoloogia õppetooli juures. Tartu, 68–79.
- Siemer, K. 2001b. Teise maailmasõja eelne Eesti Vabariik. — *Rahvus ja riik vanemate eestlaste elulugudes*. Lõputöö TÜ etnoloogia õppetooli juures. Tartu, 16–26.
- Sirk, V. 2001. Haritlaskonna kujunemine ja koosseis. — Karjahärm, T., Sirk, V. *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940*. Tallinn: Argo, 11–212.
- Skultans, V. 1998. *The Testimony of Lives. Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. London, New York: Routledge.
- Srubar, I. 1991. War der reale Sozialismus modern? Versuch einer strukturellen Bestimmung. — *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43 (3), 415–432.
- Straub, J., Sichler, R. 1989. Metaphorische Sprechweisen als Modi der interpretativen Repräsentation biographischer Erfahrung. — Alheit, P., Hoerning, E. M. (Hg.) *Biographisches Wissen: Beiträge zur einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*. Frankfurt/Main, New York: Campus, 221–237.
- Treanor, P. 1997. Structures on Nationalism. — *Sociological Research Online* 2 (1), <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/2/1/8/html>.
- White, H. 1990. The Value of Narrativity in the Representation of Reality. — *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore, London: The Hopkins University Press, 1–25.

“Minu õnnelik-rahutu lapsepõlv”:

1940. aastad eestlaste

lapsepõlvemälestustes

Triin Mulla

Lapsepõlv ja lapsepõlvemälestused on meie eluloo algus. Lapsepõlve pole autobiograafia seisukohalt kindlasti lihtne uurida. Me ei saa muutuda uuesti lasteks, me oleme lapseks olemise unustanud. Ainus võimalus on püüda mõista asju nii, nagu me võisime seda teha lastena ja üritada interpreteerida täiskasvanu mälestusi, püüdes leida põhjusi, miks on midagi just nii nähtud või tahetud näha ja miks on midagi “unustatud”. Seega tuleb arvestada, et enamasti on mälestused kirjutatud täiskasvanu perspektiivist, neid on mõjutanud vahepealsed kollektiivse ja individuaalse ajaga seotud sündmused. Lapsepõlvemälestused võivad olla ajalooliselt täpsed, aga kui autor kasutab neid, toetamaks kindlaid täiskasvanute teemasid, siis võivad nad osutada mitteautentseks lapsepõlvemälestusena lapse vaatenurgast, aga siiski autentseks täiskasvanu vaatenurga kindlakstegemisel (Korkiakangas 1994: 63).

Psühholoogidele on lapsepõlvemälestused huvi pakkunud ajast, mil Sigmund Freud töötas välja psühhoanalüüsi teooria. Sellest peale sai populaarseks lapse otsimine endas. Etnoloogias pakuvad lapsepõlvemälestused head võimalust uurida laste sotsialiseerimist erinevatel perioodidel, lastekultuuri eripärasid ning nende põhjusi (Korkiakangas 1996), religiooni-, natsionalismi- (Gullestad 1996) ja etnitsiteediküsimusi.

Käesolev artikkel käsitleb ühte aastakümnet eestlaste elulugudes — 1940. aastaid — läbi lapsepõlvemälestuste. Mida peavad meenutamise vääriliseks siis lapsed olnud ja miks? Millist mõju

avaldavad suured ajaloolised muutused, poliitilised pöörded ja sõda arusaamadele ja väärtushinnangutele?

Allikana olen kasutanud 21 kirjalikku elulugu Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi kogudest. Elulood on kirjutatud ajavahemikus 1990–2001, elulugude autorite sünniaastad jäävad vahemikku 1936–1942. Kirjutajatest 16 olid agraarse taustaga, mis on ka põhiliiniks. Viie linnalapse lood on võrdlusmaterjaliks, kuna mõned agraarse taustaga eluloole iseloomulikud jooned tulevad linnalugudega kõrvutades veelgi selgemalt esile.

Elulood ise osutusid vägagi erinevateks. On inimesi, kes võtavad oma elu kokku 4–5 leheküljel käsikirjana ja on inimesi, kelle elulugu hõlmab ligi 400 lehekülge trükikirja. Ja ometi annavad mõlemad edasi inimese elu — kümme lehekülge ei tarvitse olla vähem informatiivne kui sada lehekülge. Lapsepõlv moodustas neist elulugudest sageli kolmandiku ja rohkemgi. Üheks põhjuseks kindlasti see, et lapsepõlvest alustatakse kirjutamist ja inimene on veel "värske". Mõju on avaldanud ka aeg — nende inimeste lapsepõlv langeb sõja- ja pöörete aega ning isikliku elukäiguga liitub palju kollektiivseid sündmusi, millest ka kirjutatakse. Lapsepõlvele ja täisealiseks saamisele pööratava suure tähelepanu põhjuseks võib olla ka asjaolu, et autorid tahavad mäletada ja ka mäletavad rohkem varasematest aegadest, sest nad arvavad, et see on just see, millest potentsiaalne lugeja on huvitatud (Bohman 1986:10).

Esmapilgul sisaldavad 1940. aastate elulood kõiki tavalisi lapsepõlve detaile, kui neid määratleda Marianne Gullestadi kategooriate järgi (Gullestad 1994: 255) — vanemate kirjeldused, põiked igapäevaelu, mõned eredad mälestused, mängud ja tööd, kooliaastad jne. Põhjalikumal lugemisel tulevad esile rõhutamised ja varjatult kulgevad "punased niidid". Järgnevalt pühenduksin neist mõnele.

Lapsepõlvekodu — paradiis ja kindlus

Elulood on sageli üles ehitatud raamjutustuse põhimõttele, s.t algavad kodukohaga ja lõpevad sinna tagasijõudmisega või on kodukoha külastamine olnud ajendiks eluloo kirjapanemisel. Autobiograafia on alati dialoog *siis* ja *nüüd* vahel, dialoog lapse, kes autor kunagi oli, ja täiskasvanu, kes ta nüüd on, vahel (Gullestad 1994: 261; Gullestad 1996:19).

Jah, ka Nurme talumaja korstnast tõuseb igapäev suitsu nagu mullugi, sest elan siin jälle juba seitsmendat aastat. (Mees, 1936, EE 580.)

Norra sotsiaalanthropoloog Marianne Gullestad seob lapsepõlve tihedalt lokaalse kogukonna ja seda ümbritseva keskkonnaga. See koht, kust tuntakse ennast pärit olevana, on koht, kus kasvati üles. Lapsed suhtuvad ümbritsevasse vabamalt ja astuvad ka võõras-tesse kodudesse sisse tseremoonitsemata ja vabamalt kui täiskas- vanud. Et mingit lokaalset kogukonda tõeliselt *tunda*, peab olema seal üles kasvanud (Gullestad 1997: 27). Läti sotsiaalteadlane Dace K. Bormane ütleb oma artiklis “Kodu elu topograafias”: “*Ruumikogemus* ei ole inimesele tundmatu ala — keskkond, maas- tik, loodus jms on inimese ja tegelikkuse suhete indikaatoriks. *Ruumikogemusest* kasvab välja elu omamoodi organiseerimise alus.” (Bormane 2001: 113.)

Autobiograafilistes kirjutistes on lapsepõlv ja lokaalne kesk- kond tihedalt seotud — selle määrani, et mingi kindel koht ja kogukond saavad lapsepõlve metafooriks. Hilisemas elus räägi- takse lapsepõlvemaile tagasi minemisest, lapsepõlvekodust jne, mis seostub alati kindla kohaga, kus kasvati üles ning kindlate inimeste ja miljöoga:

Minu elu vanaisa-vanaema juures oli hea. Seal algas ja lõppes minu lühike ja muretu lapsepõlv. Vanavanemad hoidsid mind. Mina olin väga kiindunud oma onusse [---] Muretu aeg lõppes kooliminekuaga. Koka talu asus kaugel Läti piiri ääres, kool oli sealt kaugel, sellepärast otsustati mind saata tädi juurde Talile. Kool asus ainult mõne km kaugusel tädi kodust. (Naine, 1940, EE 578.)

Oja sai mulle seitsmeks aastaks tõeliselt ilusaks lapsepõlveks, ilusaid mälestusi ei tumesta ka hirmurohked sõja-aastad [---] Algas minu elu kolimiste periood, ma olin ilma jäänud oma lapsepõlvekodust — omamoodi paradiisist ja kindlusest. (Naine, 1938, EE572.)

Lapsepõlv ja kodukant kuuluvad tähtsamate tegurite hulka, mis on kujundanud mu iseloomu ja saatust. (Mees, 1939, ERE 2000: 301.)

D. Bormane leiab, et on olemas üldine kood kodu mõistest arusaamiseks ja meist igapäevaeluloos on kodul mingi roll, mis kinnistub inimese biograafilisse situatsiooni. Kodu on ajas määratletud ja ühtlasi justkui väljaspool aega olev (kui teadvuse fenomen, illusioon, väärtus). Bormane kasutab ka mõistet *kodupoeetika*, mille all ta peab silmas koduideed, selle hoidmist ja kaitsmist ning selles tähenduses on kodu üks osa inimese vaimuelust, eneseinterpretatsioonist ning tähtis pole mitte aeg, mis vastavas ruumis veedeti, vaid kogemuse intensiivsus. Kodu aitab orienteeruda maailmas (Bormane 2001: 114).

Ka Suurbritannia sotsiaalantrpoloog David Morley arvates võib kodu vaadelda nii füüsilise nähtusena kui ka sümboolse ideena; kui kuulumise ja identiteedi loomise ruumi koos sinna kuuluvate inimestega. See võib olla lokaalne, rahvuslik või rahvuse piire ületav kogukond. Kodu on seega virtuaalne või retooriline ruum, kus inimene tunneb end mõnusalt nendega, kellega ta oma elu jagab; "koht, kus kõik teavad su nime" (Morley 2001: 425).

Residentne stabiilsus lapsepõlve jooksul on väga tähtis. Pidev kolimine võib hävitada lapse tasakaalumeele ja seosed inimeste ning paigaga (Gullestad 1997: 27–28). 1940. aastate lapsepõlvele on aga iseloomulik just pidev kolimine. Tegemist on nn sunnitud mobiilsusega (Morley 2001). Neid lapsepõlvelugusid iseloomustab pidev "teelolek" nii füüsiliselt kui vaimselt, kuna paljude laste jaoks töid sõda ja uued poliitilised olud kaasa rändamise ühe sugulase juurest teise juurde, linnast maale, riigist riiki jne. Nii mõnegi autori lapsepõlv on lõppenud äkki ja vägivaldselt — küüditati 1949. a Siberisse, nad pidid emigreeruma, enamus neist sai sõja-

oludes varakult täiskasvanuks. Lapsepõlvекodust lahkumist võib pidada paljude puhul lapsepõlve lõpuks, nagu üks autoritest ka ülevaalt pool toodud tsitaadis ütleb. Seda enam ja rõhutatumalt tuleb esile kodunostalgalia. Lapsepõlveaegsete kodude kirjeldused on väga detailiderohked ja tuntavalt ilustatud:

Minu lapsepõlve kõige helgemad mälestused on seotud selle taluga. Maja lähedal oli väike kungas, mille otsas oli veski, see oli aga lagunenud ja mäe kõrval kasvas palju magusaid muuluid. Kunka all orus oli tiik. Kutsusin seda kaanitiigiks. Seal oli väga palju kaane ja konnakulleseid [---] Ja kui ma nüüd kolhoosikorra lõpus seal käisin, siis ei olnud jälgegi sellest ilust. Ei olnud enam ühtegi maja ega hoonet. [---] Ka polnud enam ühtegi tiiki, kõik oli kõle ja lage nii nagu kogu kolhoosikord. (Naine, 1939, EE 698.)

Mõeldes oma lapsepõlvекodule, tulevad silme ette kaunid pildid meie talust, mille ümber kasvas kevadeti ja suvel palju ilusaid lilli. Meie ema väga armastas neid, seetõttu lilled kasvasid lipuvarda ja maja ümber, igal pool aias ja muidugi verandal. Lisaks püsililledele istutas ema kevadeti ka palju võõrasemasid, lobeeliaid, salviaid ja muidugi begooniaid. Viimaseid armastas ma näppida, sest nende lehed olid mõnusalt hapukad ja nad mulle väga maitseid [---] Karjamaale viiv tee oli ääristatud toomingatest. Me Meeliga armastasime seal toomingate otsas istuda. Toomingamarja maitse tuleb mulle tuttav just sealsest kaugest lapsepõlvest. Ja kas saab ka kunagi unustada sireli või jasmiiini lõhnu, mis meid õhtuti magama uinutasid? Just neist armsaist lõhnadest ma tundsin puudust hiljem, kaugel Siberis, sest seal neid pöösaid ei kasvanud ja seal puudus palju muudki, millega ma olin oma lapsepõlves harjunud. Minu lapsepõlve taluelu tundus mulle idüllilisena, võibolla ehk seetõttu, et eks minevikust tule meile meelde ikka kaunimad sündmused ja ilusamad mälestused. (Naine, 1940, EE 913.)

Minu kaunimad ja parimad mälestused lapsepõlvest on alatiseks seotud selle rahuliku armsa eesti taluga seal Kabala (õigem vist oleks küll öelda Saare küla) kandi metsanurgas.

[---] *Matussaare-nimeline talukoht oli veidi kõrgem ja lagedam ala, mida kolmest küljest ümbritses mets ja neljandast küljest üsna suur raba. [---] Matussaare talu ja tema pere-rahvas on ja jääb minu jaoks alaliseks üheks eesti rahva ennesõjaaegse taluelu etaloniks — töökas, sõbralik, isamaaline. Igal suvel ja pühade (eriti jõulude ja jaanipäeva aegu) tulid linnasugulased Matussaarde, veel siimaani räägivad ja meenutavad need vähesed allesjäänud vanainimesed oma kauneid päevi, mis seal oli veedetud ... Mul on väga kahju ühest kadumäläinud pildist, mis oli tehtud arvatavasti 1938.–1939. aasta suvel Matussaares majaotsa lähedal kasvava mets-õunapuu all (sügiseks olid selle puu õunad üsnagi maitsvad!), sellel pildil oli kogu pere ja küllaltki palju sugulasi peal — kõige ees istus tähtsa näoga koer Muti! Pilti enam ei ole, kuid kui õnnelike, rahulike ja muretute nägudega on nad kõik sellel pildil ... Ma olen vahel mõelnud, kas keegi neist mõnikord ka oma kõige hirmutavamas unenäos võis ette näha, mis ootas neid kõiki ees — koos Eestimaaga — vaid paari aasta pärast?! Matussaare talu enam ei ole, õnneks aga on veel minu mälestused, mis võiksid kaduda, kui ma neid kirja ei paneks. Kuigi me elasime Matussaares veel palju aastaid ka peale Siberist koju jõudmist, ometigi need kaks aastat seal enne Siberi-sõitu olid ikkagi mu lapsepõlve kaunimad ja hellemad aastad. Täiskasvanutel oli kindlasti raske, murelik ja vaevane aeg. (Mees, 1939, EE 740.)*

Põhjamaade uurimused on näidanud, et populaarsed ideed "hea" ja "loomuliku" lapsepõlve kohta tõmbavad seose lapse ja looduse vahele. Lapsi viiakse välja isegi külma talvise ilmaga, et anda neile värsket õhku, lapsi pannakse õue või palkonile magama, lapsed mängivad õues omaette, hoolimata ilmast. Nad lahendavad ise omavahelisi probleeme ja võimalikke konflikte. Põhjamaades põhineb idee heast lapsepõlvest "omavalitsusel", laste vabal mängul. Ideaalne ümbrus oleks selline, kus poleks ainult inimesi, maju, aedu ja tänavaid, vaid ka killuke "puutumatut loodust" — lilled, puud, ojad, mäed (Gullestad 1997: 27–28). Loodus ja vabadus on kategooriad, mis tuuakse välja oma lapsepõlvest, eriti

tänase päeva valguses, kus järjest enam lapsi veedab oma lapsepõlve linnas:

Minu põhiliseks mängumaaks olid mets ja raba, väsimatult sai mütatud — paljajalu kuni sügiseni välja — ei kartnud ma ussi ega muud metslooma, kõik need Matussaare aastad oli üks suur Eestimaa looduse avastamine; mets oli mu parim sõber kogu aeg — kui suured kullerkupud kasvasid Lauri ja Reinu karjamaal, kui maitsvaid ja kui palju pähkleid sai Ristikivi heinamaalt, millised pohlad, mustikad, metsmaasikad, mura-kad, jõhvikad olid Matussaare ümbruses! (Mees, 1939, EE 740.)

Maal kasvanud peavad oma lapsepõlve igati paremaks kui linna-laste oma, sest *üks maalaste kasutada oli alati palju ruumi ja aega ning nende elu kulges puutumatult kauni looduse keskel, mida ei saa võrrelda linnalaste eluga. Hommikust peale võis lõpmatuseni mängida küll aias, küll koplis, küll karjamaal. Võis imetleda kau-neid looduspilte ja kuulata erinevate lindude laulu.* (Naine, 1940, EE 913). Maalaste suhtumine linnalastesse on sageli täiskasvanu-likult üleolev, neile tuntakse kaasa, kuna neid peetakse saamatuteks ja argadeks:

Ma mäletan, et ükskord olid meil Tallinnast sugulased külas. Neil oli kaasas väike minuvanune tüdruk Leili. Ma tahtsin siis kangesti sellele Leilile ka oma laukaid näidata. Panime kummi-kud jalga ja läksime kolmekesi laukaid vaatama. Siis äkki nä-gin ma ühe künka peal ussi ka, ütlesin Leilile, et vaata kulla-kene, see siin on ussikene. Aga, oh sa aeg küll, kus Leili pistis kiljuma ja hüppama nii, et peaaegu oleks mu ussikesele peale astunud. Isegi meid Meeliga ehmatas ta ära. Ussike muidugi ka ehmatas väga ja läks kiiruga oma teed. Leili aga ei tahtnud üldsegi enam laukaid vaatama minna. Nii läksimegi kõik kur-valt koju tagasi. (Naine, 1940, EE 913.)¹

¹ Nii selles tekstis kui ka paljudes teistes tuleb välja ka väga iseloomulik joon lapsepõlvelugude puhul — kasutatakse lastepärast keelt. Samale feno-menile viitab ka Korkiakangas (Korkiakangas 1994).

Võrdluseks võetud 1940. aastate linnalaste elulugudes ei kirjeldata peaaegu kunagi oma kodu ja koduümbrust, isegi mitte lihtsa kirjelduse tasandil. Linnalapsed leiavad *kodu* tavaliselt maakodust, kus oldi ajutiselt sõja ajal kas sugulaste, sageli vanavanemate juures või lihtsalt sõjapaos. Erandiks on need linnalapsed, kes on elanud oma majas, kus peetakse aeda ja kasvatatakse loomi, s.t nad elavad nagu maal:

Elasime oma väikeses majas, milles oli 5 tuba ja kaks kööki, kõrvalhooneteks kuurid ja saun. [---] Maja juurde kuulus ka aed, milles kasvas kõik, mida me vajasime toiduks. Kõigele lisaks pidasime ka siga. See kõik oli nii siis, kui ma sündisin. Kuid seda idüllit ei jätkunud kauaks. (Mees, 1940, EE 469.)

Seega peavad ka linnalapsed ise maalapsepõlve paremaks. Seda võib olla mõjutanud ka sõda. Maakodu sümboliseerib harmooniat ja stabiilsust. Maaelu ei paisatud poliitiliste muutuste ja sõja tingimustes nii kiiresti segamini; sõda jõuab maale nihkega ja mitte nii silmaga nähtavalt kui linna (pommitamised, varemed, järjekorrad, nälg jne). Kartul tuli maha panna nagu igal aastal, *Lillik tahtis sõõta ja lüpsa* (mees, 1937, EE 853), hoolimata sõjast ja poliitikast. Rutiin loob harmoonia ja stabiilsustunde:

Sillaotsal oli kõik vanaviisi. Tuli kevad, seejärel suvi. Mängisin kassiga, karjatasin kanu, tülitseisin suure isakalkuniga ning jooksin vanaema kahe lehma sabas. (Mees, 1938, EE 132.)

Linna puhul on muutus järsem, kiirem ja jõuab sügavamale. Maa puhul annavad sõjaga kaasnevad poliitilised ja majanduslikud muutused endast selgelt märku alles pärast tegeliku sõja lõppu, s.t 1949–1950 — küüditamise ja sundkollektiviseerimisega. Linnalaste jaoks tähendas lapsepõlv pidevat rändamist ühest kohast teise, ruumi- ja söögipuudust, koolide vahetamist jne. Maalapsed tunnistavad küll raskusi, aga neid võetakse pigem kontrastina tänasele päevale; raskuste kirjeldamises on tuntav rutiini ja järjepidevuse rõhutamine — nii oli kombeks, sellised olid traditsioonid. Üheks põhjuseks, miks oma lapsepõlve vaadatakse helge ajana ja sellega seotud probleemid ja raskused unustatakse, on võib olla see, et tänapäeva lapsepõlv on nii palju muutunud

võrreldes sellega, mis oli 50 aastat tagasi. Inimesed ei suuda sageli nii kiirete muutustega kaasas käia, sotsiaalsed muutused pakuvad küll uusi perspektiive, aga loovad tingimusi ka uuteks raskusteks ja probleemideks. Vanemad ja passiivsemad inimesed on mõneti ühiskonnast võõrdunud (Kutsar 1994: 2559). Abi otsitakse oma lapsepõlvest, millest hangitakse stabiilsust ja tuge. Isegi küllalt keeruline lapsepõlv sõja tingimustes võib olla stabiilsuse pakkujaks, sest tänapäev tundub sageli veelgi hirmutavam, kui sõda oligi. Ja liiatigi on sõda jäänud kaugesse minevikku, vahepealne aeg on teinud oma töö, aidates mälestustel muutuda ja ununeda sellel, mida ei taheta meenutada, või teiseneda küll raskeks, aga siiski hinnatavaks kogemuseks. Nagu näiteks rasket töötegemist või pikka kooliteed lapsepõlves nähakse väärtusliku kogemusena. See oli küll raske, aga tahtes jääda oma lapsepõlveajale truuks, nähakse selles siiski väärtust omaette:

Tegin lapsena ema kõrval kõiki maatöid. Õppisin küpsetama leiba, mida isa turul käis müümas, et elatist teenida. See oli magushapu peenleib, millesarnast ma enam kunagi pole saanud. Ja ei oska ka enam teha. Kodus tegime emaga vorsti, juustu, võid, kohupiima ja kõike muud söögikraami. Meil olid lehmad, sead, lambad ja teised pudulohused, kes ikka maal olevas majapidamises vajalikud on. Kui sigadega karjas käisin, harjusin nendega nii ära, et nad olid mulle nagu mängukaaslased. (Naine, 1939, EE 698.)

1942. a 2. juunil sündis mulle õde Milvi. Olime kõikjal koos ema, isa ja vanaemaga. Meid kasvatati töö juures töö kaudu. Juba varakult hakkasime tegema jõukohaseid töid. Isa lubas mul töötada põllul hobustega. [---] Mängudest ja mängimisest ei mäleta. On aga meelde jäänud väga ilus hobune, mis mulle osteti. Hoidsin seda väga. Valmistasin talle rakmed ja isegi puupulkadest vankrid. Sellega mängisime küll. (Naine, 1939, EE 26.)

Suutmatust olla töökas tekitab piinlikkust ja seda häbenetakse ning kahetsetakse:

Sel suvel hakkasime me emaga endale onni ehitama [---] Algul sai maa sisse suur auk kaevatud. Ema kaevas tavaliselt õhtuti või öösel, mina pidin aga iseseisvalt seda tööd päeval jätkama. Küll oli see kaevamine raske, sest ilmad olid nii kuumad, jõgi nii lähedal ja teised lapsed kõik seal ujumas. Kohe töö kuidagi ei edenenud [---] Püüdsin vahel kavaldada ja teisigi lapsi appi kutsuda, kuid nemad olid veel vähem töökad kui mina. Minu ema oli väga töökas ja tahtis, et ma samasugune oleksin. Kuid mina ei olnud selliseks loodud [---] Minust ei saanud ka kunagi nii suurt töörassijat, kui oli ema. Õnneks ma lõpetasin hiljem Eestis ülikooli ja see andis mulle võimaluse elada ilma raske füüsilise tööta. Kuigi maal ma ikka pidevalt emal abiks käisin ja ka endal on aed olnud, mille eest hoolitseda. (Naine, 1940, EE 913.)

Mind kasvatati töö juures ja töö kaudu. Lapsepõlvefoto u 1943. aastast.

Foto autori erakogust

Muidugi nähakse töötegemises väärtust üldiselt. Inimene ei tohi ega oskagi olla tööta, teda on kasvatatud töötama ja ennast töö kaudu hindama. Eluaeg füüsilist tööd teinud inimene teostab ennast just selle kaudu. Max Weber seostab selle protestantismiga: protestantliku kasvatusena isiksus püüdleb omaenese individuaalsete eesmärkide poole ja nende saavutamisel on peamiseks vahendiks töö, millest protestantlikus maailmapildis on saanud praktiliselt kultusobjekt. Töö kujuneb lõppkokkuvõttes omaette eesmärgiks ja kohati lausa kutsumuseks. See saavutati pikaajalisel kasvatusprotsessi tulemusena. Protestantlik eetika kirjutab ette, et inimene, kes teeb palju tööd ja elab kasinalt ning kokkuhoidlikult, toimib moraalselt ja seega on tema tööle kindlustatud ka Jumala õnnistus, mis avaldub inimese edukuses oma tööalal (Weber 1993: 2019–2027, 2031, 2248).

Kokkuvõtvalt võib öelda, et linnakodu ja linnalapsepõlv ei ole hea lapsepõlve metafooriks. Selleks on maakodu ja taluelu, mis on muutunud nostalgia objektiks.² Lapsepõlv on üldiselt äärmiselt nostalgiaaldis periood, kõigis vaadeldavates elulugudes tuleb see ka esile ning seda eelkõige seoses kodu mõistega, eriti teravalt neis lugudes, kus kirjutaja lapsepõlv on lõppenud mõneti vägivaldselt, ta on pidanud lahkuma ootamatult ja mitte vabatahtlikult oma lapsepõlvekodust. Oma identiteeti määratakse kindla paigaga ja keskkonnaga, lapsepõlvest jutustamist võib nimetada “kaotatud paradiisi” otsimiseks (Gullestad 1994; Morley 2001). Lapsepõlvekodu on identiteedi kandja. Välismaailmas toimuvale vastukaaluks — mitte ainult tolleaegsele välismaailmas toimuvale, vaid ka ebastabiilsele ja hüpermobiilsele olevikule vastukaaluks — on stabiilsus ja harmoonia saanud nendeks suurusteks, mida idealiseeritakse ja mida sümboliseerib lapsepõlvekodu.

² See ei ole omane aga ainult vaadeldavale, vaid ka eelnevale ja järgnevale perioodile.

Perekond ja solidaarsus

Perekond ja lapsepõlv on alati tihedalt seotud makrotasandil toimuvate muudatustega. Perekond on sotsiaalne grupp ja tema kui terviku funktsioneerimine ei ole sama, mis tema üksikosade summa. Iga perekonna üksikliikme suhe teisesse perekonnaliikmesse on midagi muud kui perekond tervikuna. Iga üksikliikme suhtumine teisesse perekonnaliikmesse sõltub tema suhtest kolmandaga. Seega muutused suhtumises ühte pereliikmesse mõjutavad ka kõiki teisi liikmeid. (Elder, Caspi 1990: 220–221.) Tegemist on nagu ahelreaktsiooniga. Sotsiaalsed muutused, mis puudutavad ühte perekonnaliiget, muudavad ühtlasi ka teiste pereliikmete elu. See tuleb hästi välja näiteks küüditamiste ja arreteerimistega, mis ei jätnud puudutamata praktiliselt ühegi meenutaja perekonda või vähemalt sugulasi. Kui isa arreteeriti, siis muutis see kogu perekonna elukäiku. Lastelt kadus isa, mis on iseenesest juba psühholoogiliselt traumeeriv. Lisaks väheneb ka nende kokkupuude emaga, sest perekonna toitja lahkudes peab ema võtma üle ka selle rolli, mis tähendab, et tal jääb kodu jaoks vähem aega:

Siis algavad ema sõidud Tallinna. Ta viib isale pakke Patareli vanglasse. Ükskord tuleb pakiga tagasi, see oli kusagil kevadel lume sulamise aegu, ja ütleb, et isa on ära Venemaale viidud [---] Ema saab Pärnusse töökoha. Ta hakkab tööle kahes apteegis raamatupidajana. Olid rasked ajad ja ta pidi nelja inimest toitma. Meie jäime vennaga vanaema kasvatada. (Mees, 1940, EE 469.)

Oli 1944. aasta hilissuvi. Ühel ööl viidi me isa ära. Ta oli olnud tavaline reasõdur Omakaitstes. Kuid üheainsa inimese valekaebusest piisas, et saada 25+5. [---] Emale jäi neli last toita-katta. Ta töötas kord siin, kord seal. Appi tuli me vanaema. Ta oskas vähesest meile midagi süüa teha. (Naine, 1937, EE 663.)

Kui sõda algas, läks ka isa. Jäime ema ja vanaemaga. (Naine, 1939, EE 26.)

Sageli järgnes arreteeritute perekondade puhul ka Siberisse saatmine. Seega ühe perekonnaliikme saatusest võib sõltuda kogu perekonna saatus. Sel puhul tuleb eriti selgelt esile perekonna kokkuhoidmine. Perekond kui tervik saab veelgi tähtsamaks kui normaalsetes tingimustes, suuresti ilmselt tingituna ka võõrastest oludest ja vajadusest oma identiteeti kaitsta:

Pidime olema tugevad nii ihult kui hingelt, et seal ellu jääda [---] Õde kaitses end ja meid [kahte nooremat õde]. Hakkasime Siberi eluga kohanema. Kuigi süüa nappis, oskasime ikka midagi leida, enam polnud piinavat nälga. Suviti käis õde Mare ehitustöödel, mina olin vene peredes lapsehoidja. Tasu meie töö eest oli väike, aga see oli meie panus pere heaks. (Naine, 1940, EE 578.)

**Jäime ema ja vana-
emaga ... Perekonnapilt
1940. aastate lõpust.**

Foto autori erakogust

Perekondlike väärtuste kõrget hindamist võib välja lugeda pea igast selle perioodi eluloost. Seda väljendavad jutud harmooniast ja solidaarsusest, perekondlike traditsioonide olemasolust ja edasikandmisest:

Suure ümmarguse laua ümber oli meil kõigil oma koht. Õhtuti luges keegi ette mõnd kõiki huvitavat raamatut. Eriti meeldis meile kõigile "Ja taamal helisevad metsad". Mõne kohad on siiani meeles. Sünnipäevadel lauldi sünnipäevalaps üles koos põleva küünla, kingituse ja lilledega. Selle traditsiooni viisin edasi ka oma perre ning me vanem poeg ka oma perre. (Naine, 1937, EE 663.)

Et toitu oli ikkagi vähe, siis ema, olles tööle läinud, pani igale magajale padja alla võileiva või saiakääru mõne tüki suhkruga. Pandut me jagasime omavahel. (Mees, 1939, EE 557.)

Tähtsaks peetakse ümbritsevasse kogukonda kuuluvate inimeste tundmist ja kogukondlikku solidaarsust. Ka need on suurusel, mida tänases maailmas kohtab järjest harvemini:

Naabrionul lapsi ei olnud, aga mina olin seal sagedane külas-käija. Sõin lauas nagu pereliige ja olin igal pool ninapidi juures. (Naine, 1941, EE 812.)

Elades meierei vastas, olin ma seal igapäevane külaline, seal töötas mitu noort meest, kes mind väga hoidsid-poputasid. (Mees, 1939, EE 740.)

Oma elulugu alustatakse oma vanemate looga, sageli põigatakse sajanditagusesse aega, räägitakse oma kaugematest esivanematest. Pidev perekondlik järjepidevus on tugevalt tajutav ja tähtis teema meenutajate jaoks.

Olen Jaan IV! Minu vanavanaaisa, vanaisa ja isa olid Jaanid [---]. (Mees, 1940, EE 740.)

Põlvnen siin randades tuntud kaptenite-laevaomanike sugu-võsast [---]. (Naine, 1940, EE 448.)

Oma mälestustena räägitakse sageli mälestusi oma perekonna ajaloost või kollektiivselt jagatud mälestusi üksikutest, millegipärast tähtsatest inimestest minevikus. Need on käsitletavad sugupõlvelt sugupõlvele kanduvate mälestustena, sotsiaalse genealoogiana, mille mäletamine ja edasijutustamine liidab sugupõlved kokku. Paljud vanemad inimesed peavad niisuguste mälestuste edastamist väga tähtsaks. See on nagu omamoodi misjonitöö, mis kindlustab järjepidevuse, traditsiooni kestmise (Korkiakangas 1996: 29). Me meenutame väga palju asju, mida oleme kuulnud kelleltki teiselt ja meie mälestustes kandub meenutatud teadmine edasi generatsioonilt generatsioonile (Samas 328–331).

Olen austusega tihtilugu vaadanud neid Kesa või Nurme talu põlde ning mõelnud nendele, kes neid põlde kunagi üles harnud on; kes need toredad talumajad palkidest või ka raudkividest üles ehitanud on; kes need paljud lapsed selle tohutu töö kõrvalt kõik enamasti tublideks inimesteks üles kasvatanud on ... [---] (Mees, 1936, EE 580.)

Tähtsad teised — vanaemad, emad ja isad

1940. aastate põlvkonna tähtsaimaks lähedaseks võib pidada vanaemasid. Emasid kujutavad kirjutajad enamasti äärmiselt töökate ja isegi rangetena, neid ei seostata peaaegu kunagi mingite vaimsete väärtuste omandamisega.

Ema meil aina tegi käsitööd ja kudus kangaid. Harutas vanu riideid ja tegi uuteks kleitideks. Vendadel olid omakootud kangastest tehtud ülikonnad. (Naine, 1940, EE 723.)

Ema oli see, kes hoolitses praktiliste asjade eest. Kirjeldused emadest on suhteliselt vähe mõjutatud nostalgiast. Isad peaaegu pole — *isad olid kas arreteeritud, surma saanud või põgenenud. Meie oleme põlvkond, keda kasvasid üles peamiselt emad.* (Mees, 1939, ERE 2000: 304.) Isad on laste elulugudes küllalt elukauged figuurid, äärmiselt aatelised ja vaimsed. Neid mäleta-

takse vaid üksikute väga varasest lapsepõlvest pärit ja aja jooksul moondunud mälopiltide kaudu või lähedaste juttude põhjal:

Minu isa oli kuldsete kätega mees. Ta joonistas nagu kunstnik, oskas juhtida kõiki liiklusvahendeid mootorrattast lennukini, tundis elektrit ja puutööd, oli nii kingsepp kui rätsep ja relvaluksepp. (Mees, 1938, EE 132.)

Meelde on jäänud üks õhtu, aga küllap oli neid rohkem, mil isa luges mulle ja õele voodis olles ette ilmselt mingit muinasjuttu. Petrooleumlambi valgel ... Isa mäletan ma talveõhtutel tihti-peale raamatut lugemas, ema aga raamatuga ei mäleta. (Mees, 1936, EE 580.)

Isade puudumine ning sõjaolud peegelduvad ka traditsioonilise tööjaotuse, "igivana ja algupärase" (Korkiakangas 1996: 125), muutumises:

Metsas olin ma sae otsast igatahes kinni, saagisime langetatud puid emaga juppideks. Oli palav, joogijanu ja parmud kallal. (Naine, 1938, EE 572.)

Ema töökust võib ikka ülistada ja ülistada. Ta oli väga lahtiste kätega ja iga töö peale meister. Ta oskas ka kõiki meeste töid teha: teritada nuga, lõigata vikateid, isegi vikatit otsa panna. Samuti teritas ta saagi ja oskas klaasi lõigata. Ta ise ehtas ka onnile katuse peale. Mulle meenub, et hiljem, kui me juba siga pidasime, tappis ta sügisel selle sea üksinda ka ära. (Naine, 1940, EE 913.)

Lapsepõlves vaieldamatult tähtsaimateks lähedasteks on aga olnud vanaemad. Vanaemade kirjeldused on sageli lehekülgi pikad, kõrvuti kodukirjeldustega ning nende kõrval ka kõige enam nostalgias mõjutatud. Need kaks mõistet — vanaema ja kodu — on omavahel tihedalt seotud, mõlemad sümboliseerivad kindlustunnet, stabiilsust ja traditsioone. Vanaema on vaimsete väärtuste, elutarkuse, moraali ja hariduse kandja ning traditsioonide säilitaja:

Lugema õppisin peamiselt Kampmanni ja Jakobsoni lugemike järgi, millised olid mõlematelt vanavanematelt säilinud. Gooti

tähed sain selgeks vanaema lauluraamatust. Piibli lugemiseni jõudmine võttis aga aega veel 42 aastat. Tänu vanaemale sain tugeva vaimse aluse. Palved ja palvetamine õpetati kõigepealt selgeks. Need põhimõtted, et vaimsed väärtused on materiaalsest tähtsamad, on mind saatnud kogu elu. (Mees, 1940, EE 469.)

Vanaema oli meil tõsiusklik inimene, kes luges ise tihti piiblit ja tingimata käis jõululaupäeval Pilstvere kirikus — juba tükk aega enne jõulu pidime me olema hästi head lapsed, kingitusi ma küll eriti ei mäleta, küll aga vanaema tehtud jõulusaia ja ahjupraadi. [---] Matussaare ja Matussaare-mamma on minu jaoks väga tähtsad ka sellepärast, et just tänu neile sai minust lauluinimene. Minu vanaema, isa, onu — kõik olid väga head lauluinimesed, aga ma ise ei hakanud kuidagi laulma. Selle üle olevat mu isa väga kurb ja õnnetu olnud. Aga tuleb välja, et kõik siin ilmas on õpitav — tõenäoliselt 1943. aasta talvel olin ma kaua Matussaares vanaema-vanaisa juures, vanaema muudkui kodus kangastelgedel ja laulis tundide kaupa oma nii kõrge ja kauni häälega küll koolipõlve ärkamisaegseid isamaalisi laule, küll tolle aja seltskonnalaule (Artur Rinne ja John Pori repertuaarist). Minu kõige esimene laul oli “Kaugel, kaugel, kus on minu kodu, kaugelt tervisi saadan ma sul” ... [---] Peale lauluoskuse sain ma Matussaarelt kaasa ka lugemishimu. Matussaares oli küllaliki palju tolleaegseid ajakirju ja ajalehti (“Ronk”, “Lasterõõm”, “Taluperenaine”, isaaegseid kooliõpikuid) ... (Mees, 1940, EE 740.)

Käisime vanaemaga metsas, ta õpetas meid tundma linde laulu järgi ja taimi ning puid lõhna ning välimuse järgi. (Mees, 1940, EE 469.)

Meiega koos elas ka vanaema, kes mind väiksena hoidis ja kantseldas. Tema õpetas mind loodust armastama ning lilli ja seeni tundma. (Naine, 1941, EE 812.)

Olin 6-a. saamas, kui ema mehele läks. Nüüd sai minust täiesti vanaema laps. Ma ei tahakski öelda “vanaema”, mulle oli ta algusest peale mamma. Minu mamma! Tema hoolt ja armastust jätkus üle töö- ja elumurede. Väike ja kleenuke nagu ta oli,

napisõnaline. Vokiratast tallates laulis tasase häälega. (Naine, 1936, EE 288.)

Üks 1944. aastal sündinud naine (ENSV 157) räägib oma eluloos vanaema küüditamisest 1949. aastal. Lapsed näevad seda pealt. Hiljem peab tüdruk koolis õppima pähe Anna Haava luuletuse “Vanaema helde, lahke ...” Ta ei suuda seda klassi ees ette kanda, hakkab nutma. Kui kogu elulugu koosneb muidu kuivadest faktidest, siis see küüditamise kirjeldus ja lugu luuletusega on kogu eluloo jooksul üks väheseid emotsionaalseid jutustusi.

Sõda ja ta puudutus. Ajalooline aeg ja isiklik aeg

Autobiograafilise mälu ja meenutamisega on tihedalt seotud nn välgmälestused ehk eredad mälestused (*flashbulb memories, vivid memories*). Eredad mälestused on episoodilised välgatused meie elu sündmustest, mis tunduvad olevat säilinud praktiliselt muutumatu kujul. Selle mõiste võtsid esmakordselt kasutusele Ameerika psühholoogid Roger Brown ja James Kulik 1970. aastatel. Eredate mälestuste kontseptsiooni on hakatud kasutama kõigi kogemuste kohta, mida inimesed mäletavad, “nagu oleks see eile olnud”. Eredaid mälestusi iseloomustab ka lühikeste episoodide meenumine, enamasti on need mittetäielikud meenutused sündmusest. Seega pole välgmälu siiski täiesti fotograafiline, sest eredalt ja selgelt meenuvad ainult mõned episoodid või detailid sündmusest. Kuid ta on siiski vähem konstrueeritud ja detailsem kui üldised mälestused (Korkiakangas 1994: 64–65).

Inimesed peavad tavalisi igapäevaelu sündmusi sageli liiga banaalseks, et neist kirjutada. Eredad mälestused on nagu punased niidid, mis läbivad meie elulugu. Kollektiivsed eredad mälestused seda enam — need on inimeste elusaatusele sageli määrava tähtsusega ja seetõttu on nad ka eluloos prevaleerivad (Bohman 1986: 10). Eriti tähenduslikud kultuurisündmused tekitavad ühiskonna sees välgmälestuste laine ja nii tekib kollektiivne mälu. Kollektiivsed eredad mälestused hõlmavad tavaliselt sündmusi, millel on rahvuslik või ülemaailmne tähendus. Need sündmused on

nagu ajaloolised pidepunktid aja kulus. Eurooplaste jaoks on sellisteks sündmusteks kindlasti mõlemad maailmasõjad (Conner-ton 1989: 27).

Kuid me kogeme samu sündmusi siiski omal kombel ning hiljem meenutame neid taas erinevalt. Kuigi suures plaanis vaadatult oleme ühiselt samu asju kogenud ja sellest johtuvalt on need ka mälus. Meil kõigil on oma sisemaailm ja keegi teine ei saa mõelda ega mäletada nii nagu meie. Kuid kollektiivselt jagatud kogemused, mida ühiselt meenutatakse, nagu ka normatiivsed sündmused (abiellumine, töökohavahetus jms) aitavad jagada enda elu perioodideks. Koos kogetu toimib nagu mälestuste fikseerija, selle abiga suudame paigutada oma elu kollektiivsesse ajalukku. Jagatu kindlustab ka egot ning toob ellu järjepidevust ja kindlustunnet, inimene tunneb end kuuluvana generatsiooni, mis defineerib end selles jagatud sündmuses ja ühiskondlikus ajaloos (Korkiakangas 1997: 9).

1940. aastad tõid endaga kaasa tohutud muudatused kogu maailma jaoks — algas Teine maailmasõda. Eestlaste mällu on see jättnud hulga eredaid mälestusi. 1944. aasta sõjasündmuste kulminatsiooniks oli märtsipommitamine Tallinnas, mis ereda sündmusena läbib ka pea kõiki vaadeldud lapsepõlvelugusid: osa elas selle ise tallinlase või sõjapõgenikuna läbi:

Ja siis tuli märtsikuu pommitamine, millist polnud varem olnud. Istusime kõik Pinduse maja keldris. Kuulsime vaid tume-date vappumiste järgi, kuidas pommid väljas plahvatasid. Voolu polnud, istusime küünlavalgel. Minuga olid ema ja tädi. Ometi suutsin nende juurest jalga lasta ning maja välisukse ni jõuda: tahtsin kangesti näha, kuidas pommid kukuvad. Jõudsin läbi katkise ukseklaasi näha tulesähvatust, siis oli tädi jaol ning viis mind keldrisse tagasi. (Mees, 1938, EE 132.)

Osa jälgis sündmusi distantisilt, kuid sellest hoolimata elas läbi, nagu näiteks see Kesk-Eestist pärit tüdruk:

Sõjast mäletan Tallinna pommitamist. Olime kõik õues ja minu silme ees püsib siiani pilt punasest taevast (naine 1939, EE 698),

või need kaks poissi, esimene pärit Viljandimaalt, teine Pärnumaalt:

Üllatavalt selgelt ja hästi mäletan Tallinna 1944. aasta märtsipommitamist. Pidin olema sel ajal natuke rohkem kui 3,5-aastane, aga ju see sündmus ja täiskasvanute ärevus tegid ta igavesti meeldejäänuks ka minuvanusele poisipõnnile. Tol korral oli Matussaares üsna palju rahvast — peale talurahva oli meie pere, tädi Adele pere ja muudki rahvast sõjapaos. Hilisõhtul (öösel?) läksid kõik välja vaatama, sest Tallinna kohal oli hirmus tulekuma, punane ja õudne. Mäletan vanemate inimeste ahastamist, mäletan, kuidas tolle päeva õhtul ja öösel lendas üle Matussaare palju lennukeid. Päeval aga lendas üle meie talu üksainus lennuk, oma lapse aruga mõtlesin siis, et see üksik lennuk käis teisi kutsumas, et minna õhtul-öösel Tallinna pommitama. Kabalast peaks Tallinnani olema linnulennult ca 100 kilomeetrit, kuid ometigi paistis see tulekahjukuma Kabalasse ära, või oli see valgustusraketide, nn jõulupuude jube valgus? (Mees 1940, EE 740.)

Veel meenub, kui olin 4-a. 1944. Kui märtsis Tallinnat pommitati, kartsin väga ja kodunt oli näha üle metsa tule kuma. (Mees 1940, EE 508.)

Välmälestused nagu sõjamälestused ning mõned episoodid või juhtumised lapsepõlvest on elulugudes selgelt lapse perspektiivist kirjeldatud. Jutustajad ei räägi asjade poliitilisest taustast, nad lihtsalt räägivad, mida nägid ja tundsid. Tavaliselt antakse eluloos edasi üldistatud lapsepõlvemälestusi, mida on tugevalt mõjutanud täiskasvanud jutustaja. Lapsepõlvelugu kannab endas sõnumit täiskasvanult, kes tahab oma loo kaudu väljendada mingeid väärtusi ja vaateid. Välmälestused ei ole sageli konkreetsete elulugude sõnumi jaoks otseselt vajalikud, nad lihtsalt jutustavad asju nii, nagu nad olid ja tundusid (Gullestad 1994: 261–262).

Pea igast eluloost jookseb läbi ka mõni seiklusliku alatooniga jutuke või episood. 1940. aastad pakuvad sellistele lugudele eriti heldelt materjali. Need on väga populaarsed lood, mis juhtusid kas jutustaja enda või tema tuttavate või sugulastega ja mida räägitakse korduvalt ning mitte ainult eluloo kontekstis. Nad on küll

elulooga seotud, aga samas ka iseseisvad narratiivid, lood alguse ja lõpuga. Naiste puhul tuleb neis juttudes enam esile passiivne pool, s.t naised eelistavad imelise pääsemise lugusid, meeste lugudes aktiivne pool, s.t mehed eelistavad kangelastegusid. Sageli on need lood moraalse ja õpetliku eesmärgiga:

Hämara tulekul ei möödunud päevagi, kui mõni vööras ei koputanud. Enamasti tahtsid saksa mundris eesti mehed riideid [---] kord oli vihmane ilm, ema rohis maja ees peeti. Mina seisin trepil vihmavarjus ja vaatasin pealt. Äkki ilmus meie õue üks pikk lohmakate riietega naine, kes tammus rahutult ja hoidis üht kätt selja taga. Küsis juua. Ema juhatas ta kaevule. Naine, kellel oli jäme mehe hääl, seletas, et tema on peen pealinnast tulnud daam ja tahab klaasist juua. Tahtis kõigest väest tuppä pääseda. Ema ütles, et tema ei hakka küll tööd katki jätma, aga vaatas maantee poole (sealt tuli üks mees) ja ütles: "Näe, mul mees tulebki töölt, eks ta siis annab teile juua." Aga meie "janusel" hakkas nüüd kohe kiire minek karjamaateed metsa poole, ei vaadanud tagasi ka. Kui ta oli läinud, tuli ema surnukahvatuna vao pealt ära ja potsatas trepile istuma. "Aino, kas sa panid tähele, et tal olid karvased sääred, nina all sinine vurrupiir ja käes oli puss?". Mina arvasin ka, et see oli mees. Toas oleks ta meid kindlasti ära tapnud. (Naine, 1938, EE 572.)

Tavaliselt läksime Imanta tänava varjendisse, ent ühel päeval me vanem õde Viia ütles, et terve nende klass läheb Liivalaia-Kreuksi nurgal asuvasse variendisse. Sel ööl oligi jälle häire. Ema ütles, et lähme siiski kõik ühes: väike vend vankris ja läksimegi kõik kiiresti joostes sinna, kuhu keskkoolis käiv õde ütles. [---] Mõni päev hiljem saime teada, et tol samal ööl sai Imanta varjend tabamuse ning kõiki ei suudetud sealt välja aidata. (Naine, 1937, EE 663.)

Kunagi oli Sillaotsa vanaemal õhtul kombeks tuua mulle voodisse võileivakäär — et parem uni tuleks. Mina sõin ainult leiva sisu ära, koorukese aga poetasin voodi taha lootuses, et küll hiired ära koristavad. Hiired aga olid laisad ja vanaema leidis tuba kraamides koorukesed üles. Siis ma vast kuulsin

head ja paremat! Eluajaks jäid meelde vanaema sõnad: tuleb aeg, kus sa mõtled, et oleks need koorukesed nüüd siin! Nii läkski: viis aastat hiljem mõtlesin vesise suuga nende koorukeste peale! (Mees, 1938, EE 132.)

Laste kokkupuude uue süsteemiga — arreteerimised, küüditamised ja kolhoseerimine

Poliitilised olud ja uus süsteem tulevad laste lugudesse arreteerimiste, küüditamiste ja kolhoosikirjeldustega. Neis lugudes on isiklikud eredad mälestused segatud kollektiivse traditsiooniga ja selgelt eristub kaks erinevat perspektiivi: jutustajad kui lapsed kirjelavad konkreetset kogemust: *Isa viidi ära otse lõunalauast. Mäletan isegi toitu, mida sõime — see oli lihtne maainimeste toit: kartul lihasoustiga ... (mees, 1940, EE 740);* jutustajad kui täiskasvanud räägivad aga *eestlase* lugu, lähtudes kollektiivselt heakskiidetud rahvuslikust ajalootraditsioonist:

1944. aasta hilissügiseks, kui Eestimaa ja eestlaste jaoks algasid ülimalt hirmsad ja murelikud ajad, oli meie pere juba 6-liikmeline. [...] Mõni nädal peale vend Väino sündimist tabas meie peret esimene hirmus hoop. Arreteeriti meie isa, nii nagu ikka tollal eesti meestega tehti, kes olid olnud kas Oma-kaitses või Saksa sõjaväes. Minu isa oli olnud osaline koguni mõlemas. (Mees, 1940, EE 740.)

Täiskasvanu perspektiivilt vaadates tundub paljudele kirjutajatele, et lapsed talusid olukorda paremini:

Meile lastele oli see sõit kuidagi huvitavam ja kergem kui vanematele inimestele. Nad olid jätnud maha oma eluajal loodud kodud ja igapäevase töö [...] Nad olid masendatud füüsiliselt ja vaimselt [...] Meie lapsed aga harjusime olukorraga kiirelt ja juba tekkisid meil uued mängud, mida seal kitsas ja jahedas ruumis sai mängida [mõeldud on vagunit]. Nii me mängisime küll telefoni, küll äraarvamismängu. Vahel aga laulsime kõik koos koolis õpitud laule. (Naine, 1940, EE 913.)

Individuaalsed mälestused ja ametlik ajalugu eksisteerivad külje kõrval, nende kahe tasandi vahel on dünaamiline interaktsioon — nad eksisteerivad omaette suurustena, aga säilitavad siiski lähedase ja jätkuva seose (Eriksen 1994). Eluloo jutustamisel kasutavad inimesed ekstensiivset ja kompleksset kogumit oma kultuuri teadmistest. Elulugu on ühelt poolt unikaalne, teiselt poolt aga sotsiaalsete ja kultuuriliste ideaalide ja konventsioonide edastaja (Gullestad 1996: 14). Oma elu pole lihtsalt osa sündmuste reaalsest kulust, vaid ka lahutamatu seotud teiste inimeste ajaga (Bohman 1986: 6).

Inimesed analüüsivad täiskasvanuna enda ja teiste käitumist ning reageeringuid, lähtudes tänapäeva arusaamadest ning sageli muutunud ideoloogilistest tõekspidamistest. Minevik astub oleviku teenistusse, olevik peegeldub meie mälestustes ja mõjutab meenutatavat minevikku. Me ei saa meenutamise ajal eemalduda käesolevast momendist. Hinnanguid poliitilistele sündmustele ja muutustele antakse tagantjärele, analüüsides toimunut hilisemate sündmuste taustal. Järgmine jutustaja vaatleb kolhoseerimist oma tädi silmade läbi, kes on autori jaoks ausa ja tööka eestlase võrdkujuks:

Need kaks esimest aastat pärast Siberist tagasitulekut olid kõige õnnelikumad. Me ei tundnud millestki puudust, toidud ained olid hinnas ja tädi sai raha maksude tasumiseks ja muuks vajalikuks. Tal oli kolm hobust, kaks-kolm lehma, sead, lambad, kanad ja kõik vajalik ning alates 1941. a suvest oli ta talupidamisega üksi hakkama saanud. Ta oli üles kasvatanud ilusa täku, kes oli truuks abimeheks ja uhkuseks. Minu jaoks kasvas pooleteiseaastane sälg Mai. Tädi tahtis minust peremeest kasvatada ja õpetas mind ütleva: "Mina, Pällo peremees." (Mees, 1936, EE 814.)

Aastaid 1945–1947 kirjeldatakse paljudes lugudes väga hea ajana. Need aastad olid nagu lühike hingetõmbeaeg. Ilmselt tajutakse neid aastaid nii ilusatena just järgnenud sündmuste valgusel.

Pärast talurahva äraviimist loodi kolhoosid, vabatahtlikult sunniviisil, nagu rahvas nimetas. Minu tädi kolhoosi ei astunud, vaid jätkas vaba talupojana, kuigi maksud tõsteti kahe-

kordseks. Tädi uskus ikka veel dokumenti "Akt maa põliseks kasutamiseks andmise kohta" [---]. Järgneva kahe aasta jooksul tehti hommikust õhtuni rasket talutööd. [---] Ometi ei suutnud ta tähtajaks maksta ja ühel hilisõhtul, kui me koos pärast koolipäeva lõppu segavilja kokku panime, tuli põllule maksuinspektor. Kodus kirjutati tädi vara üles ja maksmiseks anti väga lühike tähtaeg [---] Inspektori lahkumise järel jäi tädi pikaks ajaks laua taha istuma. Tema suured tööinimesekäed olid liikumatult laual ja mul tekkis kartus, et eluvaim kaob temast ... [---]. (Mees, 1936, EE 814.)

Kuid ka pärast "vabatahtlikult" kolhoosi astumist on tädis säilinud veel lootus tulevikku ja töökusesse. Lõpliku hoobi tema väärtushinnangutele annab esimene palgapäev:

Sügistööde lõpuks oli tädi saanud naiste seas suurima arvu normipäevi ja sõitis hobusega Käsmu keskusesse oma aastapalka teraviljas kätte saama. Tädi viskas vankripõhja paar tühja kotti, siis mõitles natuke ja lisas veel ühe. Koju jõudnud, võttis tädi ühe käega vankrist koti, milles nagu oli midagi, viskas selle rehe alla ja läks vaikides koduseid töid tegema. Uuel aastal sai tädi veel rahakaardi mõne rublaga, mis andis keskmiseks normipäeva töötasuks umbes 7 kopikat. (Mees, 1936, EE 814.)

Sellise sündmuste kirjeldusega tahab jutustaja ilmselt rõhutada nõukogude võimu rumalust ja ebaõiglust, vana ja traditsioonipärase hävitamist. Lähtuvalt elulugude kirjutamise ajast — 1980. aastate lõpp ja 1990. aastate algus — on see väga päevakohane teema. Minevikku interpreteeritakse alati olevikust lähtuvalt. Iga generatsioon kirjutab oma ajaloo ümber oleviku situatsioonist lähtuvalt ja seda ka siis, kui ajalugu antakse edasi generatsioonilt generatsioonile, traditsioonidena (Korkiakangas 1997: 9).

Ühiskondlike ja kollektiivse mälu seotud sündmuste vaatlamise puhul elulugudes on selgelt tajutav naiste ja meeste elulugude erinevus. Naised vaatavad neid läbi isikliku elu prisma, mitte abstraktselt ja üldiselt nagu mehed. Meeste elulood on sageli rõhutatult poliitilised (sageli on poliitika nende elu otseselt ka

enam mõjutanud), nad vaatavad pigem isiklikku elu läbi ühiskondlike sündmuste prisma, enam täiskasvanu perspektiivist. Naiste elulukku jõuavad sõda ja poliitika alles siis, kui lahing käib juba piltlikult öeldes oma õue peal, puudutades otseselt tema ja tema pere heaolu. Seega on naiste elulood rohkem sissepoole suunatud, narratiivi- ja sündmusekesksed ning kirjeldavad. Meeste elulood on abstraktsemad, enam maailmas toimuva üle arutlevad ja üldistavad ning analüüsivamad ka lapsepõlve kirjeldamisel.

Sõjaaja lapsed

Üks sõja tagajärgi lapsepõlve seisukohalt on sõjamängude rohkus sõja ajal ja eriti sõjajärgsel perioodil. Sõjamängude halva mõju ümber on poleemika tekkinud alles viimasel aastakümnel ja selle tulemusel on jõutud järeldusele, et sõjamängud ei ole soovitatavad ja paljud on oma lastel nende mängimise ka keelanud. Ründe- ja sõjamängudele pannakse süüks laste vägivaldne ja agressiivne käitumine. Agressiivsus usutakse implitsiitselt sisalduvat nii mängudes endis kui ka mänguvahendites (püssid jms). Pärast Teist maailmasõda olid sõjamängud aga täiesti loomulik jätk maailmas toimunule ja toimuvale. Neid võidi küll keelata, aga keelu põhjus oli pigem mängude ohtlikkus kui sobimatus ja oletatav agressiivsust lisav mõju (Korkiakangas 1996: 276). Ohtlikuks kujunesid need mängud eelkõige seetõttu, et sageli olid mänguvahenditeks pärast sõda kõikjale vedelema jäänud mürsud, padrunid, püssid ja muud kõikvõimalikud sõdimisvahendid:

[---] kuna oli pärast sõjaaegne aeg ja meie n.ö sõjaaja lapsed, siis loomulikult sai ka otsitud ja leitud mitmesuguseid sõjatrofeesid, eriti aga püssipadruneid, käsigranaate, vintpüss (vene, saksa, inglise ja isegi jaapani püss oli meil olemas), mitmesuguseid mürske, süttikuid jms. Loomulikult sai neid ka n.ö katsetatud. Isegi koolis sai aeg-ajalt mõni põmakas lahti lastud; ja ükskord sattus koolijuhataja peale, kui me koolimaja kuuseheki taga järjekordset pauku organiseerisime. Igatahes koolijuhataja ei teinud asjast erilist numbrit (sõjaaja värk!), ütles vaid,

et "tehke mis teete — ärge ainult koolimaja õhku laske!" Jah, sõjajärgne aeg oli ju; ja nüüd tagantjärele mõeldes imestan vahel isegi, et ime küll, et enamusel meist silmad-sõrmed terveks jäid! Sest seda paugutamist oli siis tõesti ikka palju — eriti minu kodumetsas, kus vahel sai ette võetud päris tõelisi laskeharjutusi vintpüssist mõne jämedama kuuse pihta. Ükskord sai üks küllaltki jäme kuusk sedavõrd puruks lastud, et ta pooleks murdus. Mu isa ütles ükskord aastaid hiljem mulle, et ükskord ta tahtnud meil metsas laskmist keelama tulla — aga pole julenud tulla, sest võis ju kogemata ise pihta saada ... (Mees, 1936, EE 580.)

Vanaisa oli korjanud terve kastitäie vintpüssipadruneid, et püssirohuga kive lõhkuda. Need seisid küll aidas luku taga, ent aidalaes käis üks laud lahti ja mina mahtusin sealt parajasti läbi. Poisid tegid pauku: tirisid padrunitel kuulid välja, tagusid otsad kinni ja viskasid tulle. [---] Vanaisalt sain muidugi kere peale, kui ta padrunivargust märkas. (Mees, 1938, EE 132.)

Sõjaolukorrale ja sellele järgnenud paranoilisele õhkkonnale oli omane vaenlase otsimine. Laste hulgas leidis see sageli lahenduse ka rahvuslikul pinnal:

Lahinguks läks aga vene poistega, kes said meie piirkonda sõjaväelinna elama, kui ohvitseride pered Tartusse komandeeriti üle Venemaa. [---] Eriti hästi tundsid nad endid Puiestee tänaval, sest seal olid terves pikkuses alates Jaama mõisast kuni Rooski tänavani sõjaväe alad. Siin liikus alati vene sõjaväge. Meie "kindluseks" oli aga minu kodu, kuhu põõsaste alla alati varusime munakive. Jõudes koju, tulid nad meile aeda järgi, kus meie võtsime aga neid vastu kivirahega. Ka omatehtud susspüssid olid käigus mõlemil poolel. (Mees, 1939, EE 557.)

Sõjamängud olid populaarsed veel küllalt kaua pärast sõja lõppu ja see temaatika on peamiselt meeste elulugudes küllalt suurt tähelepanu pälvinud. Seda teemat vaadatakse pigem lapse perspektiivist. Samas näeb praegune täiskasvanu siiski ka selliste mängude ohtlikkust, mida ilmselt moraalsedel kaalutlustel ka rõhutatakse.

Sõjamängude populaarsus võis olla tingitud ühiskonna üldisest militaarset hoiakust. Riiklik kasvatusideoloogia tegi nõukogude aja saabumisega pöörde äärmusliku distsiplineerimise poole, millele lisandus militaarne kasvatus ning äärmine politiseeritus väikelapseest alates (Pakosta 1993: 157). Seetõttu ei taunitud ilmselt ka laste sõjamänge. Riiklik ideoloogia oli üldiselt suunatud pidevale vaenlase otsimisele ja kangelas müütide loomisele. See kandus üle ka lastesse, kellele räägiti igal võimalikul ja võimatal juhul Suurest Isamaasõjast, Pavlik Morozovist ja sõjaveteranid olid koolides alalised külalised. Seda mäletan veel omagi lapsepõlvest, kuigi sõjast oli selleks ajaks juba ligi 40 aastat möödunud. Tollased lapsed olid aga ise kogenud otseseid sõjasündmusi.

“Puudus oli eriline ja kõigest”

Võtmeteemaks, milles avaldub selgelt linna ja maa erinevus 1940. aastatel, on toit ja toimetulek. Maalaste lugudes puudub see teema täielikult. Linnalaste lood on aga sageli sellele teemale üles ehitatud. Siit tuleb veel kord välja suhtumine maaellu — see seostub jõukuse ja heaoluga, kuna maainimesed ei kannatanud nälga. Linnainimestel tuli sõja ajal ja pärast sõda võidelda eelkõige elementaarse iseenda ja oma lähedaste elushoidmise eest. Linnalapsed kirjeldavad sageli detailselt toiduhankimise strateegiaid, seda, mida söödi jne:

Puudus oli eriline ja kõigest. Järjekorrad olid nii inimtoidu kui loomatoidu järele. Suhkrusabas seismine algas enne arvatavat tegelikku müüki juba 2–3 päeva varem. Inimese kohta anti üks pakk, kes leti ette jõudis. Nii me teenisime lisa oma portsule, sest käisime mitmel pool järjekorras mammide, kui nn vanaemade juures. Nn vanaemad võtsid suhkru välja ka meie arvelt, andes pärast ka meile kas natuke raha või kommi või suhkrut [---] Käisime nii ka loomasööda järjekorras, mida müüdi ühest taastatud varemost Raekoja tänaval. Selle sööda nimi oli õlikook. Neid me sõime ka ise näljaga. (Mees, 1939, EE 557.)

Nälg oli ukse ees ja isa ei tulnud ... Ema mõtted rändasid isegi juba enesetapu teele, et lapsed saaksid siis riigi leivale ega sureks nälga. Siis aga ühel ööl tuli isa ja hakkas oma seljakotist välja laduma mett, konserve ja kõike muud. Meie, lapsed, vaatasime seda kõike imetlusega, nagu völlumuinasjuttu. (Naine, 1939, EE 364.)

Oli 1944. a hilissuvi. Ühel ööl viidi me isa ära [---] Emale jäi neli last toita-katta. Ta töötas kord siin, kord seal. Appi tuli me vanaema. Ta oskas vähesest meile midagi süüa teha. Minul oli suur nälg. Olin haige avitaminoosist — üleni näljapaiseid täis. [---] Leivanorm oli meil ka imetilluke ~200 g päevas ühe inimese kohta saadi tšekkidega. Minu vanemad õed said kesk-koolist lõuna ja vennas lasteaiast. (Naine, 1937, EE 663.)

Maainimesi peavad linnalapsed jõukateks ja hästielavateks, neilt saadakse sageli rasketes tingimustes abi:

Parimaks võimaluseks ka emale kuidagi heaga tasuda oli emadepäev mai kuul. Tegime hulga peale talle siis võililledest pärja ja vaatasime tema ja ka teineteise lõua alt võilille õiega, kui palju keegi võid on söönud. Niipalju siis võist, mida saime ainult maal külas käies. (Mees, 1939, EE 557.)

Sõja ajal oli raskusi toidu ja rahaga. [---] Hommikuti keetis ema putru, lõunaks tegi sageli suppi, isegi läätsesuppi sõime. Eks abi saime maal elavatelt ema täditütarde peredelt. (Naine, 1938, EE 574.)

Ühe poisi mälestustes on talle perekonda tabanud probleemidest — venna sunnitud lapsendamine ja kahe venna lastekodusse andmine — kõige eredamalt meelde jäänud toit:

Sellest ajast meenub neile söök, mida kodus ei olnud veel saanud (heeringas, juust, hirsipuder, või jne). [---] Tollel pärastlõunal tulid nad pärast turgu, enne koduteele asumist meile, et poisid üle vaadata. Kinnitanud enne keha kodust kaasa võetud leivaga, mis koosnes kõvasti paberisse pakitud maaleiva käärudest, praetud kanamunadest ja pruunistatud praelihast, hakkas Eduard piibu sisse tubakat toppima.

Venna lapsendamise emotsionaalse külje kohta ütleb autor vaid, et *ei mäleta, mida tundsin, aga ühevõrra oli sööjaid vähem ja köögipõrandal, kus tuli meil hiljem magada, oli ruumi rohkem.* (Mees, 1939, EE 557.)

Toit oli primaarse tähtsusega, selle ümber keerles kogu elu.

Sõjapõgenikud või küüditatud meenutavad sõja-aastatel eelnenud häid aegu:

Meenuvad täispütid mett, sealiha praadimislõhn, mida varsti enam polnud [---] Lehm Lilli andis pangetäie rasvast piima. Pütid pandi alati soolaseeni täis. Kui lehm kinni jäi, olid nõud täis külmutatud piima, pütis aga lambaliha. Varsti lüpsis Lillik jälle. (Mees, 1937, EE 853.)

Eluspüsimine on tihedalt seotud ka moraali küsimustega. Mis on vargus, mis mitte? See küsimus puudutab juba ka maalapsi. Uus moraal ja uued väärtushinnangud annavad mõtlemisainet:

Saksa sõdurid läksid mööda, sideliinide rullid seljas — juhtmed olid ilusad värvilised. Hiljem lõikasid inimesed neid pesunöörideks. Ka minu ema tahtis võtma minna. Isa keelas selle tal kategooriliselt ära. Aga pärast kuulsime, kuidas inimesed olid roomanud Seljal kuulide all — Juku oli saanud klapptooli ja üks vanatüdruk meierei laatsaretist mahajäetud verist pesu. Külarahvas irvitas — kui pesu olemas, küll siis mehegi leiab. (Naine, 1938, EE 368.)

Tegemist pole ju otsese vargusega, aga siiski naerdakse välja inimene, kes endale sel viisil asju muretseb.

Kolhoosist varastamine ei ole vargus või vähemalt tehakse vahet varguse raskusastmetel. Uut riiki võib petta, see pole oma riik. Vargus riigilt on vabandatav või isegi soositud.

On meeles külm talveöö, kui Hillar ja Aigar läksid öösel kella 12.00 aeg kelguga Roiule köögiukse järele — see oli nii läbi, et ei pidanud sooja. Roiul tehtigi siis ühe tuttava onu poolt salaja uus uks ühes kolhoosi puutöökojas. Et selline töö oli keelatud, siis pididki vennad (nad olid ikka "alaealised") pimedas uksele

järgi minema, et keegi ei näeks [---] see oli esimene suurem risk ja ikka ainult eksistentsi nimel [---] (Mees, 1939, EE 557.)

Ilmselt on varguse küsimus küllaltki keeruline lahendada ja seetõttu seda ka eluloos selgitatakse. Moraaliküsimused leiavad sageli lahenduse ka kontrastide kirjeldamisel, "oma" ja "võõra" erinevuste väljatoomisel, eriti Siberi lugudes.

Kokkuvõte

Elulugude kirjutamise ajendiks võib saada tahe taasluua või edastada ühe sotsiaalse grupi või generatsiooni kogetut ja maailma, mis on kadunud. Käsitletud põlvkonna puhul on selgelt läbivaks jooneks "kaotatud paradiisi" otsimine. Tagasi ihaldatakse Teise maailmasõja eelset aega. 1940. aastatel sündinud tahavad kuuluda veel eelnevasse perioodi, eesti aega. Seda kinnitatakse tagasi-vaadetega esivanemate elukäikudele, mis peavad nende lugu siduma eelnevate põlvkondade lugudega, kodukirjeldustega, traditsioonide rõhutamisega.

Tolle aja idealiseerimine ja nostalgia on tingitud muutustest Teise maailmasõja ajal ja kogu endise süsteemi ja maailmapildi äkilisest kokkuvarisemisest. Näiliselt võis tunduda, et inimesed unustasidki eelneva, aga tegelikult kanti mälestust olnust kõik need aastad kaasas ja see muutus koos aja möödumisega. Seda tehti alateadlikult ümber vastavalt uutele vajadusele. Nõukogude poliitilise, ideoloogilise ja moraalse surve tingimustes muutus endine eesti aeg ja seda sümboliseeriv lapsepõlvkodu talus mütooloogiliseks. See kaotustunne, mida 1940. a järel tajuti, tugevnes aastakümnete jooksul ja seda anti edasi lastele ja lastelastele. Kuna kirjutajad olid lapsed ning lapsepõlv säilib mälus eriti helgelt, siis seda meenutatakse ja tahetakse meenutada ning sellest rääkida. Igatsetakse tagasi aega, mis on neile jäänud meelde helge lapsepõlvemälestusena, hoolimata sõjast ja poliitilistest pööretest. Vahepealsetel aegadel on seda üha enam töödeldud ja tekkinud kujutluspilti antakse edasi järgnevatele põlvkondadele. Seda valusam on pettumus, et endist aega tagasi ei saa. Sellele hakatakse otsima süüdlast ja seda enam muutub endine nostalgia-

objektiks. Nagu näitavad sotsioloogide uurimused, on vanemate inimeste sotsiaalsed müüdid ka selgepiirilised, sest nad lähtuvad minevikukogemusest; nende pettumine müütide purunedes on seda suurem, et neil on jäänud vähem aega olukorra paranemist loota (Kutsar 1994: 2559).

Autobiograafiate jutustajad ja kirjutajad on aktiivsed maailma ja sealhulgas ka oma identiteetide kujundamisse sekkujad. Neile on omane sotsiaalse reaalsuse kujundamine ja vormimine. Elulood pole ainult elude tõlked, tekstid, vaid ka osa elust enesest. See on sümbiootiline protsess — eluloo kirjutamine või rääkimine ei aita ainult minevikku taas läbi töötada, vaid ka mineviku abil töötada läbi olevikku ja tulevikku.

Allikad ja kirjandus

EE — *Eesti elulood*. Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, fond 350.

ERE — *Eesti rahva elulood I–II*. Toim Rutt Hinrikus. Tallinn: Tänapäev.

ENSV — Elulood kogumisvõistluselt “Minu elu Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis” 2000.–2001. a. Kogu asub Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises arhiivis, fond 350 (üldise numeratsiooniga liitmata).

Bohman, S. 1986. The People's Story. On the Collection and Analysis of Autobiographical Materials. — *Nordiska Museet. Methodological Questions* 3, Stockholm, 3–24.

Bormane, D. K. 2001. Kodu elu topograafias. — Jaago, T. (toim) *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 113–119.

Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Elder, G.; Caspi, A. 1990. Lives in a Changing Society: Sociological and Personological Explanations. — Rabin, A. J.; Zucker, R. A.; Emmons, R. A.; Frank, S. (Ed.) *Studying Persons and Lives*. New York.

Eriksen, A. 1994. Collective Tradition and the Individual. — ARV. *Nordic Yearbook of Folklore*, Vol 53, 71–85.

Gullestad, M. 1994. Sticking together or standing out? A Scandinavian Life Story. — *Cultural Studies* 8: 2, 253–267.

- Gullestad, M. 1996. Modernity, Self and Childhood in the Analysis of Life Stories. — Gullestad, M. (Ed.) *Imagined Childhoods. Self and Society in Autobiographical Account*. Oslo: Scandinavian University Press, 1–39.
- Gullestad, M. 1997. A Passion for Boundaries Reflections on Connection Between the Everyday Lives of Children and Discourses on the Nation on Contemporary Norway. — *Childhood. A Global Journal of Child Research* 4: 1, 20–42.
- Korkiakangas, P. 1994. Childhood Memories and the Conceptualisation of Childhood. — *Ethnologia Scandinavica* 24, 60–69.
- Korkiakangas, P. 1996. *Muistoista rakentuva lapsuus. Agraarinen perintö lapsuuden työnteon ja leikkien muistelussa*. Kansatieteellinen Arkisto 42. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Korkiakangas, P. 1997. Individual, Collective, Time, and History in Reminiscence. — *Ethnologia Fennica* 25, 5–16.
- Kutsar, D. 1994. Sotsiaalsest stressist ja psühholoogilisest toimetulekust Eestis. — *Akadeemia* 12, 2541–2566.
- Morley, D. 2001. Belongings. Place, Space and Identity in a Mediated World. — *European Journal of Cultural Studies*, Vol 4 (4), 425–448.
- Pakosta, L. 1993. *Lastekasvatuse ideoloogia Eestis. XIX sajandi keskpaik — 1940. Kasvatusalase kirjanduse põhjal*. Diplomitöö käsikiri. Tartu: TÜ Eesti ajaloo kateeder.
- Weber, M. 1994. Protestantlik eetika ja kapitalismi vaim. *Akadeemia*, nr 7–12, 1193–2248.

Võim, indiviid ja kohanemine elulugudes: vanemad eestlased elust Nõukogude Eestis

Kaari Siemer

Teise maailmasõja käigus kadus Eesti kui iseseisev riik maailma-kaardilt. Kaksikümmend aastat omariiklust lõpetas sunniviisiline liitumine Nõukogude Liiduga 1940. aastal ning Teise maailmasõja lõpp Venemaa kasuks aastal 1945. Üleminek riiklikust iseseisvusest võõrvõimu alluvusse tõi endaga kaasa suuri muudatusi nii riiklikul kui ka rahvuslikul pinnal: eestlased pidid loobuma väikeriigi ühtseks rahvuseks kasvamise ideest, samal ajal kui uus riigikord asus juurutama oma nõukogulikku ideoloogiat. Nõukogude Eestis valitsema asunud võimuaparaat kasutas oma eesmärkide saavutamiseks võtteid aktiivsest agitatsioonist äärmusliku vägivallani. Sellises situatsioonis pidid paljud eestlased oma rahvuslikust mõtteviisist lahti ütlema, tõekspidamised alla suruma ja “unustama” Eesti Vabariigi ning selle rahvusliku kasvatuses.

Käesolevas artiklis¹ jälgitakse, kuidas kirjeldavad oma elulugudes 1920. aastatel sündinud ning omariikluse tingimustes üles kasvanud eestlased kohanemist võõrvõimuga, kuivõrd olid nõukogulikud nõudmised neile vastuvõetavad ja millisena nad kirjeldavad oma kodumaad ning rahvuskaaslast sel perioodil. Samuti uuritakse, missuguseid teemasid elulookirjutajad oma elulugudes esile toovad, mida aga eelistavad pigem “unustada”.

¹ Artikkel põhineb minu lõputööl “Rahvus ja riik vanemate eestlaste elulugudes” (Siemer 2001).

“Unustamine” on üldse 20. sajandi eestlaste elulugudes oluline ning huvitav probleem, mis ei iseloomusta ainult mingi ajaloo-perioodi kajastamist, vaid on iseseisva nähtusena omane elulugudele üldse. Elulooürijaid on alati huvitanud, miks esitavad inimesed oma elulugudes just neid ja mitte teistsuguseid mälestusi. Selgub, et inimesed ei ole võimelised kõigest rääkima ning kõiki oma elukogemusi verbaliseerima (Löfgren 1990: 146; Kõresaar 2001a: 46). Ent miks?

Mäletamise ja unustamise dünaamikast elulugudes

Elulugu jutustades esitab informant oma eluloost episoodi, mis on temale hetkel olulised ning lähtudes jutustuse eesmärgist. Selleks selekteerib ta välja sündmused, mille esitamine täidab oma ülesannet kõige paremini, samas tuleb valikut tehes siiski osa episoodi “unustada”. Inimese jaoks, kes oma elulugu jutustab, on esmaseks eesmärgiks mitte mineviku kirjeldamine “nii nagu see oli” või isegi nagu seda kogeti, vaid eelkõige anda minevikukogemusele tähendus, mis toetab oleviku tähendust. Eluloo jutustamine ei ole üksnes jutustamine või meenutamine, see on tegevus, kohtumine reaalsusega: esmalt inimene rekonstrueerib mineviku tähenduse oleviku vaatepunktist, siis aga annab ta oma minevikule tähenduse, eesmärgiks anda tähendus ka olevikule (Niedermüller 1988: 468–469). Elulugu kirjutama hakates on inimesel ettekujutus nii sellest, missugune peab tema lugu olema, kui ka sellest, milline inimene tema ise selles loos on. Selleks aga tuleb “unustada” elusündmused, mis langevad välja seatud eesmärgi raamidest. Sageli on “unustamine” ja teadmiste blokeerimine inimeste mälus seotud suurte ühiskondlike muutustega, millega kaasneb ajaloo ümberhindamine ning -kirjutamine. Seoses sellega ilmneb alati kas rohkem või vähem teadlikult tekitatud “kollektiivset amneesiat” ehk “mälukaotust”, mille käigus inimesed valivad oma peas välja asjad, mida meenutada, ning ka seda, mis oleks kasulikum “unustada”. Sedasorti “mälukaotus” kestab niikaua, kuni teatud sündmuste kulg on ümber hinnatud (Korkiakangas 1997: 9). Niisugune “mälukaotus” on tänapäeval iseloomulik paljudele nõu-

kogude perioodi kirjeldavatele eestlaste elulugudele, kuna taasiseseisvunud Eesti Vabariigis ei ole sellele ajalooperioodile veel ühtset hinnangut antud ning seepärast valitseb inimestes teadmatumus, mida ja kuidas teatud teemasid oma elulugudes mäletada.

Uuritud elulugude iseloomust

Käesolev artikkel on valminud aastatel 1989–1998 Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolisesse arhiivi saadetud vanemate eestlaste elulugude põhjal. Valiku aluseks oli eluloo autori sünniaeg ja rahvus, uurimisele kuulusid vaid 1920. aastatel sündinud eestlaste elulood. Läbitöötatud 71 eluloost valiti välja 11 — neli meeste ja seitse naiste elulugu. Niisuguse valiku põhjuseks oli uuritava teema esinemine nendes elulugudes — ühiskondlike nähtuste ja probleemide kirjeldamine ei ole elulugudes tavapärane, neid küsimusi puudutatakse pigem n-ö möödaminnes või üldsegi mitte. Seepärast lähtus 11 eluloo väljavalimine sellest, kas nõukogude perioodi teemat on eluloos kirjeldatud.

Enamik informante (10) on pärit maalt. Neist seitse on kasvanud talu-, üks käsitöölise, üks kaupmeeste ning üks popsiperes. Üks autor ei ole kunagi külaühiskonnas elanud: tema isa töötas raudteel ning nende perekond elas mitmes raudteeäärses alevikus ning linnas. Informantide hulgas on nii alg- (2), keskeri- (5) kui ka kõrgharidusega (4) inimesi. Tsitaadid elulugudest on esitatud kaldkirjas ning autentsel kujul, mõnel puhul on parandatud ainult kirjutajate näpuvead. Tsitaatides esinevate täisnimede puhul on anonüümsuse huvides esitatud eesnimi ja perekonnanime esimene täht. Sulgudesse on lisatud eluloo number Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis, informandi nimi ja sünniaasta. Üldiste järelduste tegemisel on kasutatud taustinfona valikust välja jäänud läbitöötatud elulugusid.

Nõukogude perioodi ellujäämisstrateegiad

6. augustil 1940. aastal inkorporeeriti Eesti NSV Liidu koosseisu. Elulugude autorite sõnul tavaeestlase igapäevaelus esialgu muutusi ei toimunud: *Maal ei muutunud esialgu midagi [---]*. (Mees, 1928, EE 28.) Mõneti usuti elu isegi paremaks muutuvat, sest uus Johannes Vares-Barbaruse valitsus suunas esialgu oma tegevuse vaesema rahvagrupi huvidele — töökohti tehti juurde, kehtestati tasuta haridus ja arstiabi. Pöördepunktiks sai 1941. aasta juuniküüditamine, mis tekitas sügava lõhe “omade-eestlaste” ja “võõraste-venelaste” vahele. Piir püsis eestlaste jaoks läbi kogu okupatsiooniaja, seda süvendasid veelgi edaspidised arreteerimised, kollektiviseerimine ja 1949. aasta märtsiküüditamine.

1920. aastatel sündinud eestlaste elulugudes kirjeldatakse oma elusündmusi aastatel 1939–1949 väga üksikasjalikult. “See on periood, kus individuaalne aeg ja ajalooline aeg kattuvad, s.t personaalseid sündmusi kirjeldatakse läbi ajalooliste sündmuste ja vastupidi, läbi enda elusaatuse võib kirjeldada kogu rahva oma. Rääkimata sellest, et tegemist oli ränkade üleelamistega, mille kõrval järgnev võib tõesti vähem mainimisväärne tunduda.” (Kõresaar 2001b: 121) Järgnevate aastate stabiilset elu Eesti NSV-s kirjeldatakse eestlaste elulugudes märgatavalt napolisõnalisemalt kui sellele eelnenud pöördelisi aastakümneid. Kui Teise maailmasõja aastate ning kahe esimese nõukoguliku aastakümne kirjeldused laskuvad kohati isegi väga detailidesse, siis hilisemast rahulikust elust jutustatakse sageli vaid mõne lausega. Rutiinsete eluperioodide vähene kajastamine on eluloole kui jutustamisvormile üldse väga iseloomulik. Rohkem keskendutakse ikka pöördelistele eluperioodidele ja murdepunktidele, mis on inimese elu mõjutanud (Bohman 1986: 10; Kõresaar 2001b: 121). Samuti kirjeldavad uuritud elulugude autorid üsna napolisõnaliselt nõukogude perioodi igapäevast isiklikku elu. Rohkem pööratakse tähelepanu elusfääridele, mida kirjeldades saab käsitleda ajastule omast ühiskondlikku õhkkonda: poliitilis-ideoloogilised massiorganisatsioonid, eestlase kohanemine nõukoguliku keskkonnaga ning paralleelmaailma otsimine. Kõik nimetatud olid iseseisvad strateegiad ellujäämiseks Nõukogude okupatsiooni tingimustes.

Elagu kommunism, mis kindlustab maakeral rahu, töö, vabaduse, võrdsuse, vendluse ja õnne kõigile rahvastele! Miiting Haapsalu Võidu väljakul 1950. aastate keskel.

Foto elulooist

Poliitilis-ideoloogilised massiorganisatsioonid

Koos nõukogude võimu tulekuga kaotati Eestis otsekohe kõik “kodanlikku ideoloogiat kandvad ühendused”, sealhulgas Kaitseliit ning populaarsed noorteorganisatsioonid “Noored Kotkad” ja “Kodutütred”. Nende asemele loodi uued, kuid eestlastele vastu-meelsed pioneeri- ja komsomoliorganisatsioon ning Kommunistlik Partei. Need ühendused pidid kiiresti kustutama kohaliku rahva mälust eelneva vabadusaja ning orienteeruma nad ümber Nõukogude Liidu täisväärtuslikeks kodanikeks. Samuti peeti nendesse kuulumist lojaalsuse tunnuseks riigi ees. Sellistesse organisatsioonidesse kuulumine või mittekuulumine hakkas nüüd mängima olulist rolli inimeste karjääris ning julgeolekus.

Sellel teemal ei kirjutata elulugudes kuigi palju: esiteks ei olnud ideoloogiliste organisatsioonidega liitumine vabariigiaegsete eestlaste seas kuigi levinud ning kui see probleem inimesest valutult mööda läks, siis ei peeta vajalikuks ka sellest kirjutada; teiseks oli (ja on sageli ka praegu) nendesse organisatsioonidesse kuulumine ajal, mil elulood kirjutati, ühiskondlikult taunitav asjaolu ning seepärast ei soovita seda seika oma elukäigus meenutada. Organisatsioonidesse kuulumise teemat puudutatakse elulugudes siis, kui oma selliseks tegevuseks on tõsine põhjus (hirm enda ning oma lähedaste julgeoleku pärast, karjäär). Palju sagedamini kirjeldatakse elulugudes, kuidas ning miks pioneeriks, komso-moliks või parteisse ei astunud, kuna see peaks tõestama inimese vastupanu Nõukogude okupatsioonile ning truudust kaotatud Eesti Vabariigile.

“Pioneeriks meist keegi ei hakanud”

Esimesel nõukogude aastal (1940–1941) olid 1920. aastatel sündinud eestlased jõudnud teismeliseikka. Nooremaid, 11–14-aastaseid, hakati värbama koolides vastloodud pioneeriorganisatsioonidesse. Siiski ei liitunud rahvusliku kasvatuses saanud endised kodutütred ning noorkotkad selle organisatsiooniga kuigi agaralt, sest uus võim asus oma vaimsust õpilastesse juurutama isamaalisuse ning eestimeelsuse taunimisega:

Järgmisel õppeaastal, olin siis 5. klassis, kehtis nõukogude kord. Meie tõekspidamised lükkati ümber ja isamaa-armastus tallati porri. Nii mina kui ka kõik teised mõttekaaslased olime masendatud ja lihtsalt vaenulikud uue korra vastu. Pioneeriks meist keegi ei hakanud. (Naine, 1928, EE 500.)

Pioneeriks astumise sundust esimesel nõukogude aastal veel ei olnud — kohalikud võimujuhid olid äraootaval seisukohal ning seepärast jälgiti, kuidas rahvas uuendusi vastu võtab. Paljudes linnades hakkasid kooliõpilased loodud noorteorganisatsioonidele asutama vastuorganisatsioone, millega hoiti alal rahvuslikku vaimust ning kasvatust. Tolleaegseid salaorganisatsioone iseloomustas

range distsipliin, põhikirjad, käsisikirjutatud lendlehed, vandetootused ja relvade kogumine. Vastupanu sümbolina olid kasutusel sinimustvalged värvikombinatsioonid ja teised eestimeelsust rõhutavad märgid.

1940. aasta novembri oktoobripühadeks hakati koolis looma kommunistlike noorte organisatsiooni. Agitaator oli alevist endine kooliõpilane A. S. Peale agitaatori kõne hakati soovijaid registreerima. 6. klassist registreeris 30 õpilasest 2 — üks poiss ja üks tüdruk — kokku kooli peale saadi 7–8 komsomoli mis oli muidugi vähe. Kästi asja üle järele mõtelda. Õpetajad jäid asjas erapooletuks. Samal ajal tekkis koolis salajane n.ö. põrandaalune grupeerimine, mille organiseerisid endised noorkotkad ja kodutütred kelle organisatsioon oli 1940 a suvest likvideeritud ja suletud, nende juhid juba punaste poolt arresteritud. Vastupanugrupi eesmärgiks oli võidelda punase ideoloogia vastu, vahetada omavahel informatsiooni, koguda venelaste ja punategelaste kohta anekdoote ja lorilaule neid üles kirjutades ja levitades. Salauhingu ainsaks liikmetunnuseks oli Eesti Vabariigi presidendi K. Pätsi näopildiga 5. sendine postmark mis oli nõelaga kinnitatud pintsaku vasaku revääri alla. Kui palju neid vandeseltslasi koolis oli — ei mäleta, ise suhtlesin 5–6 poisiga. (Mees, 1926, EE 540.)

Vastuorganisatsioone märgivad oma elulugudes paljud autorid, hoolimata sellest, kas nad ise kuulusid nendesse või mitte. Siiski tundub niiguguste ühenduste olemasolu kirjutajatele praegu väga oluline, sest see sümboliseerib neile nüüd (isegi siis, kui nad ise sel ajal antud organisatsioonist midagi ei teadnud või sinna kuuluda ei julgenud) eestluse tugevust ja allaandmatust võõrale võimule, sellest kirjutamine aga tõestab autori nõukogudevastasust.

Heino on üks vähestest, kes julgeb enda eluloos kirjeldada oma poisikesee õhinat ning kaasaminekut uue korra ja vaimsusega. Samuti on ta üks nende seast, kel oli suur soov pioneeriks saada. Eesti Vabariigi ajal ei olnud ta nõrga tervise tõttu “Noorte Kotkaste” ega skautidega liitunud. Kui aga nüüd asutakse koolis looma toredat lasteorganisatsiooni, kus elavale poisikesele pakutakse kõiksugu võimalusi põnevateks seiklusteks, ei takista teda eesti-

meelse kooli kasvatus ning ta on kohe nõus organisatsiooniga liituma:

[---] ühel päeval saabus kooli paar sõbraliku moega linna-noormeest. Tunnid katkestati, kogunesime saali ja meile räägiti uuest lasteorganisatsioonist, selle ülihuvitavast tegevusest — koondustest ja laagritest Artekini välja. Peale seda tuli vestlus klassides ning oldi valmis pioneeriks soovijaid kirja panema. Aga asi ei võtnud vedu [---]. Paar nime, nende hulgas muidugi minu oma, nad ikka said, kuid seda oli ilmselt vähe kohapealse tegevuse alustamiseks ja nii see lugu vaibus. (Mees, 1928, EE 28.)

Seega ei läinud Heino toonane soov täide, sest temasuguseid pioneeriks astujaid oli väikeses koolis liiga vähe, et oma organisatsiooni asutada. Ometi tundub, et Heinol on hiljem seda seika meenutades veidike häbi oma tollase meelsuse pärast ning hea meel, et tegelikkuses tema unistus pioneeriks saada ei täitunud. Palju aastaid hiljem, kui Heinol soovitati astuda Kommunistliku Partei liikmeks, ei olnud tema poisikesee õhinast enam midagi alles — täiskasvanud inimesena oli tema suhtumine võimusse ning selle vahenditesse põhjalikult muutunud ja seepärast ei võtnud ta sedasorti kutset enam vastu:

[Kohalik ideoloogiataõtaja] soovitas tõemeeli minulgi kuulsusrikkasse parteisse astuda [---]. Ma ikkagi ei võtnud vedu, sest polnud vähimatki tahtmist sedalaadi avantüürideks. (Mees, 1928, EE 28.)

“Ma ei olnud kunagi päris kommunistlik noor”

Komsomoli astumise või mitteastumise küsimus kerkis antud töös uuritavate elulookirjutajate ette 1940. aastate lõpul – 1950. aastate alguses. Neil aastatel valitses inimestes üldine hirm iseenda ning oma lähedaste saatus pärast. Seepärast käituti sageli oma südametunnistuse vastu ning astuti samme isikliku julgeoleku pärast. Üks selliseid otsuseid, mis paljudel inimestel tuli oma heaolu huvides vastu võtta, oli astumine komsomoli. Nii näiteks oli sellise küsimuse ees Erna-Hellen, kelle jaoks oli komsomoli

astumine eluliselt tähtis — vastasel juhul ähvardas teda Siberisse saatmine, sest tüdruku isa oli langenud Saksamaal sõjavangi ning tütrele laienes seega rahvavaenlase tiitel:

Mina "vingerdasin" kuni med. kooli lõpueksamiteni välja, ega läinud ei oktoobri tähekeseks, ei pioneeriks, ei kommnooreks. Enne lõpueksameid kutsuti nüüd direktori ja komsomolikomitee ülema juure. Miks sa kommnoor ei ole? Pole tahtmist. Mis? Aga kus isa on? Ei tea! Pärast ütles direktor vaikselt: Kui tahad kooli lõpetada, astu kommnooreks. Astusingi ja keegi nüüd enam ei tülitanud. Teine tüdruk aga saadeti Siberisse, emale järele. Öeldi, et küll seal hakkad kommnooreks, kui tööd tahad. (Naine, 1929, EE 501.)

Sageli sundis noori komsomoli astuma hirm tulevase karjääri pärast. Näiteks räägiti lõpukursusel õppivatele üliõpilastele, et ilma komsomolipiletita ei saa lõpetada ülikooli ega leia sobivat töökohta. Helmi oli üks nende seast, kes edasistel kaalutlustel otsustas organisatsiooniga liituda:

Ma ei olnud kunagi pioneer ega ka päris kommunistlik noor. Alles ülikooli viimase kursuse kevadsemestril olin ma sunnitud selle sammu tegema. Meie grupis oli veendunud parteilane Ludmilla V., kes hakkas mulle kohutavalt peale käima komsomoli astumise küsimusega, kuna muidu ei saavatki lõpetada ega antavat töökohta. Lõpuks andsin nõusoleku ja lõpetasin Ülikooli kommunistliku noorena. (Naine, 1928, EE 500.)

Hilisem ideoloogiatöötaja Virve ei astunud kooliajal komsomoli liikmeks. Põhjuseks toob ta sunduse, mida avaldati organisatsiooni propageerijate poolt — talle ei meeldinud sundimine ning hoolimata komsomoli meelepärastest põhimõtetest ei olnud ta nõus liituma:

Kooliajal [1945. a] tehti kogu kursusele ettepanek astuda komsomoli. Meie kursusel oli ELKNÜ liige ainult kursusevanem Aniita. Meist keegi siiski ei astunud. Mina oleksin ehk astunudki, sest põhikiri mulle meeldis, kuid et asi läks sunduks, hakkas see mulle vastu, sest sundust ei ole ma kunagi talunud. (Naine, 1924, EE 602.)

Siiski jääb kirjeldusest mulje, nagu tinginuks negatiivse otsuse hoopis kogu kursuse komsomolivastane meelsus. Seepärast ei julgenud kunagisest uusmaasaajate perekonnast pärit (ning arvata-vasti seetõttu ka nõukogudemeelne) Virve oma kursusekaaslastest erineda, sest nendele oleks komsomoli liige arvata-vasti tähendanud nõukogude sabarakku ning Eesti Vabariigi reetjat. Samuti on komsomolis mitteolemine endise parteiaktivisti arvates ehk väikeseks õigustuseks tema hilisemale ideoloogilisusele.

Parteilane või parteitu?

Nii nagu komsomoli- ja pioneeriorganisatsiooni puhul on tänapäeval eestlaste jaoks oluline ka see, kas inimene kuulus Kommunistlikkusse Parteisse või mitte. 1920. aastatel sündinud eestlaste elulugudest ilmneb, et tegelikult oli see auküsimuseks juba nõukogude ajal, mil inimese musta südametunnistuse tõendiks peeti parteipiletit ning vabariigitruudust tõestati Kommunistlikust Parteist kõrvalehiilimise või lausa selle vastu astumisega. Nõukogudemeelsust ning parteisse kuulumist kirjeldatakse taasiseseisvunud Eestis napisõnaliselt, samas kui parteist kõrvalehoidmine on muutunud tänases eestlase eluloos lausa kohustuslikuks osaks ning mida põnevamalt ja keerulisemalt see toimus, seda puhtam oma eestlus usutakse olevat:

Kaua aga see pidu ei kestnud, leiti et pioneeridemaja direktor peab olema kommunistliku partei liige. Komsomol, haridusosakond toetasid seda ja mul tuli nende soojal soovitusel sammuda linna parteikomitee büroole. Säält aga saadeti mind kaks korda tagasi, põhjus, ei suhtu parteisse küllalt tõsiselt. Olin hirmul, nüüd vallandatakse mind ja võib ees olla ka Siberi-sõit. Otsisin uut töökohta ja saingi. (Mees, 1928, EE 389.)

Kommunistlikus parteis ma pole olnud. Taheti panna küll, sunniti parteikoosolekule, kus ma pidin parteisse astuma. Võtsin võitõöstusest auto ja sõitsin majaremondiks saepuru tooma — seda autot ei saanud kolhoos keelata. Ehitusbrigadir oli ka kutsutud sinna koosolekule, parteisse astuma. Tema sõitis

ehitusmeestega meile teel vastu, läksid teise kanti, kui see koosolek. Lehvitasime üksteisele ja sõitsime edasi. Aga esimees, kes oli partorg, nägi mind selle autoga ja sõitis mulle mootorrattaga koju järele. Jooksin pööningule heinavirna taha, ei leidnud mind. Rohkem pole parteisse ajanud. Ehk oli see ka põhjuseks, et ta [esimees] mind vihkama hakkas. (Naine, 1923, EE 554.)

Eespoolkirjeldatud inimeste puhul oli parteist kõrvalehoidmisel ka tulemus — üks neist vahetas repressioonide hirmus töökohta, teise arvates sattus ta kindlameelselt oma põhimõtetele truuks jäädes ülemuse viha alla. Ometi teeb nende arvates just see neist rahvuskangelased ning tagantjärele tõstab nende kui eestlaste väärtust.

Hoopis raskem on tõestada eestimeelsust inimestel, kes siiski olid astunud Kommunistliku Partei liikmeks. Taasiseseisvunud Eesti ühiskond on olnud selle suhtes kriitiline, seepärast püüavad endised partei liikmed oma toonast teguviisi vabandada ja põhjendada. Elulugudes tuleb välja neli peamist põhjust, miks parteisse astuti (neist kaks esimest ilmnesid juba komsomoli teema juures): 1) hirm isikliku julgeoleku pärast; 2) edasise karjääri kaalutlus; 3) usk, et parteid annab seestpoolt reformida; 4) nõukogude ideoloogia pooldamine.

Ants seisis parteisse astumise probleemi ees õige mitu korda (vt ülal). Tema vanemad olid omal ajal kuulutatud kulakuteks ja seepärast elas nende perekond palju aastaid Siberi-sõidu hirmus. Hirm on Antsu eluloos läbiv teema ning kartusest oma päritolu avastamise ees otsustas ta ülikooli õppejõuna lõpuks astuda partei ridadesse. Ants iseloomustab seda vastumeelset sammu kui *sita* sisse minekut ning rõhutab samas, et oli *sita sees* vaid niikaua, kui aeg seda nõudis:

Elasin ülikooli ellu täielikult sisse, võttes aktiivselt osa ka ühiskondlikust tööst. Ja siis leiti, et ülikoolis on kompartei liikmeid veel vähe ja mind hakati jälle sinna suruma. Siis juba teadsin enam-vähem, kes ülikooli õppejõududest on “redis” ja kes hingelt karjerist-kommunist või koputaja. Enamuses olid õnneks redised, kunagised minu üliõpilaspõlve kaaslased. Ja ma astusin lõpuks “sita sisse”. Sääl olles sain parteilise kõr-

gema karistuse partei petmise pärast. Kui tuli aeg, astusin esimesena "sita seest välja". Töötasin õppejõuna ja Automotokabineti juhatajana 1993. a-ni. Siis avastati minu eesnäärme vähk ja 1994. a. läksin operatsioonile. Arvan, et vähja põhjustas minu pidev närvipinge. (Mees, 1928, EE 389.)

Hoolimata Antsu juba eelnevast toonitamisest, et parteisse astumise põhjuseks oli hirm oma julgeoleku pärast, püüab ta oma parteis-olekut veelgi vabandada ning seepärast rõhutab karistuse saamist *partei petmise pärast*. Hirmust tulenevalt oli kogu elu nõukogude ajal tema jaoks *pidev närvipinge* ning selle tulemuseks eesnäärme vähk. Sellised kannatused peaksid arvatavasti olema tema eestimeelsuse ning nõukogudevastasuse piisavaks tõendiks.

Pärast 1956. aastal toimunud NLKP XX kongressi alanud "sulaaeg" vabastas inimesed paljudest hirmudest. Nüüd hakati otsima võimalusi, kuidas elu nõukogude võimu all inimväärsemaks muuta. Sel ajal pandi suuri lootusi Kommunistliku Partei sisemisele reformimisele: arvati, et kui eestlaste protsenti parteis kõvasti suurendada, läheb ENSV-sisene otsustusõigus järk-järgult üle eestlaste kätte (Rikmann 1997). Valda oli üks nende seast, kes astus parteisse pärast NLKP XX kongressi, kuna uskus, et selle liikmena on võimalik midagi oma rahva ning kodumaa heaks ära teha:

Pärast NLKP XX kongressi astusin parteisse. Polnud mõeldav, et ajalugu, liiatigi partei ajalugu õpetaks [kõrgkoolis] parteitu. Pealegi uskusin tollal, et tee arukateks muutusteks on avatud. Partei oli tugev hästifunktsioneeriv organisatsioon. Tal oli reaalne võimalus midagi ära teha. (Naine, 1926, EE 804.)

Virve astus parteisse ideoloogiliste tõekspidamiste pooldajana:

N. Masin-traktoriijaamas töötades astusin 1955. a. NLKP liikmekandidaadiks ja aasta hiljem liikmeks. Ja 1957. a. sügisel viidi mind üle EKP N. Rajoonikomitee põllumajandusosakonna instruktoriks. (Naine, 1924, EE 602.)

Juba kooliajal oli talle meeldinud komsomoli põhikiri ning teda oli sinna ka kutsutud,² kuid tol korral ta selle organisatsiooniga ei liitunud. Nüüd, kümme aastat hiljem parteisse astudes leiab ta siin oma kutsumuse: peagi saab temast kolhoosi ideoloogiatöötaja, mis annab talle aastakümneteks rahuldust pakkuvat tööd.

Kommunismiehitajad

Kommunismiehitajaks hakkas ametlik propaganda 1961. aastal nimetama inimesi, kes asuvad ideoloogiategadlikult üles ehitama kommunismi. Kommunismiehitaja pidi olema korraliku ideoloogiatöö resultaat ning selleks saamine korraliku nõukogude inimese soovunelm. Eestiski asuti kommunismiehitajaid kasvatama. Kuid millised olid selle tulemused? Kuidas väljendub see protsess inimeste elulugudes?

Nõukogude inimeseks kasvatamine

Igale ajajärgule annavad näo sel ajal elavad inimesed. Nõukogude võimul oli kindel arusaam, milline peaks olema eeskujulik Nõukogude kodanik. Nõukogulike ideede viimiseks lihtrahvani rakedati ametisse ideoloogiatöötajad, kes võtsid oma töökohustusi vägagi tõsiselt ning uskusid sügavalt oma töö vajalikkusesse. Parteioorganisatsiooni sekretärist Virve jaoks oli niisugune ametikoht üheks täitunud unistuseks:

Siis suunati mind aastasesse partei- ja nõukogude kooli Kehtnasse. Selle lõpetamisel asusin jälle parteitööle. 11. veebruaril 1965. a. kuni 28. juunini 1975. a. olin N. sovhoosis palgaline parteioorganisatsiooni sekretär [---].

See 10 aastat oli minu elus põhjapanev aeg. Minu noorpõlveunistus oli saada õpetajaks, laste kasvatajaks. Nüüd tuli mul kasvatada täiskasvanuid. Kogu sovhoosi põllumajandus ja seal

² Vrd alapt "Ma ei olnud kunagi päris kommunistlik noor".

töötavad inimesed iga päev silme ees. Olin nagu suure perekonna pereemaks. Kõigi mured ja rõõmud puudutasid mind. Minu pseudonüüm oligi "rahvaema". (Naine, 1924, EE 602.)

Siin avaldub vabariigiaegne nägemus "riik nagu talu"³ uue nurga alt — "sovhoos nagu üks suur pere". Ideoloogiatöö üheks ülesandeks oligi luua kokkukuuluvustunnet, mis tegelikult oli iseloomulik tervele nõukogude valitsuspoliitikale — ühtsustunde loomine hajakülade kokkuvedamisega kolhoosikeskustesse, inimeste koondamine kortermajadesse, individuaalsete rikkuste jagamise või kaotamisega. Ent kuidas viisid ideoloogilised misjonärid riiklikke ideid rahvani? Järgnevalt kirjeldab Virve oma töökohustusi:

Peamine oli poliitiline kasvatustöö inimesega. Tootmine ja inimeste heaolu. Rahvale tuli korraldada loenguid, vestlusi, õppusi. Soovitada lugemiseks ajalehti, ajakirju, raamatuid. See toimus majandite partei- ja komsomoliorganisatsioonide kaasabil, nende juhtimisel. Kõige peamine oli muidugi neisse organisatsioonidesse uute liikmete juurde võtmine. Inimesi selleks ette valmistada. (Naine, 1924, EE 602.)

Kodukandirahva ideoloogilist harimist meenutab ka Heino, kes maakooli poissmehest õpetajana kaasati igasugusesse ühiskondlikku tegevusse. Heino meenutab neid aktsioone huumoriga, kuna ta ise parteisse ei kuulunud ega suutnud ka uskuda sellisesse organiseeritud "näitemängu":

Maaõpetaja kaela veeretask kohalikud tegelased kroonupühade, valimiste ja muude kampaaniate korral meelsasti kooliväliseid palgata askeldusi, nõndanimetatud ühiskondlikke kohustusi. Istuti igasugustes komisjonides, tehti taidlust, kõneldi koosolekuil. Eelmisel sügisel tuli mul külanõukogu eestvõttel põrmustada piiblimüüte, tänavu tahtis kehvavõitu, kuid ikkagi riigilooja nime kandva ühismajandi esimees imperialistlike sõjasepitsejate paljastamist. Aitasin ka J. Juulit näitagitatsioo-

³ Vrd Siemer 2001: 16–19 ja Ene Kõresaare artiklit "Lapsepõlv kui ajaloolapilt" samas kogumikus.

Lapse nimepaneku päev aastal 1980. Riigi ja rahva kokkukuuluvustunnet püüti luua riiklike ja rahvuslike sümbolite esitamisega. Esiplaanil kõrvuti eesti rahvariietes laululapsed, taustal Lenini ja Brežnevi portreed ning punalipp.

Foto eluloost

nis plakatkirja ning loosungitähkede väljalõikamisega. Andunud ideoloogiatöötajana suhtus too naine ülesandesse hästi agaralt: riputas punase kanga — paraku küll kolhoosirahva naeruks — päris teeäärse kuurilobudiku seinale. (Mees, 1928, EE 28.)

Üldse kujunes “tavalistel” eestlastel oma arusaam sellistest aktiivsetest parteilastest. Eelmises näites kirjeldatud ideoloogiatöötajat Juulit kujutatakse äärmuseni agara inimesena, järgmises näites kirjeldab aga Kalvi ühe väikelinna ajalehetöötajasse saabunud uut poliittöötajast toimetajat kui “tühist ja klatšihimulist meestemaiat karjeristi”, kes oma ametiredelil parteiliste tutvuste abil ülespoole ronib:

Toimetajaks tuli meile Tallinnast traktorijaamade poliitosa-konnast üks naine, Olga L. nimeks. [...] Varsti selgus, et toimetajat me ei saanud. Tühi inimene, kes suure kiidulauluga nõu-

kogudele on parteisse võetud ja ronib redelit pidi ülespoole. Kirjutada ta ei osanud, ajakirjanduslikus mõttes. Istus büroodel ja lobises parteikomitee naistega tühja juttu. Ta oli väga avameelne ja seepärast teadsime kõiki parteikomitee telgitaguseid asju. Ka oli ta väga meestemaias. Ametlikult oli tal k u u s meest, praeguseks aga veel rohkem, pluss mitteametlikud. Kõigest hoolimata suutis ta palju aastaid toimetaja olla. Lõpuks läks nii ülbeks, et tahtis saada teeneliseks ajakirjanikuks. Siis tekkis nõukogude ajal ennekuulmatu — mäss toimetuses. Mehed ütlesid — kas meie või tema. Parteikomiteel ei jäänud muud üle kui ta maha võtta ja p-komiteesse tuua. (Mees, 1925, EE 267.)

Negatiivne suhtumine ideelistesse inimestesse ei ole vanemate eestlaste elulugudele siiski üldine nähtus. Nõukogude riigi õigusesse uskujate hulgas nähakse ka tarku ning mõistlikke inimesi, kellele uskmatud said väljendada kartmatult oma suhtumist riiki ning valitsevasse võimu ning kuulda oma küsimustele ka arukaid vastuseid:

Sootuks teisest puust oli asetäitja. Ta oli küll ideeline kommunist (mitte tuulelipp nagu toimetaja), kuid temaga sai mõistlikku juttu ajada. Sise- ja välissündmuste üle rääkida ja kui vaja ka vaieldagi ja seda ilma kartuseta. Igaiühega ei võinud ju kõigest rääkida. (Samas.)

“Tuulelipud” ning mõistlikud kommunistid ei olnud siiski enam “õiged eestlased”. Järgnevalt tulebki vaatluse alla, milliseks muutus “tõeline eestlane” nõukogude korra ajal.

“Mõisa köis las lohiseb ...”

Vabariigiaegset eestlast iseloomustavad elulugude autorid oma mälestustes kui töökas, ausat, ärksameelset ning karsket inimest, kes hoolitses armastusega oma kodutalu eest ning puhkepäevadel harrastas pillimängu. 1940. aastatel toimunud võimuvahetused, nendele järgnenud küüditamised ning lõpuks elu stabiliseerumine

Nõukogude Liidu sõbralike vennasvabariikide peres jätsid aga eestlaste hinge kustumatu jälje. Traditsiooniline elukeskkond oli sõja ning kolhooside loomise käigus hävitatud, muutunud oli rahva ja riigi suhe. Muutus ka eestlase hingeelu.

Nõukogude võim hakkas aktiivselt eesti talupoega maast lahutama: 1940. aastal jaotati uusmaasaajatele suurematest ning heal järjel olevatest taludest viljakaid maalappe, 1949. aastal aktiveerunud sundkolhoseerimisega praktiliselt lõpetati talupidamine kui elustiil. Suured ja kiratsevad kolhoosid ei pakkunud aga endisele talupidajale rahulolu oma tööst: sageli Moskvast juhitud põllumajandus ei andnud tulemusi ning rikkus viljakaid põllumaid, saagikus langes ja kolhoosiloomad nälgisid. Kodulaudas kasvavatele loomadele tohtis aga sööta koguda alles siis, kui kolhoosi jaoks oli kõik varutud. See kõik tekitas inimestes masendust ning viha valitseva korra vastu:

Tolle aja küla inimene oli kurb ja nukker, kibestunud ja vihane. Vihane röövitud elu pärast. (Mees, 1925, EE 267.)

Niisuguse talupojaühiskonna-vaenuliku riigipoliitika tulemusena hakatakse elulugudes eestlast kirjeldama uut moodi: traditsiooniliselt aus, töökas, karske ja korralik talupoeg asendub nüüd veidike laisa ja natuke napsise nõukogude eestlasega, kes riigitööl töötamise asemel käis tööl. Sageli tähendas see tööpäeva kohvipausist kohvipausini (või õllepudelist teiseni) ning üle nuka tehtud tööd:

Kui kiirelt tehtud töö vastu võeti, siis harjusidki nii tegema. Ja see suhtumine töösse oli väga nakkav. Tunnen seda omast käest, kuidas käegälöömine imbus sinusse nagu vesi käsna. Ikka tabasid end aegajalt mõttelt, et "käib küll, kellel see aega." Ja kui oli võimalik, siis jäeti mõni töö sootuks tegemata. (Samas.)

Töö tegemata jätmine ei olnud inimeste jaoks üldiselt kuigi suur probleem. Ikka sai mõnele olulisele paberile vajalik number või näit juurde kirjutada ning rahulikult edasi elada. Töö tegelik tulemus ei huvitanud tihti isegi juhtkonda ennast — peamine oli, et paber klapiks nõuetega.

Seal [masinatraktori jaamas] oli mu põhitöö traktoribrigaadide töö planeerimine terveks aastaks ja tehtud tööde aktsiate vastu võtmine iga kümne päeva tagant. Nende töö õigsuse kontrollimine. Kaheteistkümnest traktoribrigaadist ja ühest maaparanduse brigaadist võisin uskuda vaid ühte brigaadi arvestajat, kes alati esitas täpsed andmed. Teiste töid ei saanud uskuda ja neid tuli täpselt kontrollida. Isegi tegeliku töö hektari hulka ei saanud usaldada, kuigi seal figureeris ka kolhoosi esimehe allkiri. Maaparandajad panid tihti kivikoristamist ja mullavallide laialiajamist suuremal arvul paberile kui see tegelikult oli. (Naine, 1924, EE 602.)

Osa ameteid iseloomustas nõukogude ajal rohke alkoholi pruukimine. Purjutajateks peeti enamasti lihttöölisi: ehitajaid, laudatöölisi ning traktoriste, kuid elulugudes meenutatakse sageli ka alkoholilembeseid ülemusi. Selliste inimeste “ränkrasked” tööpäevad möödusid õlle- või viinaklaasi tõstes, palgarahale teeniti aga lisa kolhoosi või sovhoosi tagant varastades:

Keskuse lähedal asuvas [---] lüpsikarja laudas olid võrdsed semud koos, ning siis juhtus sedagi, et purjus peaga jäi mõni lehm lüpsmata. Rõõm oli ka neil, kes sovhoosi vara tahtsid näpata. (Samas.)

Nõukogude ajal oli ülevalt poolt ette nähtud, et asutuste töötulemused paraneksid igal aastal — see pidi näitama sotsialistliku korra õiget majandamisviisi ning nõukogude ühiskonna positiivset arengut. Arenemisvõimelisust tuli üles näidata juba tööaasta alguses uut tööplaani koostades — kirjutada sinna soovitavalt suuremaid näitajaid kui eelmisel aastal:

Lõpetan ametialase aastaaruande kirjutamise ning koostan uue tööplaani. See pole keeruline. Peab vaid silmas pidama, et ükski arvnäitaja ei oleks mullusest väiksem, olgu siis tegemist kalade biomeetria või rahvaliku selgitustööga [---]. Kuidas see kõik tegelikkuses välja kukub, on iseküsimus. Kuid paber kannatab kõike. Iga plaaninumbri suurendan veel ühe ühiku võrra — seda nimetatakse sotsialistlikuks kohustuseks ametiühingu poolt organiseeritavas töövõitluses. (Mees, 1928, EE 28.)

Niisugune paberile valetamine oli iseenesestmõistetav — tööd tuli teha ning miks siis mitte valetada seda, mida oodatakse? Samuti oli tavaline, et ühele ametikohale oli võetud tööle mitu inimest — kas siis onupojapoliitika või hoopis plaanimajanduse tõttu. Nii kujuneski kontoritesse ning teistesse ametiruumidesse palju “tähtsaid töötajaid” — kohvijoojaid — kõik asendamatud:

Sovetski korra juures on palju töid ja ameteid, mis pole vajalikud. [---] Võtame lähemalt meie ja ega mitte ainult meie, KEK-i. Kui palju seal oli ja vist on praegugi väikesi ülemusi ja nende asetäitjaid, terve armee naisi, kes kõik kibest kirjutavad ja joovad kohvi. Kord ütles meil üks autojuht. “Ma laseksin kõik lahti ja siis võtaksin pooled konkursi korras tagasi ja siis on neid ka veel küllalt.” Tõsi ta on, sest see ülemuste armee pigem segas töötegemist kui edendas. (Mees, 1925, EE 267.)

Oleks siiski vale mõelda, et nõukogude ajal korralikku riigitööd üldse ei tehtud. Tehti küll, kuid oma elulugudes meenutatakse siiski pigem situatsioone, mida iseloomustab *mõisa-köis-las-lohiseb*-mentaliteet. Arvatavasti on see tingitud tänapäevasest ettekujutusest, kuidas peaks nõukogudeaegset töötegemist mäletama. Niisamuti tuleneb nõukogude eestlase stereotüüp praegusest ettekujutusest vene aja töölisest: laisk ning napsuhimuline. Sellisena kirjeldatakse aga pigem töölisi üldiselt, ennast ja oma lähedasi niimoodi töötamas ei kujutata. Järgnevalt näiteid ausast nõukogude tööelust, milles siiski kirjeldatakse töötamisega seotud ebameeldivaid külgi:

Kergeusklikult võtsin vastu raamatukogu ilma inventuurita, kuna usaldasin oma eelkäijat. Hiljem tehti inventuur ja selgus, et palju raamatuid oli puudu. Kooli raamatupidaja kaebas minu kohtusse puuduolevate raamatute pärast. Mul ei olnud aimugi, kuhu raamatud võisid kaduda, kuna olin töötanud alles lühikest aega. Oli see alles jant — esmakordselt kohtusaalis ja veel süüdistatavana. Võtsin endale advokaadi. Kohus lõppes ja mind süüdi ei mõistetud. Puuduvad raamatud kanti lihtsalt maha. Ju siis oli selleks vaja kohtuotsust. Aga minu närvid ja üleelamised? (Naine, 1928, EE 500.)

Nii ma siis hakkasin jälle mööda kolhoosi [veisefarmi juhatajana] ringi jooksuma, tehes pikki tööpäevi, enamasti 12 tundi, vahest koguni 16 tundi. Kolhoos oli siis juba suur, mu keskmine päevane tee oli 30 km. Palk oli aga väike. Aga kellel ta suur oli. Nii ma siis töötasin üle 11 aasta järjest. Püüdsin kohuse-tundlikult töötada, isegi oma lapse jaoks polnud aega. (Naine, 1923, EE 554.)

Peab tõdema, et arusaamu eestlase olemusest on kõige lihtsam vaadelda töö kategooria kaudu. Taasiseseisvunud Eestis mütologiseeritud vabariigiaegne eluviis, mil iga talumees korralikult oma talupidamises tööd tegi ning nimetas seda auasjaks, kaob nõukogude perioodi kirjeldavates elulugudes sootuks ja nüüd hakkab eestlane anonüümse meie ühist tulevikku üles ehitama *mõisa-kõislas-lohiseb*-mentaliteediga mitte midagi tehes. Eks seda peeti ka omamoodi vastuhakuks okupatsioonivalitsusele, kuid pigem tähendas see hoopis lootusetust ning minnalaskmismeeleolu, mida oli tekitanud vastumeelne nõukogude võim.

Rahva suhe valitseva korraga

Nõukogude ajal elasid riik ja rahvas teineteisest lahus: rahvas küll sõltus riigist ning selle etteantud seadustest, kuid riigi arengu suhtes rahval sõnaõigust tegelikult ei olnud. Inimestel puudus võimalus ise oma saatust määravalt kujundada ning võimalolijatele omapoolset survet avaldada. "*Tamteritatuurita, elu käib ilma uurita, kella meil ei ole vaja, Moskva annab õige aja!*" (mees, 1928, EE 28) — kirjeldab üks nõukogudeaegne rahvalaul perioodi eluolu.

Poliitikast ja riigimeestest ...

Uuritud elulugudes on Eesti NSV perioodi kirjeldamisele omane väliselt isiksustatud ajaloo puudumine: inimeste jaoks ei olnud tegelikult mittemingisugust tähtsust, kes parajasti Ülemnõukogu

Presiidiumi esimees oli, sest hoolimata ilusast nõukogulikust loosungist, mis teatas, et “võim kuulub rahvale”, ei olnud rahva ning riigivõimude vahel praktiliselt ühelgi tasandil mittemingi-sugust kontakti:

Poliitikast ja riigimeestest ei teadnud keegi peres midagi. Konstanteeriti vaid olukorda, et selle valitsuse aeg on see asi hullem kui enne oli, või vastupidi ja oligi kõik. (Naine, 1929, EE 501.)

Inimesed olid teadlikud, et nende ettepanek või tagasihoidlik protest jääb nõukogude riigis vaid hüüdjä hääleks kõrbes, kuna suur võimuaparaat liigub ikka omasoodu edasi: üksikisiku probleem ei ole riigi probleem. Riigil ei olnud kohustusi inimeste ees, see-eest inimestel riigi ees aga küll. Üks olulisemaid neist oli osavõtt valimistest. Kui 1940. aastate alguses üritati veel kohustuslikku valimiskampaaniat paari-kolme kandidaadiga, siis hiljem ei nähtud isegi nii palju vaeva — valida sai vaid üht kandidaati: kas poolt või vastu. Ent vastu hääletada oli peaaegu võimatu, sest selleks tuli siseneda valimiskabiini, mis poolthääle puhul ära jäi, ning seda valimisjaoskonna ja KGB ametimeeste valvsa pilgu all. Pealegi olid valimistulemused nagunii ette ära otsustatud, sest poolthääli anti üldjuhul (hääletustulemuste võltsimise tõttu) 99,98%. (*Eesti ajalugu ...* 1992: 240). Hoolimata sellest, et valimas siiski käidi, oli rahvas juba ammu aru saanud kogu komejandi mõttetusest:

Pühapäeval [6. juuni 1982] toimub riiklike võimumeeste valimisfarss viie võimalusega: mitte osaleda, olla ainsa kandidaadi poolt, vastu, rikkuda hääletussedel või pista see sala-mahti suveniiriks taskusse — ilma, et juba ettemääratud tule-mused millestki muutuksid. Veel võib end lasta valijate nimekirjast päris seaduslikult kustutada, ärasõidu ettekäändel hääletusõiguse tõendit võttes. (Mees, 1928, EE 28.)

Kui vaadelda 1920. aastatel sündinud inimeste elulugudes kirjel-datud nõukogudeaegseid riigijuhte, siis Eesti NSV juhtfigureid üldiselt ei mainita. Küll aga leiab NSVL juhtkonnast kõige enam äramärkimist karmikäeline Jossif Stalin. Seda just nimelt seoses

tema inimsusevastaste kuritegudega: peaaegu iga kirjutaja perest või külast sattus keegi stalinlike repressioonide ohvriks. Üldises hirmuõhkkonnas, kus valitsevale korrale avalikult vastu astuda ei saanud, hakkasid levima riigijuhti pilavad ajakohased laulukesed:

“Staal in keeras Kremlis vuntsi, ära võtsin Eestimaa, näitan rahvale kõrget kunsti, kuidas tuleb nälgida.” (Mees, 1928, EE 28.)

Üldse on nõukogude aja kirjeldustele omane, et riigi juhtfigure ning valitsevat õhkkonda kirjeldatakse kriitiliste laulukeste ning anekdootide kaudu. Nii kirjeldab tavainimese võimetust nõukogude ühiskonnas midagi ise ära teha ilmekalt järgmine anekdoot:

NL ekspordib Tšehhoslovakkiasse autosid, kõigil rool puudu. Järelepärimistele vastatakse: milleks seda, küll meie Moskvast juhime. (Samas.)

Riigi juhtfigureid on nõukogude perioodi kirjeldustes koondunud ühise nimetuse “Moskva” alla — sealt juhiti kogu elu NSV Liidus, sealt anti välja seadusi, mis kehtisid kõigile liiduvabariikidele ja võrdselt, hoolimata sellest, kas need sobisid kohalike oludega või mitte. Elu Moskvast ning reaalses maailmas käis erinevaid teid pidi: ühel ei olnud tegelikku ettekujutust teisest ja vastupidi.

Paralleelmaailmad ...

Inimeste pidev kahepaikne eluviis (vrd Aarelaid 2000) sundis eestlasi endale looma paralleelmaailma, milles meelepärasel kombel tegutseda ning ennast nõukogulikust argipäevast lahti rabeleda. Parim võimalus end igapäevaelu eest ära peita oli sukelduda kultuuri:

Ma ei kahetse, et seal [Viljandi Kultuurikoolis] õppisin, ja ülepea isetegevusse astusin. Tunnen, et kõik see oli endateostus, suhtlemine paljude inimestega, tutvumine nendega ja teada-saamine paljudest mõtetest ja arusaamistest ning kui soovite siis põgenemine igapäevase nõukoguliku elu eest. Kuigi ka kultuur oli sellest läbi imbunud, kuid siiski... (Mees, 1925, EE 267.)

Kultuuritegevus kujunes omamoodi vastupanuaktsiooniks valitsevale korrale, kuna nõukogude perioodi isetegevusliku kultuuri sümboliks oli eesti rahvuskultuur. Kõige populaarsemaks isetegevuslikuks aktsiooniks oli sel perioodil laulmine koorides ning selle kulminatsiooniks suvised laulupeod.

“Eestlased muutsid Moskva poolt ametlikult lubatud laulupeod ja sellega seotud isetegevuse üldrahvalikuks protestiaktsiooniks, omapäraseks sotsiaalseks liikumiseks. Iga viie aasta järel toimuv suurüritus muutus rahvuslikku identiteeti kandvaks võtmesündmuseks. Laulupidudel käimine võrdus igale eestlasele suhtlemisega rahvuslikul pinnal, kuigi sundrepertuaar kinnitati EKP KK-s” (*Kodanikualgatus ...* 1996: 35–36):

1960. a. kuni 1980. a. toimunud üldlaulupidudest võtsin kõigist osa, kokku laulsin Ilmatari kooris 22. aastat. Olgugi, et osa laule olid hinglele vastuvõetamatud (Lenini partei jt.), laulda “innustab me laule, meeli, mõtteid, Lenini partei” oli lausa nõme, kuid üldlaulupidu ise, see oli võimas. (Naine, 1928, EE 868.)

Laulupidude lõpetamine tekitas alati korraldajatele probleeme, sest koorid ei tahtnud kunagi pärast peo ametlikku lõpetamist lavalt lahkuda, ühislaulmise tahet ei suudetud lämmatada aga ei puhkpillimuusika ega üldjuhtide äraviimisega laululava eest. Ja ka pealtvaatajad igatsesid kogeda seda ülendavat tunnet, mis tekib tuhandete teistega üheskoos samu sõnu ja sama viisi lauldes (*Kodanikualgatus ...* 1996: 47). Ainus võimalus midagi teha, oli katkestada teleülekanne lauluväljakult, mis küll jättis suurema osa eestlasi rahvuslikust kogemusest otseselt ilma, kuid kohalviibijate emotsioonid liikusid hiljem suust suhu ning sellega rahuldati hingelist vajakajäämist. Üht sellist laulupidu (arvatavasti oli see paljuräägitud 1960. aasta laulupidu, kuigi Brežnevi valitsusajani oli jäänud siis veel mõni aasta) meenutab ise lauljana seal viibinud Kalvi:

Sellel laulupeol juhtus see mida paljud küll ei tea kuid osavõtjaile jääb eluks ajaks meelde. Oli nii, et kui kava sai lauldud ja kohustuslikud lisapalad, nagu “Suur ja lai...” jt., koorid lavalt maha ei tulnud. Veel ei tahetud lahkuda. Äkki hakkas

tenorite poolt kostma "Mu isamaa on minu arm". Kohe haarasid sellest ka teised ja laul voogas väljakule. Ernesaks tahtis tulla juhatama, kuid tuli poolelt trepilt tagasi. Suured partei mehed keelasid. Kuid meie, ja mitte meie üksi, rahvas oli väljakul püsti ja laulis kaasa. Nähes et rahva vastu ikka ei saa, lubati Ernesaks lõpuks juhatama. See oli selle laulu taassünd, sügaval Brežnevi ajal. See oli omamoodi võit, kuigi väike aga siiski. (Mees, 1925, EE 267.)

See laul kujunes omamoodi hümniks, mis oli sümboliks kõigile lauludele, mida nõukogude ajal laulda ei tohtinud (*Kodanikualgatus ...* 1996: 47). Pea iga laulupeo lõpul alustati selle lauluga "oma ja rahvuslikku" laulupidu ning iga kord üritasid võimuorganid lauljaid takistada. Aasta-aastalt muutusid aga inimesed julgemaks ning 1980. aastate lõpul sai laulupidudest tõhus relv iseseisvusvõitluses.

Kokkuvõte

Elu Nõukogude Eestis alates 1950. aastate teisest poolest kirjeldavad oma elulugudes vanemad eestlased harva läbi ühiskondliku prisma. Seda perioodi kirjeldavad nad pigem läbi isikliku eluloo, millega põimub kohati ka ühiskondlik lugu. Arvatavasti on üheks põhjuseks selle ajajärgu üldine riigi ja rahva lahusus — riigi ja rahva elu areng kulges teineteisest eraldi ja kindlaid kokkupuutepunkte oli vähe.

Nõukogude periood oli ühiskondlikul tasandil üldse eestlaste jaoks keeruline ja raske. 1920. aastatel sündinud eestlaste elulood annavad tunnistust, et enese ja rahva püsijäämiseks olid neile kui omariikluse tingimuses üleskasvanud ning rahvusliku kasvatusel saanud inimestele vajalikud ellujäämisstrateegiad: iseseisva Eesti Vabariigi "unustamine", nõukoguliku ideoloogia mõningane "omaksvõtt" (enese ja lähedaste julgeoleku huvides liituti sageli vastumeelselt nõukogulike poliitilis-ideoloogiliste massiorganisatsioonidega) ning arusaamine, et "rääkimine — hõbe, vaikimine — kuld". Selline aastakümneid kestnud iseenda peitmine ja võime-

tustunne sünnitas neis kibedust valitseva korra ning selle ideoloogiast kandvate inimeste vastu, millest leiti pääsetee paralleelmaailma loomisega — kõige sagedamini põgenemisena isetegevusse. Ent kõigest ebameeldivast hoolimata, mida nõukogude võim endaga kaasa tõi, rõhutavad eestlased, kelle elutee selles ajajärgus kulges, et elu, mida nad elasid, oli siiski neis tingimustes nende jaoks täisväärtuslik ning muuta nad seda tagantjärele ei taha ega saagi, sest *Kahte elu pole kellelegi elada antud, et alustan uuesti*. (Naine, 1929, EE 137.)

Allikad ja kirjandus

- EE — *Eesti elulood*. Kogu asub Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, fond 350.
- Aarelaid, A. 1990. *Rahva mälu mustrid. Kultuuriteoreetilisi etüüde*. Tallinn: Olion.
- Aarelaid, A. 2000. Topeltmõtlemise kujunemisest kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel. — *Akadeemia* 4, 755–773.
- Bohman, S. 1986. The People's Story. On the Collection and Analysis of Autobiographical Materials. — *Nordiska Museet. Methodological Questions* 3. Stockholm, 3–23.
- Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eesti ajalugu ärkamisajast tänapäevani*. Õispuu, S. (koost). 1992. Tallinn: Koolibri.
- Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuv kultuurimaastikul*. Aarelaid, A. (koost). 1996. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus.
- Korkiakangas, P. 1997. Individual, Collective, Time and History in Reminiscence. — *Ethnologia Fennica*. Finnish Studies in Ethnology 25, 5–16.
- Kõresaar, E. 2001a. Kollektiivne mälu ja eluloo uurimine. — Anepaio, T., Kõresaar, E. (toim) *Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale*. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 42–58.
- Kõresaar, E. 2001b. Nõukogude perioodi vanemate eestlaste elulugudes: probleeme ja tähelepanekuid. — Jaago, T. (koost) *Pärimuslik ajalugu*. Tartu Ülikool. Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Eesti

- Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 120–131.
- Löfgren, O. 1990. Learning to Remember and Learning to Forget. Class and Memory in Modern Sweden. — Bönisch-Brednich, B., Brednich, R. W., Gerndt, H. (Hg.) *Erinnern und Vergessen. Vorträge des 27. deutschen Volkskundekongresses. Göttingen 1989*. Beiträge zur Volkskunde in Niedersachsen, Bd. 5; Schriftenreihe der Volkskundlichen Kommission für Niedersachsen e.v, Bd. 6. Göttingen: Schmerse, 145–161.
- Niedermüller, P. 1988. From the Stories of Life to the Life History: Historic Context, Social Processes and the Biographical Method. — Hofer, T., Niedermüller, P. (Ed.). *Life History as Cultural Construction / Performance. Proceedings of the IIIrd American-Hungarian folklore conference held in Budapest, 16–22 august, 1987*. Budapest: The Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Science, 451–473.
- Rikmann, E. 1997. *Nõukogude perioodi konstrueerimine elulugudes. Lõputöö*. Tallinn: Eesti Humanitaarinstituut
<http://www.ehi.ee/ehi/oppetool/lopetajad/erler/index.html>
- Siemer, K. 2001. *Rahvus ja riik vanemate eestlaste elulugudes. Lõputöö käsikiri*. Tartu: TÜ etnoloogia õppetool.

Hea elu normatiivsus

Nõukogudeaegse defitsiidikogemuse kujutamisest elulugudes

Ene Kõresaar

*Sotsialistlikus ühiskonnas ei ole alust [---]
"haljale oksale" püüdmiseks [---]
ja muudeks sarnasteks alatuteks tegudeks
(Aule 1947: 75)*

*Mis ka ei olnud Nõukogude valitsuse
poliitika taotlusteks,
see viis ühiskonnani, milles,
hoolimata selle sotsialistlikest printsiipidest,
elu juhtivaks teguriks
enamiku elanikkonna jaoks
sai eraomand.*

(Shlapentokh 1989: 163)

Nõukogude aja argielu iseloomustas defitsiit — kaupade ja teenuste pidev puudus ja normeerimine. Keskse kohal on defitsiiditeema ka nõukogude aja mälestustes. Käesolev artikkel¹ keskendubki sellele, kuidas ja milliste rõhuasetustega tematiseeritakse nõukogudeaegset defitsiidikogemust eestlaste elulugudes. Defitsiidikogemust käsitlen siinkohal kitsalt materiaalse maailma

¹ Artikli aluseks on IV Balti uuringute konverentsil Tartus 27.–30.06.2001 peetud ettekanne (Kõresaar 2001a).

keskselt, pöörates tähelepanu sellele, millised asjad on olnud inimeste jaoks sedavõrd olulised ja ihaldusväärsed, et nende kaudu oma elu tõlgendada ning mida nende asjade hankimine elulugudes tähendab. Tähelepanuväärne on see, et elulugudes eristatakse nõukogude perioodi kirjeldustes tihti materiaalsed asjad ilusatest ja rõõmupakkuvatest asjadest, nagu laste käekäik või vähesed turismisreisid, ning — kui lugu liigendatakse peatükkideks — kirjeldatakse defitsiidikogemust näiteks pealkirja all “Igapäevane elu”, mis omakorda viitab defitsiidikogemuse ühisusele ning materiaalsele tõlgendusele elulookirjutajate endi poolt. Ühise kogemuse teesi taustal heidan pilgu sotsiaalsetele erinevustele, mis avalduvad, kui inimesed jutustavad oma argipäevast, ehk teisisõnu sellele, kuidas erinevad sotsiaalsed miljööd mõjutavad biograafilise kogemuse representatsiooni elulugudes. Sellega püüab käesolev artikkel anda panuse “mälu sotsiaalsete tingimuste” (Halbwachs 1985) uurimisse, näidates, kuidas biograafilisel kogemusel on autobiograafilise meenutamise tasandil kindlad ajaloolised ja sotsiaalsed tugipunktid (vrd Alheit 1989: 139 jj, Thorsen 1996, Warneken 1988).

Artikkel põhineb valdavalt 2000–2001 Ühenduse “Eesti Elulood” üleskutsele “Minu ja minu pere elu Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis” vastanute elulugude analüüsil. Kogumisvõistlusel osales üle 350 inimese, kelle elulugudest siin on juhusliku valiku põhjal analüüsitud 35, sh 19 naise ja 16 mehe elulugu.² Elulookirjutajatest kahel oli algharidus (1 mees ja 1 naine), kaheksal (6 naisel ja 2 mehel) kesk- või gümnaasiumiharidus, kaheksal (4 naisel ja 4 mehel) keskeri- või muu kutseharidus ning 14-l (8 mehel ja 6 naisel) kõrgharidus. Kolme inimese (1 mehe ja 2 naise) tegelik haridustase eluloost ei selgunud.³ Elulookirjutajad on sündinud ajavahemikus 1910–1970, sh 1910. aastatel üks naine ja kaks meest, 1920. aastatel kolm naist ja viis meest, 1930.

² Viimase kogumisvõistluse elulood ei ole veel liidetud üldisesse elulookogusse, seetõttu on siinkohal neile viidatud võistlusele laekumise järjekorranumbri järgi (võistluse tähistus ENSV).

³ Neist kolmest tsiteeritud 1970 sündinud naine lõpetas oma eluloo keskkoolilõpuga 1988. aastal. Tema edasine hariduskäik pole teada, seetõttu on teda siinkohal arvestatud toptelt, ka keskharidusega informantide hulka.

aastatel seitse naist ja kolm meest, 1940. aastatel neli naist, 1950. aastatel üks naine ja kaks meest, 1960. aastatel üks naine ja kaks meest ning 1970. aastal üks naine ja üks mees. Analüüsi võrdlustausta moodustab üle kuuekümnelt 1990. aastatel Ühendusele "Eesti Elulood" saadetud 1920. aastatel sündinud eestlase eluloo, mida paaril juhul kasutan ka otseste näidetena.

Artikli ülesehitus järgib elulugude lugemise ja analüüsi protsessi. Kõigepealt eristusid elulugudes sarnased teemad ja rõhuasetused, mis on seotud igapäevaeluga toimetulekuga defitsiidimajanduse oludes: asjad, mille muretsemiseks inimesed vaeva nägid, probleemid, mis neil selle nimel lahendada tuli, ning mõnede asjade elulisus, mis väljendub nende rollis elulugude struktureerijana. Kogu eluloo kontekstis avaldusid tähendused, mida elulookirjutajad oma defitsiidikogemusele (nii asjade kui nende muretsemise tingimuste ja strateegiate mõttes) omistasid. Elulugude võrdluses üldise argielu praktika taustal joonistusid välja defitsiidikogemuse tematisseerimise ja tõlgendamise erinevused, mis tulenevad elulookirjutajate soost, haridusest, elukäigust ja -praktikast ning positsioonist ja võimalustest.

Elulised asjad, asjalised strateegiad ning igapäevaelu struktureerimine elulugudes

Analüüsides defitsiidikogemuse tematisseerimist elulugudes ihaldusväärsete asjade kirjelduste kaudu ei saa viimaseid lahutada nende omandamise strateegiatest ja praktikatest. Esemel on integreeritud nende kasutajate tegevusse ning annavad sellele tähenduse ning vastupidi. Esemesse investeeritakse mingi väärtus, ta omandab teatud staatuse, mis põhineb kindlas ajas ja ruumis kehtival normide ja väärtuste süsteemil (Pedersen 1994: 237–239).

Sotsialistlikus süsteemis oli tarbimissfäär allutatud tootmisele ning kontrollile toodangu üle, tsentraliseeritud suletud jagamisprintsibile. Inimeste argielus väljendus see pikkades järjekordades, kaupade ja teenuste madalas kvaliteedis ja vähestes valikuvõimalustes. Tsentraalne varustamine ei rahuldanud inimeste vajadusi, seda püüti teha ise, arendades välja terve teenuste ja tarbe-

kaupade hankimise strateegiate repertuaari. Nii väljendub defitsiidikogemus kahel tasandil. Ühelt poolt riiklikud meetodid ressursside normeerimiseks ja jaotamiseks, teiselt poolt inimeste endi meetodid nende "ümberjagamiseks".

Nõukogude aega meenutatakse elulugudes defitsiitsete asjade kaudu, mille saamine ning selle nimel vaeva nägemine struktureerib rohkemal või vähemal määral iga elulugu. Tihti mainitakse nõukogude aja igapäevaelu kirjeldustes kehva kaubavalikut, selle nõudlusele mittevastavust ja järjekordi. Näiteks tähistatakse uute aastakümnete saabumist elulugudes olukorraga kaubanduses:

Kuuekümnendate alguses (1962) tekkis Eesti NSV-s juba paljude toidukaupade kriis. Järsku kadusid müügit või, hiljem nisujahu, manna, makaronid, muidugi sai, sepik. [---] (ENSV 264/1; naine, 1933, keskeri: raamatupidaja.)

Toidukaup oli [1970. aastatel] ikka suhteliselt odav, ainult kaupade sortiment oli väike. Siis varustas Eesti NSV juba Moskvat, esmalt ikka paremate ja kvaliteetsemate kaupadega. Liha oli harva müügil, siiski piiratud koguses. Samuti võid, mida tavaliselt ühele ostjale müüdi kaks pakki korraga. Defitsiidiks oli ka searagu, viinerid, sardellid jms. (Samas.)

Kaheksakümnendatel aastatel algas kauba puudus. Toiduainete tootmine tõusis, aga kauplused olid kaubast tühjad. Olid suured järjekorrad. Mäletan Simuna toiduainete kauplusse tuli koorem õlut. Õlle soovijaid oli palju. Kauplus ei saanud õlut enne müüki panna, kui kogus grupi mehi, kes hakkasid korda pidama. Kauplustest olid kadunud liha, vorst ja teised lihatooted. [---] (ENSV 268; mees, 1928; keskeri: põllumajandusjuht, agronoom.)

Kaheksakümnendatel aastatel algas kaubapuudus. Äriküla-Remsi kaupluse sisevaade 1980. aastal.

ERM Fk

Suuremate defitsiitkaupade — kassettmagnetofonide, värvitelerite, pesu- ja õmblusmasinate ning külmkappide ost on elulugudes tihti eraldi märkimist leidnud. Nende omamine tähendas muutust elukvaliteedis ning oli samas oluline sotsiaalse staatuse näitaja. Järgnevas eluloolõigus avaldub esemete staatuskvaliteet võrdlustes naabritega:

Külas proua, kes seltskonda ilmudes jättis karusnahksele mütsile “juhuslikult” hinnalipiku külge, et kõik näeksid, palju müts maksis. Auto ostmine oli ühelt poolt praktiline, et liikuma pääseks, teiselt poolt ka naabritele äratagemise võimalus. [---] Elekter tuli meie külla alles 1968. aastal. [---] Televiisori ostmine järgnevatel aastatel oli siis järgmine samm rikkuse näitamisel. Huvitav oli siin see, et vana hea Rekord-6 näitas selgemat pilti, kui mõnigi kallim ja suurema ekraaniga pill, seega suure teleri omanik pidi leppima halvema kvaliteediga. (ENSV 269, naine, 1960, kõrgharidus: õpetaja.)

Auto figureerib elulugudes nagu teine laps. Seda kui üht olulisimat prestiižisümbolit oli raskem hankida. Autoostu mainitakse tihti kuupäevalise täpsusega. Võrdluseks — mõnedes elulugudes on autoostuloo või auto enda soetamine täpsemalt kirjas kui näiteks laste sünnid, mis selgub alles eluloo lõpus. Auto olulisust näitab ka see, et mõned elulookirjutajad on pidanud vajalikuks põhjendada, miks nad nõukogude ajal autot ei soetanud.

Mari⁴ oli mõjukate tutvuste kaudu pääsenud sel aastal [1974] autovaldajaiks pürgijate nimekirja. 12. septembril tuleb talle linnavalitsusest ametlik pöördumine: "Käesolevaga teatame, et vastavalt kinnitatud graafikule toimub IV kvartali autosaaajate raha maksmine ja lepingute sõlmimine 17. ja 18. septembril 1974. Tallinna Tööstuskaubastu kaupluses "Volga" Videviku 14. Lepingute sõlmimine toimib kella 9.00–16.30-ni. Lepingute sõlmimiseks on vaja kaasa võtta pass ja hoiukassa arveldustšekk auto hinna ulatuses /Moskvitš — 4 900.- rubl/." Alla on kirjutatud N. Linna TSN TK Plaanikomisjoni esimees N.N. Hiljem selgub, et lisanduva autoraadio "Ural-2" eest tuleb juurde maksta veel paarsada rubla. (EE 28IV, mees, 1928, kõrgharidus: pedagoog, muuseumiteadur, ihtüoloog.)

Samal [1975.] aastal muretsesin ka auto. Raha olin varem kaevanduses töötades selleks kogunud. Autosid siis vabamüügis polnud, neid eraldati ametühingu komitee kaudu. Loomulikult oli ka teisi ostusoovijaid, kuid nagu tavaliselt igal pool, eelistas komitee asutuse juhti. Aastaid hiljem sain niiviisi ka teise auto. Samamoodi jagati ka värviteleviisoreid ja majapidamismasinaid ning ka mööblit. [---] Autole oli ka garaaži vaja ... [---]. (ENSV 261, mees, 1938, kõrgharidus: riigiasutuse juht.)

Auto, garaaži ning suvila omamine tähendas juba prestiižset elustandardit, mille poole püüdlemine väljendub nii mõneski eluloos kui norm:

⁴ Kõik isikunimed eluloolistes tekstides on muudetud, nurksulgudes antud artikli autori kommentaarid.

Ei ole muidugi mõtet tagantjärele vaesekeksi mängida. Me saime ka suurema korteri, tüdrukud õppisid kenasti ja olid tublid. Võtsime sugulastelt laenu, ostsime "sapaka" ja maksime võla aastaga. Vahepeal olime koguni mehega kahekesi direktorid: mind määrati sellesama N. [keskkooli] direktori kohusetäitjaks, seejärel kinnitati kohale; mees sai parteitööst loobudes "Žiguli" keskuse direktoriks. Nagu siis tavaks, võtsime suvilakrundi ja elasime nagu keskmised nõukogude väikekodanlased. (ENSV 86, naine 1934, kõrgharidus: õpetaja, koolidirektor, TV juhtivtöötaja, ajakirjanik.)

Olulisel kohal nõukogude aja narratiivides on eluase. Korterijärjekord või majaehitus on igas eluloos mainimisväärt periood ka siis, kui muudest nõukogude argielu iseloomustavatest külgedest ei jutustata. Näiteks kirjaniku eluloos on majaehitust kirjeldatud peaaegu võrdsetes proportsioonides loometööga (ENSV 326, mees 1927, kõrgharidus: tõlk, kriitik). Eluaseme hankimisega seotud strateegiad moodustavad elulugudes pikki kirjeldusi alates detailsetest jutustustest ehitusmaterjali hankimisest kuni oluliste elupööreteni, mis elutingimuste parandamiseks ette võetakse: töökohtade vahetamine, teise linna või kolhoosi⁵ kolimine, mõnel juhul isegi abiellumine.

Mu kallim elas [---] läbikäidavas toas [---] allüürilisena, oodates kannatlikult üldises järjekorras noorele spetsialistile ammulubatud riigikorterit. Et elamispinna tegelikul jaotamisel tehti eeliseid perekonnainimestele, polnud mõtet abiellumisega viivitada [---]. (EE 28III, mees, 1928, kõrgharidus: pedagoog, muuseumiteadur, ihtüoloog.)

... isa lubas [1960. aastate keskel] Autobaasist ära tulla ja MEK-i tööle minna, sest ehitusorganisatsioonist sai kergemini mugavustega korteri. (ENSV 262, naine, 1948, keskharidus: Võru Gaasianalüsaatorite Tehase V. Tereškova nim. kommunistliku töö brigaadis, amet määratlemata.)

⁵ Näiteks 1981. aastal Eesti TA Majandusinstituudi ning Eesti Põllumajandusakadeemia küsitluse andmetel motiveeris sisemigratsiooni eelkõige elamispinna saamise võimalus (Hion, Lauristin, Vihalemm 1988: 24).

Korterit (3-toalist) aga ma kogu töötamise ajal tehasest ei saanudki, kuigi alati olin eelisjärjekorras⁶ ja ka seadused nägid seda ette, kuid kui jagamiseks läks, leidis ikkagi rohkem eelistatuid ja veterane. Protsessisin paaril korral isegi rajooni parteikomiteeni välja. [---] Küll oli korterijagamise ajal tehasesiseseid pingeid palju! (Samas: 36.)

Elukohtade vahetus ja elamispinna otsingud on oluline elulugu struktureeriv tegur (vrd Kõresaar 1998). Inimesed annavad elulugudes väga täpseid kirjeldusi oma ja lähedaste elamistingimustest, mis tihti võtavad nn korteribiograafiate vormi isegi läbi mitme generatsiooni elukäigu. Eluasemete kirjeldamisel on oluline sümboolne funktsioon — see näitab, et elus on hästi läinud, s.t sümboliseerib kindlalt sotsiaalset staatust (vrd Lehmann 1983: 180).

Leida kirjeldab 15-leheküljelises eluloos väga täpselt oma ja laste perekondade elutingimusi erinevates elufaasides. Lapsepõlvest saadik kuni teise lapse sünnini elas ta väga kitsastes oludes. Isa tuli tallu koduväiks. Perekond elas ärklikorrusel, kuhu isa ehitas väikese toa. Lapsi oli palju ning ruumi nappis, kui kõik korraga kokku said, oli tüli majas.

1930. aastal hakkas isa perele uut elukohta — moonakamaja — ehitama. Leida kirjeldab pikalt ehitamise protsessi ning mainib, et isa tegi raske tööga tervisele viga. Isa hakkas poodi pidama ja üüris tube pidude jaoks välja: *pidude ajal oli kauplus avatud, riidehoid oli elutoas, rattahoid oli köögis*. Elati kogu perega ühes suures, kappidega poolitatud toas. Omaette voodi sai tüdruk alles pärast venna ja õe sündi. Kogu aeg unistas ta oma toast.

Pärast sõda koliti vanaisa tallu tagasi. Isa ehitas toa otsa köögi ja esiku, *siis oli nagu väike korter*.

1950. aastal läks Leida aianduskooli. Seal oli tema esimene iseseisev elukoht võimla kangialuse peal, kooli vana mööbliga sisustatud. Kooli direktor pani aga sinna ühel hetkel elama laohoidja ning sundis naise sõbrannaga ühte tuppa elama. Kui naine abiellus, elasid nad mõnda aega selles toas kolmekesi. Pärast

⁶ Kolme (erisoolise) lapsega perekond kahetoalises korteris.

esimese lapse sündi kolis noor perekond aastaks mehe ema juurde, kui sündis teine laps, saadi oma maja. Kas see osteti või ehitati ise, sellest Leida ei räägi.

Oma majja kolimisega algab normaalne elu — faas, millest elulugudes reeglina üsna vähe jutustatakse. Ka Leida elulugu jätkab nüüd peamiselt laste käekäik.

Leidal on kaks poega ja tütar. Vanemal pojal on kaks poega ja nad elavad *üliväikeses korteris*. Tütar suunati pärast ülikooli lõpetamist ühte väikelinna. *Korteri sai ta vanasse majja, oli sellepärast kole õnnetu, aga kui uue tapeedi pani ja ära sisustas, oli päris kodune*. Kui tütar abiellus, hakati elama mehe ühiselamukorteris. *Hiljem said nad kahetoalise korteri viiendale korrusele ja siis sündis teine poeg. Järgmisel aastal kolisid nad mujale elama, said rõduga kahetoalise korteri*. Noorim poeg leidis haldja Tallinnast. *Pojanaisel oli oma väike korter. Kodune ja armas on nende juures, ainult kitsaks jääb*. (Naine, 1929, keskhariidus: tööline; tsit Annuk 1997: 55–69.)⁷

Defitsiidikogemuse põhjal moodustuvad elulugudes seega suuremad või väiksemad tarbimismarratiivid, mis käsitlevad asjade hankimist, selle ajastuiseloomulikke strateegiaid ja praktikaid. Pikemad ning mitmekesised tarbimismarratiivid tekivad elu pöördesündmuste, nt pulmade ettevalmistuste ning uue elu alustamise kirjeldamisel. Viimasel juhul segunevad eriti tarbimismarratiivid ja korteribiograafiad:

Hakkas pihta pulmaasjade muretsemine. Maal Verijärve perve peal hobusetalli juures (hobuseid seal enam ei olnud) oli heinaküün. Selle põranda tegime tasaseks, lauad-pingid ja ka kased sisse ning sinna mahtus umbes 60 inimest pidu pidama. Aga enne tuli muretseda kleit, loor, kingad, sõrmused. Matil oli uus ülikond olemas, kuid valget kleidiriiet poes ei olnudki. Ei olnud siis [1967] veel ka süsteemi kaubanduses, kus pere-

⁷ Vrd korteribiograafiad: ENSV 125, naine, 1933, keskhariidus: arveametnik; ENSV156, naine 1937, keskhariidus: kuduja, pagar, kondiiter; ENSV 183, mees, 1925, keskerihariidus: maakorraldaja, reklaamikorraldaja, teleoperaator, elektrik, fotograaf; ENSV 262, naine, 1948, keskhariidus: ametmääratlemata.

konnaseisuahtide büroo (on "ilus" nimi) tõendiga sai noorpaarifondist vajaminevaid asju, mida avalikult poes ei müüdnud. Tiiu siis helistas mulle töö juurde (tema töötas kesklinnas), et kangapoes on üks valge riie müügile tulnud. Mina siis palusin selle igal juhul ära osta. Nii siis sain kleidiriide. Õmblusateljees olid sel ajal väga pikad järjekorrad, kuid tõendiga õmmeldi väljaspool järjekorda.

Mati oli veebruaris ostnud (ka täitevkomitee järjekorra alusel) külgkorviga mootorratta IŽ Jupiter. Sõitsime kevadel kaubareisile Lätti ja loori saime osta Valmierast ning kingad Alüksnest. Kingad pidid olema madala kontsaga, kuna meie pikkusevahe Matiga on ainult 2 cm. [---]

Ka lilledega oli tol ajal küllaltki kitsas ning karikakardest või rukkililledest kimpu poleks keegi teinud. Tartus ühe Kopli tänava eramu kasvuhoonest saime suured roosad nelgid ja ka asparaaguse ning ise seadsin need pikaks rippuvaks kimbuks.

[---] Marel olid kingitused hästi organiseeritud: saime laia diivanvoodi, riidekapi, riidenagi, pesumasina, 2 serviisi, päevatekke, laudlinu, käterätikuid, nugade-kahvlite komplekti. Elu võis alata. [---]

1967. a. suvi oli pikk ja soe. 23. septembril, kui jäin sünnituseelsele puhkusele, olin veel lühikesevarrukalise pluusi ja pihikseelikuga arsti juures. Ka titeooteriided õmmeldi ateljees väljaspool järjekorda. 19. novembri varahommikul sündis meile tütar. Ja samal päeval määrati isale kahetoaline korter paneelmajas. Dekreetpuhkuse ajal olin linna täitevkomiteesse viinud avalduse, et taotlesin oma lapsepõlvkodu-korterit endale. Ja sellele tuli ka nõustuv vastus. Veel siis, kui ma haiglas olin, kolisid ema, isa ja Mait uude korterisse ning mina sain beebiga tulla jälle päris meie oma koju, kus Mati oli minu haiglas olles ka sanitaarremondi teinud. Ostsime tuppä lauä ja paar tooli, samuti öökapi, kuhu sai titepesu panna. Mäletan, et riidekapp maksis 110 rubla, lahtikäiv laud 26 rubla, pesumasin 78 rubla. Mootorratas oli maksnud 915 rubla. Mati palk oli 120 rubla kuus.

Kõige ilusamad jõulud olid 1967. a. Matil oli diivani kohale seinale tehtud lipualuse sarnane alus kahele suurele käbidega oksale, kuhu riputasin vaid värvilisi kuule ja kummagi oksa

külge 4 küünalt, Sünnitusraha eest ostsime raadio "Gamma B", plaadimängijaga, millel oli skaala kõrval väike ekraan, kus võis ka värvusmuusikat lasta. Ostudest oli üks esimesi pisike ahjupott, kus sees särisesid meie pere esimese jõuluõhtu vorstid. [---] (ENSV 262, naine, 1948, keskharidus: Võru Gaasianalüsaatorite Tehase montaažitsehhis V. Tereškova nim. kommunistliku töö brigaadis, amet määratlemata.)

Nõukogude aega meenutatakse elulugudes kui ajastut, mil ajalehti ei saa kioskist kätte ilma nõukoguliku lähenemiseta müügitile, nagu sabasseismist piltlikult nimetatakse (EE 28). Andes hinnangut nõukogude aja defitsiidikogemusele, meenutatakse eelkõige pikki järjekordi ning teenindajatepoolset alandavat suhtumist:

Kahju on sellestki, et ENSV ajal kulus palju aega igasugustes sabades seismisele (kõige rohkem poesabades). (ENSV 100, naine, 1953, kõrgharidus: õpetaja.)

Niisugused asjad justkui kuulusid elu juurde. Et sind võidi alandada majavalitsuses, postkontoris, trammis, poes, kus iganes. Vaatasin kaubamajas üht naiste käekotti. Müüja sammus ligi, tõmbas koti ropsuga mu õlalt, marssis sõnalausumata leti taha ja lennutas koti leti alla. Ta oli tumm nagu kala ega vaadanudki mu poole. Ei olnud jõudu temaga maid jagada, nagunii kulus igast päevast mitu tundi poode mööda jooksmistele ja sabades seismistele. (ENSV 86, naine, 1934, kõrgharidus: õpetaja, koolidirektor, TV juhtivtöötaja, ajakirjanik.)

Nüüd ei taha ma kirjutada mitte materiaaletest asjadest, mille muretsemiseks pidi end alandama, igasugustes järjekordades olema, nimekirjadesse registreeruma: näiteks et saada seinaseksiooni, läksin kvartali alguspäeval öösel kell 3 mööblikaupluse ukse taha järjekorda. Olin 12-nes. Kui aga mind nimekirja kirjutati, siis selgus, et olin ikka 13-nes. Ei tea kust oli üks kandidaat juurde tekkinud. Ja kuigi kvartalis pidi poodi tulema 13 seksiooni, jäin ikka ilma. Siis aitas ema tutvus ja Võru seinaseksiooni sain osta otse mööblivabrikust. Et saada laste entsüklopeediat ENEKE, läksin juba eelmisel õhtul kell 7 seisma: olin 140-nes. See öö oli ka põnev: vaheldumisi käidi

ENSV ajal kulus palju aega igasugustes sabades seismisele. Järjekord Põltsamaa kaupluse "Paal" ukse taga 1980. aastatel keskel.

ERM Fk

Ta oli tumm nagu kala ega vaadanudki mu poole. Põltsamaa Tarbijate Kooperatiivi kaupmaja kangaosakonna sisevaade 1980. aastate keskel.

ERM Fk

end trepikodades soojendamas, tõin öösel kodunt ka termosega kuumu kohvi naabritelegi, kellega saime päris tuttavaks. Kui siis hommikul kell 10 raamatukauplus hakkas kviitungeid välja kirjutama, olid kümnete ja kümnete kaupja sõjaveteranid ikka esimesed ja nii jäin ma ka sellest "heast asjast" ilma. Ikka aitas tutvus ja õde Kadi sai selle minu jaoks Antslast. Parimate raamatutega koos pidi tehase raamatulevitajalt ostma kümnete kaupja poodi seisma jäänud raamatuid. Vaibajärjekorda ootasin 2 aastat. Ikka vaadati vihikust järele, kui küsima läksin, et ei ole veel järjekord kätte jõudnud. Siis ükskord visati kõveralt lõigatud vaibatükk letile ja öeldi, et kui tahate, võtke see. Kas sai siis rõõmu olla selle aja asjadest, mida tuli muretseda läbi tutvuste, pikkade järjekordade ja alanduse! (ENSV 262, naine, 1948, keskharidus: Võru Gaasianalüsaatorite Tehase montaažitsehhis V. Tereškova nim. kommunistliku töö brigaadis, töökoht määratlemata.)

Siiski pole negatiivsed emotsioonid defitsiidikogemuse kirjeldamisel valdavad. Pigem räägitakse vajalike asjade puudusest ning nende hankimisest neutraalselt ja konstateerivalt: *elu oli selline*. Kuigi asjade endi muretsemise protsessi, viise ning õnnestunud tehinguid kirjeldatakse pikalt ja üksikasjalikult, ei ole eesmärgiks enamasti siiski ajastule hinnangu andmine, vaid need lood moodustavad omaette *success story* elulugude sees, viitamaks sellele, et loo autorid on raskustele vaatamata sotsiaalselt võimekad, elus hakkama saanud inimesed.

Hea elu normatiivsus ning sotsiaalsed erinevused

Nõukogude aja argielu iseloomustatakse elulugudes normatiivsete asjade kaudu, mille omamine tähendas head elu, nende hankimise võime aga sotsiaalset kompetentsi. Järgnevalt vaatlen, kuidas peegelduvad sotsiaalsed erinevused selles, kuidas asju — nii hea elu kui ka nende hankimise mõttes — mäletatakse. Lähemalt käsitlen, kuidas mõjutavad oleviku olmeprobleemid elulookirjutaja tagasivaadet defitsiidiajale, defitsiidikogemuse tematisööri-

mise soospetsiifilisi aspekte, ning mineviku sotsiaalse staatuse mõju sellele, kuidas oma defitsiidikogemust interpreteeritakse, mida ja kuidas meenutatakse.

Oleviku olmeprobleemid ja defitsiidikogemuse interpretatsioon

Oleviku tegelikkus on mineviku interpreteerimisel võtmetähtsusega. Analüüsitavate elulugude autorite hulgas on suur osa neid, kelle jaoks “kohanemine kiirete muutustega [1990. aastate] sotsiaalmajanduslikus keskkonnas ja turumajanduse “mängureeglite” omandamine on ühel või teisel põhjusel osutunud raskemaks. Ressursside piiratus ühelt poolt ja halb orienteerumine “mängureeglites” teiselt, on need grupid viinud kui mitte otseselt kaotajate hulka, siis on nad igal juhul riskitsoonis ja ilma olulise kõrvalise abita [---] on neil raske pinnale jääda/tõusta.” (Hansson 2001: 11.) Mittetoimetuleku kogemus sotsiaalse kihistumise taustal mõjutab oluliselt seda, milline tähendus minevikukogemustele elulugudes antakse, milliseid asju, milleks ja kuidas meenutatakse. Sellised kogemused, mis problematiseerivad situatsioonid, kus neid omandati, nõuavad teadmispagasi ümberkujundamist — olgu siis uute teadmiselementide lisamise või olemasolevate muutmise kaudu (Alheit, Hoerning 1989: 9–10). Elulugudes väljendub see elatud elu reinterpreteerimises, mõnede aspektide unustamises, teiste rõhutamises, et esitada oleviku vajaduste taustal uusi hinnanguid. Sellest lähtuvalt hinnatakse ümber ka defitsiidikogemus. Unustatakse ostujahtide ja sabasseismise vaev, lettide tühjus, piiratud võimalused ja aastatepikkused korteri-, auto-, telefoni- jne järjekorrad ning meenutatakse suhteliselt madalaid hindu. Tänapäevase olukorrale, kus *kauplustes on palju kaupa, aga kui vaatama hakkad, siis vaesele inimesele taskukohast [---] praktiliselt pole*, vastandatakse mineviku *toit oli odav, polnud rahaprobleemi* (ENSV 100). Järgnev näide on 1948 sündinud naise, enne kolhoosi metsa- ja aianditöölise, kirjutamise hetkel töötanud eluloost. Näeme, kuidas võimetus täita oma rolli kodu ja pere eest hoolitsejana võib töötanud eluloos avalduda hea elu sundmõtena, mis keerleb asjade ümber, mida saab / ei saa endale lubada:

ENSV ajal olid küll töö tegemise võimalused head. [...] Suvel sain 300–400 rbl. kuus, talvel 150–200 rbl. Tänu suurele palgale ja tol ajal olnud odavale kaubale sain osta endale mööbli, teleka, plaadimängija, raadio, 4 villast ja 4 puuvillast tekki, 40 voodilina, 10 tekikotti, aknakardinad (tüll ja riidest paksud), 40 käterätikut, 2 patja, 40 töölkäimise kleiti, lisaks hulgi pidulikke kleite, kümneid paari kingi, käekotte, nõusid korraliku mitmekäigulise peolaua katmiseks, lisaks potid-pannid. Kuna kaup oli odav, raha oli, siis käisin Tartus ostmas iiris-lõnga käsitööks (ristpistes vaipade ja diivanipatjade tikkimiseks). Ma ostsin neid 2 kartulikotitäit. Käisin 3 korda iga kord lõngajärjekorras. Ostsin maksimaalse koguse korraga. Taksosõit oli väga odav, sellepärast tulin alati taksoga koju. [...]

1975 naine abiellub, kohe sünnib ka esimene laps. Kolivad ema juurde elama, ema vaatab last, nemad mehega käivad tööl. Sellest perioodist, mil perekond toimis õlitatult, kirjutab ta järgmiselt:

Ema sai pensioni, meie mehega olime tööl ja saime palka. Ostsime poest lattide viisi vorsti, leiba-saia oli kõigile piisavalt. Piima ostsime ikka 10 l korraga, rasva 10 kg korraga. Jahukott ja suhkrukott olid toanurgas. [...] (ENSV 122)

Ka edaspidi jagab see naine oma elu perioodideks vastavalt sellele, kuidas hakkama saadakse või ei saada. 1980. aastate lõpust alates valitseb peres pidev puudus, töö-, raha- ja terviseprobleemid, hiljem tuntav kohanematus muutuva ühiskonnaga, mida naine oma 14-leheküljelises eluloos üksikasjalikult seitsmel leheküljel kirjeldab.

Selles eluloolõigus on värvikalt ja üksikasjalikult kirjeldatud defitsiidingimustele tüüpilisi tarbimismustreid: asjade massilist igaks juhuks tagavaraks kokkuostmist, selle nimel mitu korda järjekorras seismist.⁸ Oleviku toimetulekuprobleemide taustal saab siin defitsiidi- ehk puuduseaja kogemusest aga külluseaja kogemus. Defitsiidiajale iseloomulikku, kus piisavate rahaliste võima-

⁸ Et kaupa jätkuks rohkematele ostjatele, kehtestasid poed teatud defitsiitsetele kaupadele ajutisi müügilimiite, mis kehtisid kuni läbimüügin.

luste juures olid inimestel piiratud võimalused oma tarbimis-soovide rahuldamiseks ning seetõttu püütakse vajadusi asjade kokkuostmisega ennetada, meenutatakse läbi praeguste probleemide prisma.

Defitsiiditingimustes muretsetud asju tähtsustavad oma elulugudes ka pensionärid, kel uute ostmiseks puuduvad võimalused, nende hulgast naised enam kui mehed. Siin on tegemist ühelt poolt soospetsiifilise suhtumisega, teiselt poolt aga aktuaalse elusituatsiooniga, sest vanemaealiste naiste majanduslik olukord on halvem kui meestel nii sissetuleku kui oma soovidest materiaalsetel põhjustel loobumise poolest (Laidmäe 2001: 77–79).

Soospetsiifilised mälestused asjadest

Mälestused on soospetsiifilised ning sellest aspektist eluloo-uurijate poolt palju käsitlemist leidnud. Elulood nõukogude ajast — milliseid asju kuidas mäletatakse — peegeldavad hästi ühiskonnas valitsevat rollijaotust, ka soospetsiifilist. Kuigi sotsialistlik süsteem reorganiseeris pererollid, jäid võimustruktuurid ning tööjaotus perekonnas kindlalt sotsiaalse soo spetsiifiliseks (vrd Verdery 1996: 64–69). Traditsiooniline naiseroll privaatsfääris jäi vaatamata riigi emantsipatsiooniideoloogiale peaaegu puutumatuks (Miethe 2000: 318). Üha laienev “teine majandus” ainult tugevdas traditsioonilisi soonorme; ka olid naised tööturul rohkem tegevdas teenindus- ja kaubandussfääris, mis tähendas naiste suuremat seotust teenete- ja defitsiidivõrgustikega (vrd Shlapentokh 1989: 80). Enamik nn tarbimis- või ka defitsiidielulood, s.t elulood, kus läbiv teema on asjade hankimine või milles näiteks sotsiaalseid suhteid hinnatakse raskesti kättesaadavate asjade kaudu, on just naiste kirjutatud. A. Ledeneva märgib oma uurimuses defitsiidivõrgustikest Nõukogude Venemaal, et üldiselt olid naised rohkem seotud defitsiidil põhinevate tutvuste- ja teenetevõrgustikega. Kuna naised väärtustavad rohkem muljet, mille nende perekond jätab, tegelevad on ka rohkem prestiižsete asjade muretsemisega. Ka on naiste jaoks võlad vastuteenete mõttes tähtsamad nagu ka inimestevahelised suhted. Kuna igapäevamured olid perekonnas naiste kanda, sidus see neid defitsiidivõrgustikega

rohkem (Ledeneva 1998: 120–121). Igapäevamurede all peab Ledeneva silmas nn väikesi asju, nagu näiteks defitsiitsete toidukaupade hankimist või otsustamist, millisesse lasteaeda laps panna. Nn suured asjad, nagu ehitusmaterjali või suvila ehitusloa hankimine, olid meeste kompetents. Samas ei olnud taoline rollijaotus igas peres ühesugune. Peres pidi olema inimene, kes oma tööalase positsiooni, sotsiaalse andekuse või iseloomuomaduste tõttu sobis defitsiiditingimustes paremini hoolt kandma teiste perekonnaliikmete eest nii suurtes kui väikestes asjades ning see võis olla ka naine. (Samas: 120.)⁹

Üldiselt on kirjeldatud elulugudes eriti väikesed asjad selgelt soospetsiifiliselt eristatud. Naiste elulugudes pööratakse rohkem tähelepanu toimetulekuprobleemidele, need sisaldavad kirjeldusi abimajapidamisest, talvevarudest, asjade igaks juhuks kokkuostmisest; naiste ülesandena mainitakse seda ka meeste elulugudes.

Kui tagasi mõelda, siis pikk nõukogude aeg oli oma olemuselt isetegemise aeg: kui sul polnud kaubanduses tuttavaid, siis seisid, sageli asjatult, vältimatutes sabades, mida sul siis ka iganes vaja polnud, ja näiteks süüa oli ju alati tarvis. Mõtlesin siis alailma, missugune tohutu vaimuenergia kuulus mõtlemisele, kuidas ja kust leida kõige tavalisemaid asju, näiteks jalanõusid. [...] Ning kindel reegel oli, et midagi ei võinud ära visata, ehk läheb kunagi veel vaja. Ämma-äia marjaad ja hiljem oma aianduskrunt tähendasid suve lõpul ja sügisel kiirel kooli alustamise perioodil tõeliselt väsitavat korjamist, korvide vinnamist rongile või bussile, keetmist, aurutamist, konserveerimist ... Kuidas siis teisiti? Perenaise konservid olid iga koduse peolaua kindel osa ja ka argipäevil midagi, mis oli vähemalt omast käest võtta. Ning sellele, missugust rolli sa oma tööelus mängisid, polnud mingit tähtsust. Kord kirjeldas mees Soomest tulles, kui ilusas kodus ta käinud, ja lisas: "Sinusugusel perenaisel poleks seal küll mingit lööki." — "Minusugusel naisel oleks seal teenija," nähvasin mina ja seekord jäi minu sõna viimaseks. (ENSV 86, naine 1934, kõrgharidus: õpetaja, koolidirektor, TV juhtivtöötaja, ajakirjanik.)

⁹ Vrd EE 28 korteri ning autoostuloo hankimisest naise positsiooni kaudu.

Meile oli ju tollal suurimaks unistuseks, et saaks kauplusse minna ja sealt kõike vajalikku vabalt osta, sest iga vajaliku asja otsimine oli väsitav. On meeles, kuidas ma tööl oma nais-töötajatega tihti riidlesin lõunalt hilinemise pärast. Aga nad seisid lõuna ajal toidujärjekorras kauplustes, et õhtuks perele toitu hankida, sest peale tööd olid poed ju tühjad. Siis lubasin neil pool tundi lõunalt hilineda, sest sain aru, et olles mures oma pere toitmise pärast, ei tee nad tööd normaalselt. (ENSV 261; mees 1938, kõrgharidus: riigiasutuse juhataja.)

Mõistete *hea perenaine* ja *hea ema* tähendus taandub naiste elulugudes tihti toimetulekule, vajalike asjade hankimisele, et pere oleks kasitud ja toidetud. Võib täheldada naise ja ema rolli redutseerumist elulugudes, mis väljendub oma “headuse” hindamises muretsetud asjade hulga ja kvaliteedi kaudu.

Selma elulugu läbivaks jooneks on suhted abikaasadega. Ta on kaks korda abielus olnud, mõlemal korral pole suhe laabunud. Mõlemal mehel on viinaviga ja kergemeelne iseloom, nad pilluvad oma raha tuulde, asjade muretsemine jääb puhtalt naise hooleks:

Tütre pulmad olid ka tulemas ja olin juba otsustanud peale tütre pulmi kodust ära kolida, kuna leivakombinaadi direktor andis mulle ühe 9-ruutmeetrise kööktoa kahe peale. Nii nädal pärast tütre pulmi kolisin ära, võttes kaasa kušeti, peegli, laua ja tugitooli. Sinna tuppa ju muud ei mahtunudki. Riided riputasin lukkudega vakstust kottidega nagisse. Ja jälle tohutud raskused. Otsin järelmaksuga voodi, peegli ja kapi. Hiljem, kui eelmine võlg oli tasutud, jälle järelmaksuga — esiteks väikese must-valge televiisori ja raadio “Ookean”. [---] Paar aastat maksin neid järelmaksu, siis hakkas natukene kergem. Siis tuli aeg, kus lugesin enda kohustuseks ka poja peret aidata, sest pea oli sündimas pojapoeg. Oli vaja osta lapsevanker ja kõik muu, mis beebile vaja on. Küsisin veel sel ajal oma ametliku abikaasa käest, et kas ta toetab ka nende esemete ostu. Tema ütles, et temal ei ole raha, et ostame edaspidi. Kuna lapsevanker oli tol ajal defitsiit, siis tutvuse abil ostsin selle ikkagi ära. Võtsin võlga ja hiljem maksin.

Uuesti abielludes tuli jälle hakata uusi asju muretsema. Teine abi-kaasa ei osanud hinnata ei naise tublidust ega asjade väärtust: naise haiglasoleku ajal lõhkus ta purjus peaga ära raadio "Ookeani". Tuli uuesti hakata raha koguma ... Pensionipõlve on naine hästi kindlustanud. Ajal, mil tööl käimisega veel pensionis ei kaotatud, töötas ta kõvasti uue kööginõu heaks. Oma jutustuse lõpetab ta lootusega, et külmkapp ja televiisor ikka vastu peaksid. (Naine, 1934, keskeri: sekretär, monteeri, tehnoloog, transpordiülem, laojuhataja, pensionil koristaja; tsit Annuk 1997: 93–120.)

Soospetsiifiliselt erineb mõnel puhul ka nõukogude argielust rääkimise viis. Mehed kasutavad rohkem anekdoote ning satiiri, et anda hinnang süsteemile, nende elulugudes on ka rohkem otsest süsteemiga manipuleerimise teemat, sageli samuti anekdoodivormis. Naiste elulugudes oma elujuhtumistest anekdoote ei räägita, rohkem esineb enesekriitikat ning süsteemile allajäämise teemat.

Suurtest asjadest ei esine naiste elulugudes üldse näiteks ehitusmaterjali hankimise teemat, naised vaid mainivad ehitamist. Samas on autoostuloe või auto enda hankimine, samuti (uue) elamispinna saamine perekondlik suursündmus, mis leiab käsitlemist nii meeste kui ka naiste elulugudes.

Sotsiaalne miljöo ning defitsiidikogemuse tõlgendamine elulugudes

Omaette küsimus on analüüsida elulugudes defitsiidikogemust mineviku sotsiaalse staatuse seisukohast. Biograafilised kogemused ja sotsiaalsed struktuurid ei ole vastandid, vaid lõikuvad igas konkreetse eluloos. Homogeensete sotsiaalsete kihtide eeldus ei ole biograafiliste interpretatsioonide tõlgendamisel kuigi tulemusrikas. Ka sotsioloogilised uuringud näitavad, et sotsiaalsete kihiti ei olnud elustandardi erinevused nõukogude ajal kuigi suured (Jürisson 1983; Hion, Lauristin, Vihalemm 1988), pigem avaldusid erinevused kihtide sees ning olid seotud pere kogusissetuleku ning suurusega. See erinevus avaldub otseselt ka defitsiidikogemuse tematiseerimisel elulugudes, nimelt esineb tarbimis- ja defitsiidilugusid rohkem abielus ja/või lastega inimeste biograafiates. Ehk eriti märgatav on see naiste puhul, kuivõrd meeste

elulood võtavad enam tööbiograafiate vormi ning käsitlevad enam isiklikku elukäiku kui naiste elulood.

Jälgides defitsiidikogemuse avaldumist elulugudes hariduseti, peab märkima, et madalama (alg- ja kesk)haridusega inimesed kalduvad enam oma elulugu struktureerima asjade saamise ja hankimise kaudu, nende elulugudes on rohkem tarbimislugusid (või toimetulekulugusid). Ka tematiseerivad eri haridustasemega inimesed defitsiiti erinevalt. Kui madalama haridusega inimeste elulugudes on defitsiit isikliku (ja pere)elu integreeritud osa, isiklikud saavutused ning pere heaolu seostatakse otseselt asjade muretsemisega, siis kõrgema haridusega inimeste elulugudes kujutatakse defitsiidikogemust pigem kui ajaloolist raami, tingimusi, milles elu elati.¹⁰ Isiklikku kogemust esitatakse võrdluses vastava kogemuse totaalsusega nõukogude ühiskonnas (vrd nt ENSV 86 ja ENSV 262).

Uurides mälestusi süsteemist, mida iseloomustavad privileegid ning suletud jagamine, peab eeldama ka, et bürokraatia või eliidi puhul, kellele tarbekaubad ja muud elulised hüved olid privileegide kaudu kättesaadavamad, on defitsiidikogemus erinev kui tavainimesel. Analüüsitavate hulgas oli viis elulugu inimestelt, kes oma (4 meest) või abikaasa (1 naine) positsiooni tõttu olid tihedalt seotud privileegide süsteemiga. Oma defitsiidikogemust tematiseeris neli,¹¹ neist kaks (mees ja naine) eespoolkirjeldatud kõrg-

¹⁰ Ses mõttes avalduvad haridustaseme erinevused biograafilise kogemuse representatsioonis eri aegadel ja ühiskondades üsna sarnaselt. Näiteks saksa etnoloog ja eluloo uurija Bernd Jürgen Warneken on sarnaseid tendentse täheldanud 20. sajandi alguskümnendil sündinute elulugudes (Warneken 1988: 154–155).

¹¹ Ülejäänud meeste elulood on valdavalt tööbiograafiad, milles nad kirjeldavad oma tegevust kui positsioonist lähtuvate võimaluste kasutamist Eesti rahvuslikes huvides (vrd Rikmann 1998). Nende elulugudes on läbivaks jooneks ka oma töö väärtustamise: *Minu töö ja teostus on toimunud nõukogude perioodil. [...] Olen kuulnud ütlemisi — oled tegutsenud päris korralikult, aga vael ajal vales kohas.* (ENSV 267, mees 1929, kõrgharidus: komсомoli ja partei juhtivametnik Lõuna-Eestis) või süsteemiga kohanemise teema (ENSV 186, mees 1956, kõrgharidus: õigusorganite juhtivametnik, riigiametnik). Samad teemad esinevad pikemalt või pögusamalt ka ülejäänud meeste elulugudes.

haridusega elulooautoreid iseloomustaval viisil. Mehe eluloos (ENSV 299) kirjeldatakse defitsiidikogemust vaid lapsepõlve- ja noorusaja kirjeldustes, mil defitsiitsete asjade muretsemine sõltus tema üksikvanemast emast. Teatud mõttes võib neid mälestusi lugeda ka kui sotsiaalse ebavõrdsuse kirjeldusi. Ülejäänud kahe eluloo näitel tahaksin viidata veel mõningatele biograafiate tõlgendusvõimalustele sotsiaalse miljöö erinevuse seisukohast. Mõlema eluloo autorid kuuluvad privilegieritud bürokraatia hulka, keda nõukogude ühiskonna uurijad on pidanud põhiliseks keskklassi väärtuste ja eluviisi kandjaks (vrd Ledeneva 1998: 74 jj). Kuigi sotsiaalselt positsioonilt ja päritolult üsna sarnased, on nende lapsepõlv ja haridustee kulgenud erinevates tingimustes ning elulugude põhjal võib järeldada, et ka hiljem on nende elulaadid üsna erinevad. Vastavalt sellele tematiseerivad nad ka oma defitsiidikogemust.

Helmut on sündinud 1918 Põhja-Eestis taluperes. Tema isa oli vallaametnik. Talu oli vaene ja võlgades, kuid ainsale pojale anti pangalaenu abil gümnaasiumiharidus. 1938 läheb ta vabatahtlikult ajateenistusse, kus leiab, et kõige paremini saab talu elujärge parandada ohvitseri elukutsega: *Paari aasta pärast mul enam mundrit osta ei ole vaja ja hakkabki raha üle jääma. Saan võlga maksta, sulast ja (teenija)tüdrukut pidada ja mõne vajaliku põllutööriista või karilooma osta. Pärast ajateenistust koju minek oleks tähendanud virelemist koos isa ja emaga kuni talu oksjoni alla minekuni. Mõnes muus elukutses, ka kodukandis, ma raha saamise väljapääsu ei leidnud. Ta astub vanemate teadmata sõjakooli. Eesti okupeerimisega 1940 ning sõja algusega satub Eesti korpusesse, mille ridades osaleb ohvitserina kuni 1944. aastani. Pärast sõja lõppu jääb ootama armeest vabastamist ja kojuminekut. Seda ma ootasin ligi kahteist aastat ning kodupõllule kündma ja külvama ei jõudnud enam kunagi. Talu on võetud kolhoosi ning vanemad kolinud lähedal asuvasse asulasse. 1948 mees abiellub ning neil sünnib 1950ndatel kaks tütart. Armeest vabaneb 1956 ja hakkab saama sõjaväepensioni. Esimene töökoht on kaadriinspektor ühes Tallinna kudumisvabrikus, mõne kuu pärast viiakse üle kaadriametnikuks ENSV Ministrite Nõukogu juurde, kus töötab*

pensionini. Kuni Eesti Vabariigi taasiseseisvumiseni on ta personaalpensionär: *Personaalpensionärina kasutasin ma kaks ja pool aastat teatud soodustusi kommunaalteenuste osas ja ühiskondliku transpordivahendite kasutamisel.*

1970 saab ta kaugõppes kõrghariduse, abikaasagi on kõrgharidusega pedagoog. Tööelul ei ole Helmuti eluloos tähtis osa, erinevalt enamiku meeste elulugudest. Pigem keskendub ta enda ja lähedaste hobidele, reisidele ja kultuurihuvile: *Koos Ainoga käisime kinos, teatris, kontserditel, spordivõistlustel, kohvikus, mõnikord restoranis. Kodus istusime televiisori (see oli muretsetud kuuekümnendate aastate teisel poolel) ees. Sel ajal ja hiljemgi oli huvitavaid saateid. Sageli oli kodus ka juturaamat käes.*

Helmuti jaoks on tähtis mitte võlgu olla, seda rõhutab ta ka oma vanemate puhul. Seepärast ta esialgu keeldub pakutavast soodsast suvilakrundist. Seda vastu võtma mõjutavad teda muud, temast sõltumatud tegurid: *Suvilakrunti pakuti mulle 1970. a. Ma ei olnudki huvitatud sellest, tähendades pakkumise peale, et kui ma ükskord pensionile lähen, vast siis võiks see olla. Mulle vastati, et kui sina ükskord pensionile lähed, saad sa krundi Haapsalu rajoonist. Mõitlesin järgi ja nõustusin. Koht on kodust paarikümne kilomeetri kaugusel, ühendus sinna on hea: buss käib iga tunni tagant. Laotisin suvemaja ja juurdeehituse seinad oma pere nõu ja jõuga. Ainult elektriseadmed ja kamin on spetsialistide tehtud. Aiamaal kasvavad enda istutatud viljapuud ja marjapõõsad. Peenramaadki jätkub. Aia taga aga laiub seene- ja marjarikas riigimets. Mereni on pool kilomeetrit, samapalju bussipeatuseni. Ka auto muretses ta pereliikmete nõudel, keeldudes ise selle rooli istumast: Mina teda põhimõtteliselt ei juhtinud, kuigi load olid mul 1938. aastast. Helmuti defitsiidikogemuse kirjelduses avalduvad tüüpilised keskklassi biograafilise presentatsiooni mustrid (vrd Thorsen 1996). Ta püüab vältida sotsiaalsete ja majanduslike konfliktide teemat, defitsiidikogemuse ja privileegide kasutamise kirjeldusi iseloomustab rõhutatud tagasihoidlikkus (uhkust me taga ei ajanud, riided olid enam-vähem korralikud, maitse oli lihtne jne): Majanduslikult oli meie pere kindlustatud. Suvilakrunt koos sellel asuva suvila ja juurdeehitise,ga,*

sõiduauto, televiisor (ostetud kuuekümnendate aastate teisel poolel, kui oma korteri saime), külmkapp ja pesumasin ning isale-emale uudiste ja muusika kuulamiseks muretsetud transistorraadio räägivad ise meie tolle aja võimalustest. Ei mäleta, et toiduhankimisega oleks raskusi olnud (või olen unustanud?). Järjekordades tuli küll seista. Mõningal määral kergendas ka meie olukorda Toompeal asuv erikauplus, kus mõndagi all-linna poodides defitsiitset sai osta. Musta ja punast kalamarja küll eriti ei ostsud, lihtsalt sel põhjusel, et need meile lihtsalt ei maitse. Mõnda kala, nagu paltust, suitsuangerjat ja lõhet ostsime ikka. Muidugi ei saanud me nimetatud ja nimetamataprodukte piiramatult osta. Rõivaste muretsemisega probleeme ei olnud. Uhkust me taga ei ajanud ning igapäevased riitusesemed olid enam-vähem korralikud. [---] (ENSV 91.)

Indrek sündis 1938 Lõuna-Eesti taluperes kaheksalapselise perekonna seitsmenda lapsena. Ta on sõja-aja laps, kuid sõjast ei räägi ta oma eluloos sõnagi. Indreku elulugu on jagatud kaheks: esimene osa jutustab isatalu saatusest eesmärgiga *talletada lugu ühe talupere näitel sellest, kuidas läks nende talupere saatus, kes keeldusid 1949. aastal kolhoosi astumast*, teine osa tema enda elust alates 1950. aastate lõpust.

Esimese osa kangeline on tema isa. Indrek esitab teda kui strateegiameistrit, kes kõikide vahenditega püüab säilitada oma talu ka siis, kui kõik ümbruskonna pered on kolhoosi astunud. Isa kangekaelsuse all kannatavad nii tema naine kui lapsed, keda külaelanikud kutsuvad kulakuteks ning keelduvad teretamast. 1952 konfiskeeritakse talumaad ning vara maksuvõla katteks, isa püüab küll veel õigust saada kohtu kaudu, kuid perel on toit otsas ning loomad nälgivad ja isa murdub. Ta astub kolhoosi ja külarahvas hakkab neid jälle teretama. Et raha saada, saadetakse alaealised lapsed tööle MTJ traktorihaakijateks. 1952. aastat kirjeldab Indrek oma eluloos enda jaoks murrangulisena: *1952. a. läbielatud sündmused mõjusid mulle, 14-aastasele poisile, sellise maailmavaate kujundajana, mis hiljem ei muutunud. Oleks siis keegi mulle püssi andnud, oleksin ilma silmapilgutamata rajooni parteijuhid maha kõmmu-*

tanud. Koolis lausa õrritasin õpetajaid võimuvastaste repliikidega. [---] Kui klassis sunniti komsomoliks astuma, siis näitasin kätega, et "siit saadik". Kodutalu saatus on Indrekule oluline, 1990. aastatel taotleb ta kohtu kaudu varade kompenseerimist, kuid edutult: *nii tunnistati nõukogude võimu meie kallal toimepandud ülekohus uute Eesti võimude poolt heaks. [---] Kümme aastat tagasi oli mul väga kahju, et mu vanemad ei näinud Eesti Vabariigi taastamist. [---] Nüüd ma mõtlen, et hea, et nad ei pidanud sellist vastust lugema, nende hingeale oleks see liiga valus olnud.* Oma eluloos väljendab Indrek kaastunnet ja mõistmist isa käitumise üle ning otsib enda ja isa sarnasusi: *Kui isalt vanas eas küsisin, kas talutöö oli raske, siis vastas ta, et oma põllul töötamine oli nauding [---]. Isa sõnu mõistan ma nüüd hästi, kui ma suveõhtul oma suvilakrundil nokitsen. See on tõesti nauding. Isa töötas ju omal põllul vaba inimesena. Seal väsimust ei tunda.*

1957 algab Indreku iseseisev elu. Ta lõpetab keskkooli ning sõidab üleskutse peale Donbassi kaevandusi ehitama. Pärast kohustuslikku sõjaväeteenistust Tšetšeenias töötab ta edasi kaevanduses, kuni liiklusõnnetuseni, misjärel, võimetuna tege-
ma füüsilist tööd, hakkab kindlustusinspektoriks. Ta lõpetab
kaugõppes ülikooli ning hakkab juhtima üht pealinna kindlus-
tusinspektuuri. Sellel tööpostil on ta 28 aastat: *See periood oli
minu elus kõige kergem. Juhtisin asutust, kus töötas 60 kuni 80
töötajat ja tundsin ennast vist samasuguse peremehena kui isa
kunagi oma kodutalus.* Nüüd algab Indreku elu strateegiameist-
rina. 1974 ta abiellub, kuid perekonnast oma eluloos ei kirjuta.
Järgnevad 30 lehekülge tema eluloos on pühendatud plaanitäit-
mise strateegiatele ja asjade hankimisele, milles *nagu tavaliselt
igal pool eelistati asutuse juhti.* Nii kirjeldab ta üksikasjalikult
korterivahetust, positsiooni ja tutvuste kaudu auto, garaaži ja
suvilakrundi hankimist, pistiseandmist juhilubade saamiseks,
edukate manipulatsioonide kaudu ehitusmaterjali ostu ning
viise, kuidas althõlma saada prantsuse lõhnaõli. Indrekule on
sotsiaalne edukus defitsiidihankimise mõttes väga oluline ning
oma tihti poolillegaalset tegevust defitsiitsete asjade muretse-
misel käsitleb ta kui "süsteemile äratagemist", mille üle võib
vaid uhkust tunda. (ENSV 261.)

Kirjeldatud elulugude võrdlusest nähtub, kuidas erinev sotsiaalne miljöo ning sellest lähtuv inimeste tegevuspraktika ning ellusuhtumine mõjutavad otseselt seda, kuidas tematiseeritakse oma defitsiidikogemust eeldatavalt sarnaste võimaluste korral, milliste printsiipide järgi antakse asjadele ja tegevustele tähendusi, mida rõhutatakse, mida mitte.

Toodud näidetes eristuvad selgelt kultuurilisele eneseteostusele ja perekonnale orienteeritud ning karjäärile ja materiaalsele väärtustele suunatud elulaadid ning neile vastavad täiesti erinevad defitsiidikogemuse tematiseerimise viisid. Hariduslembesest pe-rest pärit Helmut iseloomustab end oma eluloos kui perekonnale ja kultuurilisele eneseteostusele orienteeritud inimest, talle on olulised tema hovid, teatriskäigud ning reisid abikaasa ja lastega. Tööelu kirjeldab ta pigem kui aspekti, mis ei seganud elamast. Helmuti materiaalsed võimalused nõukogude ajal on head, samuti tema võimalused oma vajaduste rahuldamiseks. Samas (või just seepärast?) ei määratle ta oma elukvaliteeti materiaalsete parameetrite kaudu. Pigem vastupidi, oma otsuseid suuremate asjade (suvilakrunt, auto) muretsemiseks põhjendab ta välise surve kaudu, mis ei ole alati kooskõlas tema enda arusaamade ja ellusuhtumisega. Oma materiaalseid võimalusi kirjeldades peab ta vajalikuks rõhutada, et need ei muutnud teda materialistlikult mõtlevaks inimeseks, tema elustiil jäi tagasihoidlikuks ning maitse lihtsaks.

Helmuti jaoks on süsteem ja sellest lähtuvad privileegid paratamatud ning tema enda suhe neisse passiivne. Seevastu Indrek esitab end kui strateegiameistrit, kes süsteemi varjamatult ja edukalt enda huvides ära kasutab. Seejuures toob ta paralleeli oma lapsepõlvkogemusest — isast, kes süsteemile oma omandi kaitsel alla jäi. Mõneti põhjendab isa saatus Indreku eluhoiakuid. Indrek väärtustab karjääri hüvesid võimaldava positsiooni hoidmise mõttes, oskused ja võimalused asju muretseda on tema jaoks sotsiaalse kompetentsi ja edukuse näitajad, mis on mõõdetavad defitsiidi kaudu. Seepärast on Indreku eluloos defitsiidikogemusel kande roll, ta rõhutab oma tegevust defitsiidi hankimisel ning uhkustab sellega.

Hea elu kui puuduse puudumine

Defitsiidikogemuse interpretatsioon elulugudes on seotud mõistega *hea elu*. Defitsiiditingimustes kujundatud strateegiate ja praktikatega püütakse elu paremaks muuta, elujärje parandamine tähendab kindlate asjade muretsemist. Elulugudes defineeritakse head elu väljenditega *meil ei olnud millestki puudus, meil oli kõik olemas, pere oli majanduslikult kindlustatud*. Hea elu on seega mõistetav kui puuduse puudumine, seotuna defitsiitsete ning raskesti kättesaadavate asjadega. See tähendab, et hea elu on siin defineeritud materiaalses mõttes puuduse ja luksuse kategooriate kaudu, mis tänases ühiskonnas elavale inimesele ei pruugi avaneda samatähenduslikult. Nende kategooriate erinevale tähendusele sotsialistlikus ja kapitalistlikus süsteemis on oma uurimuses kirja- ja pakivahetusest Ida- ja Lääne-Saksamaa perekondade vahel osutanud sotsioloog I. Dietzsch. Ta näitab, kuidas üksteise mittemõistmine tekib nende kategooriate erinevast sisust. Läänesakslaste jaoks oli puuduse mõiste seotud sõjajärgse puuduseajaga, mis omakorda vastandus järgnevale majandusime külluseajale. Puudus on seotud kulude efektiivsusega ning luksusasjadega, mida sai endale lubada vaid vahetevahel. Idasakslaste argipäevas oli puudus seotud asjadega, mida vajati, kuid ei saadud osta. Luksus tähendas mitte ainult asju, mida sai vähe või üldse mitte endale lubada, vaid ka asju, mille peale sattuti juhuslikult, mis enamasti oli defitsiit või mida saadi läänest (Dietzsch 2000: 275).

Luksuse ja puuduse kategooriate sisu erinevus väljendub eestlaste biograafiates eriti nendes lugudes, kus kirjeldatakse kohtumist läänemaailmaga. Näiteks kirjeldab eespool juba korduvalt tsiteeritud naine oma ema esimest välisreisi õe perekonna juurde Kanadasse ning toob eraldi välja erinevate suhtumiste konflikti (küll mitmel tasandil, aga oluline on siin töökaaslase reageering lääne sortimendile — selline küllus on ebavajalik ning seetõttu võimatu):

Ega emal seal kaugel maal kerge polnud, kuigi teda igale poole sõidutati ja kõike näidati. [---] Tädimees muudkui oli korrutanud, et räägi veel midagi, räägi veel, kuid ise ütles: "Te olete seal kõik joodikud, sellepärast te vaesed oletegi." Ema

neelas solvumise alla, ei näidanud välja ning lasi neil rahus kastidesse kaasa panna ka vanu riideid (lasteriided kulusid minule küll marjaks ära), ise ütles pärast: "Ei hakanud ma õiendamiseга oma viimast õega kohtumist rikkuma."

Kui hiljem töö juures küsiti ka minult ema reisimuljeid (ega kõike tohtinud rääkida ka), siis selle peale, kui ma ütlesin, et poes oli vähemalt 50 sorti vorsti olnud, ütles miilitsaülema proua: "Noh, sinu ema juttu ei usu küll ükski, milleks peaks poes nii palju sorte vorsti olema!" (ENSV 262, naine 1948, keskharidus: Võru Gaasianalüsaatorite Tehase V. Tereškova nim. kommunistliku töö brigaadis, amet määratlemata.)

Kokkuvõte

Puuduse leevendamine, pere elujärje paranemine on elulugudes üks keskseid mälestusi. Elu nõukogude perioodil struktureeritakse toiduvaliku, korterijärjekordade, majaehituse, eluks vajalike asjade muretsemise järgi. Võib öelda, et nõukogudeaegset defitsiidikogemust tähistab normatiivsete asjade hulk, mis tähendas head elu ning võis funktsioneerida kui norm. Ühistes kogemusraamides avalduvad ka olulised sotsiaalsed erinevused defitsiidikogemuse tematiseerimisel, mis väljenduvad elulugude struktuuris ning viisis, kuidas sarnaseid probleeme tematiseeritakse. Oleviku toimetulekuprobleemide mõju defitsiidikogemuse tõlgendusele avaldub eelkõige defitsiiditingimuste spetsiifika reinterpretaatsioonis. Ka soospetsiifilised, hariduslikud ning osalt ka pere struktuurist, sotsiaalsest miljööst ja elupraktikast tingitud erinevused defitsiidikogemuse tematiseerimisel on elulugudes rohkem või vähem jälgitavad.

Allikad ja kirjandus

- EE — *Eesti elulood*. Kogu asub Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, fond 350.
- ENSV — Elulood kogumisvõistluselt “Minu elu Eesti NSV-s ja Eesti Vabariigis” 2000.–2001. a. Kogu asub Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, fond 350.
- ERM Fk – Eesti Rahva Muuseumi fotokogu
- Alheit, P. 1989. Erzählform und “soziales Gedächtnis”: Beispiel beginnender Traditionbildung im autobiographischen Erinnerungsprozess. — Alheit, P., Hoerning, E. M. (Hg.) *Biographisches Wissen. Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*. Frankfurt/Main, New York: Campus, 123–147.
- Alheit, P., Hoerning, E. M. 1989. Biographie und Erfahrung: Eine Einleitung. — Alheit, P., Hoerning, E. M. (Hg.) *Biographisches Wissen. Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*. Frankfurt/Main, New York: Campus, 8–23.
- Annuk, E. (toim) 1997. *Eesti elulood. Naised kõnelevad*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Aule, A. 1947. Nõukogude rahvas sammub kommunismi teel. — *Kalender-käsiraamat 1948*. Eesti NSV Sotsiaalkindlustuse Ministeerium. Tallinn: Rakendustrükiste kirjastus, 73–79.
- Dietzsch, I. 2000. The Construction of Cultural Difference between East and West Germans in Bowing Letters. — Breckner, R., Kalkin-Fishman, D., Miethe, I. (Ed.) *Biographies and the Division of Europe. Experience, Action, and Change on the ‘Eastern Side’*. Opladen: Leske+Budrich, 271–281.
- Halbwachs, M. 1985. *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Hansson, L. 2001. Sissejuhatus. — Hansson, L. (toim) *Mitte ainult võitjatest*. Tallinn: TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 9–15.
- Hion, E., Lauristin, M., Vihalemm, P. 1988. *Life-Styles in Contemporary Estonia*. Tallinn: Perioodika.
- Jürisson, V. 1983. Eesti NSV töötajate varustatusest kestvuskapadega. — *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXIII*, 5–22.
- Kõresaar, E. 1998. Vital Things: Objects in Life Histories, Life Histories in Objects. — *Pro Ethnologia* 6, 29–40.
- Kõresaar, E. 2001. Materialist People? About the Construction of the Soviet Period in the Biographies of the Estonians. — *Baltic States*

- and Societies in Transition: Continuity and Change. 4th Conference on Baltic Studies in Europe. University of Tartu, 27–30 June 2001.* Tartu: Centre of Baltic Studies, 41–42.
- Laidmäe, V.-I. 2001. Vanemaealised ja eluga toimetulek. — Hansson, L. (toim) *Mitte ainult võitjatest*. Tallinn: TPÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 67–91.
- Ledeneva, A. V. 1998. *Russia's Economy of Favours. Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies. Cambridge University Press.
- Miethe, I. 2000. Changes in Spaces of Political Activism: Transforming East Germany. — Chamberlayne, P., Bornat, J., Wengraf, T. (ed). *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative Issues and Examples*. London, New York: Routledge, 53–70.
- Pedersen, R. 1992. Nye tendenser i studiet av materiell kultur. — Gustavsson, A. (red). *Nordisk etnologi och folkloristik under 1980-talet. Etnolore* 9. Uppsala, 229–279.
- Rikmann, E. 1997. *Nõukogude perioodi konstrueerimine elulugudes*. Bakalaurusetöö. Eesti Humanitaarinstituut: <http://www.ehi.ee/ehi/õppetool/lopetajad/erler>.
- Roth, K. 1999. Praktiken und Strategien der Bewältigung des Alltagslebens in einem Dorf im sozialistischen Bulgarien. — *Zeitschrift für Balkanologie* 35/1, 63–77.
- Shlapentokh, V. 1989. *Public and Private Life of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Thorsen, E. L. 1996. The Electric Fridge and Other Recollections. On Things as Memory Objects. — *Knowledge and Society* 10, 69–86.
- Verdery, K. 1996. From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe. — *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 61–103.
- Warneken, B. J. 1988. Zur Schichtspezifik autobiographischer Darstellungsmuster. — Gestrich, A., Knock, P., Merkel, H. (Hg). *Biographie — sozialgeschichtlich*. Göttingen, 141–162.

Elitaarne kogemus rahvuslikust liikumisest 1980. aastatel

Kirsti Jõesalu

1980. aastate teine pool on eestlaste mällu jäädvustunud ühtse rahvusliku ja kollektiivse liikumise ajana ning kui murdehetk seni-sele Nõukogude Eesti ajale. Tegemist on ajajärguga, millest iga-ühel siinsest kogukonnast on omad kogemused ja mälestused. Elu-lugudes leiavad need aastad käsitlemist kui eesti aja ootus ja naas-miselootus. Paljuskki on tänaseks tekkinud sellest ajast müüt kui ühtsest ühiskondlikust liikumisest, mida iseloomustavad märk-sõnad *vabadus, rahvus, (isa)maa ja (ema)keel*.

Järgnevalt käsitlen eesti noorte haritlaste kogemusi teisest rahvuslikust ärkamisajast. Artikkel põhineb Tartu Ülikoolis 2001. aastal valminud lõputööl ühe grupi kogemusest ja mälestustest 1980. aastate rahvuslikust liikumisest ning nende arusaamadest rahvusest ja rahvuslusest (Jõesalu 2001). Toetasin seisukohta, mille järgi iga generatsioon rekonstrueerib oma rahvuslikku identi-teeti, lähtudes oma rühma etnilisest ajaloost ning selle uuesti luge-misest rahvusliku ideoloogia valguses (Smith 1999). Mälestuste uurimisel ja analüüsimisel tuleb arvesse võtta biograafiliste jutus-tuste puhul toimivat mineviku rekonstrueerimist oleviku vaate-punktist ning oma jutustustesse uute kogemuste lisamist ja teiste kogemuste selekteerivat mäletamist (vt Niedermüller 1988, Korkiakangas 1997). Käesoleval juhul on tegemist ajastuga, mis on ühiskonna arengu seisukohalt murdelise tähtsusega ja samas ka kantud tugevatest emotsioonidest. Tuleb püüda mõista, miks on esitatud just selliseid mälestusi ja mida nad endas kannavad.

Talvel 2000/2001 tegin 11 intervjuud 1964–1970 sündinud haritlastega, kelle elulood põimuvad 1980. aastate teise poole Tartu

Ülikoolis. Intervjueeritud grupil on tänu oma kultuurilisele ja sotsiaalsele kapitalile¹ defineerimisvõim ühiskonnas. Selle all pean Bourdieu järgi silmas ressursside valdamist, mis annab indiviidile võimu ning vastavalt ressursside rohkusele asetub indiviid oma väljal kindlale positsioonile. Välja all peab Bourdieu silmas indiviididele või institutsioonidele kuuluvate ühiskondlike positsioonide struktureeritud süsteemi, kusjuures positsioonide olemuse määratleb nende valdajate asetuse väljal. Väli on ka nende positsioonidevaheliste jõudude süsteem, mille tõttu ta on sisemiselt struktureeritud võimuhete kaudu (Bourdieu 1995: 122–143). Eksisteerivad näiteks poliitiline, majanduslik, sotsiaalne ja kultuuriline väli, mille vahel toimub pidev võitlus. Kogu Bourdieu sotsioloogiat võib mõista võimutsioloogiana. Seega on intervjueeritavate puhul tegemist haritlastega, kes kogusid teisel ärkamisajal sotsiaalset ja kultuurilist kapitali, mis on neile andnud nüüdses ühiskonnas defineerimisvõimu ehk taganud kindla positsiooni omal väljal.

Meetodina kasutasin biograafilist intervjuud. Poolstruktureeritud biograafilise intervjuu puhul on tegemist vabalt kulgevate vestlustega, kus osalised on nii küsija kui vastaja. Vabas intervjuus on võimalik saada infot hoiakute, hinnangute kohta ja on võimalus pöörata tähelepanu indiviidi läbielatud. Intervjueerija saab omapoolsete märkuste või kommentaaridega esile kutsuda mälestusi, mis kirjalikes jutustustes võivad jääda kõrvale (Bohman 1986: 18–19). Mina panin intervjuudes paika vaid üldised teemad. Keskendusin 1980. aastate lõpus toimunud sündmustele, milles uuritavad olid ise osalejad, seejärel tänasele arusaamale rahvusest.

Enamus intervjuudest toimus informantide töökohal, mis võis mõjutada ka intervjuu käiku. Iga informandi puhul tuli arvestada tema positsiooni ja kuidas see mõjutas tema jutustust. (Näiteks kui tegemist oli kõrge riigiametnikuga, kes pidi avalikus diskursuses

¹ Sotsioloog P. Bourdieu eristab majanduslikku kapitali (kapital, raha), kultuurilist kapitali (kultuurilipagas ja teadmised, kasvatus) ning sotsiaalset kapitali (mille väljundiks on sotsiaalsed suhted, perekond, sõbrad) ja sümboolset kapitali, mis on eelneva kolme sümbioos, tunnustus eelnevate kapitalisortide olemasolule (Bourdieu 1984: 114–115). Tuleb märkida, et sotsiaalne ja sümboolne kapital võivad Bourdieu järgi ka kokku langeda (Fröhlich 1993: 37).

esindama mingit kindlat ideoloogilist suunda ning seetõttu ei sõandanud alati välja tulla oma isiklike seisukohtadega.) Informantide tekstinäited on püütud edasi anda võimalikult anonüümsetena, märgitud on sugu, vanus ja intervjuu number.

1980. aastate lõpu sündmuste aegu olin ise veel liiga noor, et kaasa elada kõikidele toimunud sündmustele. Töös esitatud nägemus on mõjutatud minu enda kogemustest. Võimalik, et mõnda teise põlvkonda või gruppi kuuluv inimene näeks asja hoopis teistmoodi.

Mass ja meie. Ühised lood identiteedi kujundajana

1980. aastate lõpp oli informantide jaoks elulooliselt murranguline aeg — ülikooli tulek, täiskasvanuikka jõudmine, mis ühtlasi langetas kokku ühiskonnas alanud muutustega. Lood juba murenevast nõukogude ajast algasid jutustusega ülikooli tulekust. Esile kerkisid nõukogude igapäevaelu olmelised probleemid.

[---] Šokk Pälsoni ühiselamust, Pälsoni duširuumid ja sellised asjad. Ja need on kõige eredamalt meeles. (Naine, 1967, 5.)²

Kohaneda tuli Tartuga, paljudele võõra ja kauge linnaga. Enamusele oli see kohaks, kuhu saabuti suure rõõmuga, kuid emotsioone oli ka vastakaid.

[---] mul ei olnud isegi Tartu suhtes positiivseid ootusi, aga hoolimata sellisest suhteliselt skeptilisest eelhäälestusest, see tõelisus osutus veelgi jubedamaks, kui ma seda ette kujutasin. [Tartu] oli väga kinnine, suletud, kus nagu aeg seisis, ja samas see eneseuhkus tartlastel oli hästi suur, ja oli just nimelt selline Püssirohukeldri ja Oscar Wilde'i mentaliteet. (Naine, 1968, 10.)

NL sõjaväge läbinud informandid mäletavad nõukogude aega enne sõjaväge kui pimedat aega. Meelde oli jäänud talv, seisev ja pime aeg. Mees, kes 1988. aasta suvel võeti sõjaväkke, leidis, et esimesena meenub talle, et *inimesed olid palju ilusamad, kui ma sõja-*

² Intervjuu number 5.

väest tagasi tulin (mees, 1968, 11). Teises samalaadses kahe erineva aja kirjelduses võrreldi aega enne ja pärast sõjaväge, tuues välja muutused, mis 1980. aastate ühiskonnas olid tekkimas:

[---] aga kui see enne sõjaväge aeg on mulle meelde jäänud kui pime ja tuhm, siis see peale sõjaväge, võib-olla oli see tingitud ka sellest, et need sündmused, mis enne sõjaväge, eksami-sessioon, ja värgid oli talvel, Brežnev suri talvel, ja sõjaväe-kutse anti talvel, ja üldse oli külm, ja Humalas oli ukse peal aserbaidžaanlane, aga peale seda [sõjaväge] tundus kõik nagu ... et elu on läinud selles mõttes paremaks ja vabamaks. (Mees, 1964, 4.)

Mida tõi uuritav grupp esile peale argielukogemuste? Kuidas nad lähtuvalt tänasest nägid ennast ajastus, millest ühiskonnas on valdav mälestus kui ühtsest rahvaliikumiste ajast?

Informantide jaoks olid nende tagasisaadetes kindlalt olemas meie ja teised, mille kaudu konstrueeriti enesepilti. Meie koorus välja isikutest, kes tegid ühiselt sarnaseid asju:

[---] ma ei laiendaks, ma ei julgeks seda laiendada kogu põlvkonna peale, ma arvan, et see oli teaduskonniti ka erinev, ja ütleme, et meil lihtsalt sattus olema selline sõpruskond, kes oli natuke poliitiliselt mõtlevam ja tundis huvi. (Mees, 1967, 9.)

[---] aga, noh, ühe ja sama pundiga nagunii tehti küll luuleteatrit "Valhallat", küll Akadeemilist Muinsuskaitse Seltsi ja üliõpilasseltsi "Sodalicium", siis 87. sügisel kohe, [---] nüü-kuinii olid ühed ja samad inimesed, oli selline mittetulunduslik koosseksisteerimise vorm. (Mees, 1966, 2.)

Tekkinud mõtteid ja ideid omistati kogu grupile, sõpruskonnale, kes ülikoolis kujunes, intervjuudes ei toodud esile kedagi konkreetselt.

Ja, noh, ma ei pea ennast suureks algatajaks või eriliseks ideoloogiks. Eks neid mõtteid, mida teha ja kuidas teha, sündis niisuguse kollektiivse loominguga. (Mees, 1966, 2.)

Peale passiivsete eakaaslaste — [---] olid eesliinil olijad ja tagaliinil olijad, ühed, kes julgesid teha, teised, kes hoidsid tagasi (naine, 1968, 6) — vastandati meie – grupile ka koputajad. Informant tõdes:

Samuti oli meil kursusel kohe alguses paar tüüpi, kelle puhul oli teada, et nad ei jäta kõike enda teada, mida räägitakse ja tehakse. (Mees, 1967, 9.)

Minu meelest võib taolist suhtumist põhjendada elamisega totalitaarses ühiskonnas, mis ei jätnud mõju avaldamata paljude inimeste mõttemaailmale. Surutise all on vaenlase pildi loomine nii võimalolijate kui ka vastasrinde poolt loomulik.

Meie-grupp tõi esile ka lahknevusi põlvkondade vahel, mis sai üheks eristavaks jooneks rahvuslikus liikumises. Nii mõnedki tänased isikutevahelised vastuolud said just siin alguse.

[---] ja seda panid meile need toona umbes 40–50 vahel olevad NLKP liikmed, kes olid tublideks eestimeelseteks rahvajuhtideks hakanud, panid väga pahaks, et noorus tegeleb mingi vale asjaga, sel ajal kui tuleks Rahvarinnet rajada, ja kõik nagu üks mees peaks kuskile marssima, et sel ajal need ajavad mingisugust separatismi ja et üleüldse tahavad vahepeal ise olla ja teevad teistmoodi ja, ja ei ole rahul sellega, et liiga vähe tehakse ja liiga aeglaselt tehakse. (Mees, 1966, 2.)

Nooruse eeliseks oli ja on tegutsemisjulgus ja kompromissitus. Nüüd, uuel sajandil, ise kogenenumatena, tõdetakse küll, et ilma kompromissideta ei saa, need on ühiskonnas tegutsemiseks vajalikud. *Leida mõttekaaslased, see on oluline, et kompromisside maailmas ellu jääda. (Mees, 1964, 4.)* Tollase, 1980. aastate lõpu arusaamakohaselt vaadati asjadele teisiti:

[---] nagu ikka noored inimesed nõuavad suuremat puhtust ja mingisuguseid eetilisi väärtusi ja nende täpsemat järgimist ja absoluutsemat kui nagu vanem generatsioon, kes omab rohkem kogemusi ja mõistab kompromisside tarvilikkust. (Mees, 1966, 2.)

Oma põlvkond jagati laias laastus kolmeks: ideeliidrid, kaasaminejad, kõrvalejääjad. Julgejaiks-tegijaiks oli meie-grupp. Nende puhul on vägagi tuntav enesekesksus ja kontrollimissoov. Tunnustuse meie-grupile andsin minagi intervjuudega, kui oma küsimustega nende poole pöördusin, andes intervjuueeritavale tõuke reflekteerida oma tegevuse üle üldises ühiskondlikus kontekstis ning isiku ja ajaloolise protsessi suhtest.

1980. aastate teist poolt on avalikkuses ja elulugudes kirjeldatud kui rahvusliku liikumise kõrgeaga, emotsionaalse ühtsuse aega. Massides tõtati õistele laulupidudele, sooviga väljendada laulu kaudu oma eestlaseks olemist. Mis oli aga oluline uuritud grupele, kellena end tunnetati?

Oma suhtumist tolleaegsesse ideelisse tausta väljendas nn liidrite hulka kuuluv informant järgnevalt: *Üsna selgelt ideaal oli ju riiklik iseseisvus, mitte moment, vaid iseseisvus.* (Mees, 1967, 9.)

Sama seisukohta võib ka teisiti sõnastada:

See ideeline taust oli see, et, sõnastamata seda liiga konkreetselt või täpselt aja määratluseta, oli see, et nõukogude võimule ära teha. Ja kõik vahendid selleks olid head või enam-vähem. (Mees, 1966, 2.)

Intervjuusid tehes ja tekste hiljem lugedes jäi tagasivaadetes minu jaoks siiski olulisemana kõlama meie-grupi sotsiaalne identiteet üliõpilasena, sõpruskond ning selle sees ja ümber toimuvad protsessid.

Vahva on teha koos sõpradega igasuguseid asju, aga eriti vahva on teha koos sõpradega suuri tähtsaid asju, mis on endale ka tähtsad. (Mees, 1967, 3.)

Üks massist eristumise viise oli see, milliseid vahendeid kasutati nõukogude võimu murendamiseks. Siin tunnevad informandid sarnasust kultuurieliidiga, kus protest olemasoleva vastu avaldus ennekõike intellektuaalsel tasandil:

Samas oli see seltskond, [---] intelligentsile sobivate vahendite kasutaja, mitte mingisugune dramaatiline dissidentism. (Mees, 1966, 2.)

Mineviku kujundid oleviku teenistuses.

Foto erakogust

Grupi sees peeti oluliseks kommunikatsiooni, seose tekitamist mineviku ja oleviku vahel, loomaks kindlat eneseteadvuse pilti. Mõjutada seisukohti — sh konstrueerida pilti rahvusest ja vabadusest — peeti esialgu võimalikuks vaid oma lähemas ringis:

Aga ütleme, et selline missioon oli vist umbes protestialti ja vabameelse hoiaku kujundamine kursusel, selles lähemas ringkonnas, kus me liikusime, vähemalt minu jaoks. (Mees, 1967, 9.)

Informantide senine elu oli möödunud okupeeritud ENSV-s. Nende teadmised okupatsioonieelsest ajastust pärinesid kogemusel põhinevast kollektiivsest mälust, mis toetus ajaloopärimusele, perekonnaloole ja tähtpäevade tähistamisele. Okupeeritud riigi igapäevasituatsioonides tuli sageli kogeda ametliku mälu (koolis õpetatava, avalikus ruumis kajastuva) ja isikliku/kollektiivse mälu kokkupõrkeid. Heaks näiteks on siin ametlike, nõukogude tähtpäevade ja mitteametlike, traditsiooniliste tähtpäevade tähistamine. Kui teadlikkus ei pärinenud lastetoast, saabus teadlik arutelu ülikoolis.

Vanemad pidid seda teemat nagu käsitlema, mida rääkida ja mida õpetada, et kui laps ära sotsialiseeritakse. Lasteaias ei olnud veel mingisugust muret, aga koolis [---] ma arvan, et nad tegid õige otsuse ja rääkisid ära, nii nagu on, asja. Ei saa öelda, et see oleks nüüd selle igapäevase elu nõukogude süsteemi käes või osana, paratamatult selle osa olles, ega see liiga lihtsaks ei teinud. (Mees, 1966, 2.)

Piiride proovimised

1980. aastate teisel poolel kestis veel Nõukogude okupatsiooni aeg, seega kõik sündmused ja tegevused, mis toimusid, ei olnud siiski nii iseenesestmõistetavad kui tänastes mälestustes. Aastatel 1987–1988 oli repressioonihirm inimestes veel säilinud.

Piiride proovimisele asus põlvkond, kes ise ei olnud otseseid repressioone üle elanud. Brežnev oli võimul olnud alates informantide lapsepõlvest, ühiskond oli mugandunud, suuri vapustusi ei olnud toimunud. Vaiksed liikumised ja murenemised algasid pärast 1985. aastat.

Et me ikka [olime] üsna noored kuked, meid ei oldud eriti karistatud. Me olime üles kasvanud sellises kommunistliku või mu vaikse vindumise õhustikus: ühest küljest väga suletud, väga stagnaatiline, aga tegelikult praktikas mitte väga repressiivne. Võib-olla lihtsalt selle tõttu, et ei suudetud enam kõike kontrollida, võib-olla ka ei taibatud seda, et keskkoolipoistest

võib tulla mingi oht, ma ei tea, ja selle tõttu meile tundus, et me saame sellega hakkama. Me võime endale lubada tolle aja mõttes igasugust poliitilist sigadust ja me nagu ei kartnud eriti, see eristas meid suurel määral paljudest eelnevatest põlvkondadest, kes tavaliselt oma esimese ürituse peale said oma vitsad kätte. (Mees, 1967, 9.)

Avalikustamise ja demokratiseerumisprotsesside märkideks oli hirmu kaotamine, vabanemine totalitaarsusest ja jälitusmaaniast. Meie-grupp testis ühiskonnas olulisi sündmusi algatades murenevaid piire ning iga üksiku sündmusega nagu katsuti Nõukogude repressiivorganite tugevust.

[---] aga meile ei läinud see õieti korda, sest et hirmutunne oli nii ära kadunud, et mis siis [---]. Aga need olid juba väsinud, need Seppelid ja Talurid³, nad olid juba nagu oma inimesed, nende üle heideti nalja. Võim oli ikkagi niivõrd niruks jäänud, et keegi enam repressioone ei kartnud. Neid kartsid, ilmselt oma minevikukogemusest tulenevalt, vanemad inimesed, aga meil oli niisama lõbus. (Mees, 1966, 2.)

Kui 2. veebruari tähistamist Tartus 1988. aastal saatsid veel miilitsaüksused ja hundikoerte klähvimine, siis sama aasta aprillis toimunud muinsuskaitsepäevadele oli jäänud vaid *igasuguseid inimesi, keda oli raske tuvastada, näo ja nimeta inimesi, kes aktiivselt filmisid ja pildistasid, see tegi meile ainult nalja* (mees, 1966, 2). See oli ühe üritusel aktiivselt osalenu ja üritust organiseerinu nägemus. Tagaliinil oli hirm veel säilinud:

[---] siis oli selliseid inimesi, kes aktiivselt tagalas tegutsesid, aga jumala eest, ei olnud nõus mingit allkirja andma ega kuskil esinema sellel teemal. (Naine, 1968, 6.)

Sündmuste edasine areng ning Eesti taasiseseisvumine on andnud sellele grupile teatava õigustuse, et nad tegid tol ajal sellise valiku ning otsustasid mitte jääda tagaliinile.

³ Seppel, Talur – Tartu KGB ohvitserid.

Juba tol ajal me tajusime tegelikult seda, et väga ehedalt, et me oleme õigel ajal õiges kohas, et meil on huvitav [---] see on mul küll hea meel, et ma ei olnud kuskil tagarindel, et ma olin just [---] selles seltskonnas, kes tegid tegusid, ja korporatsioonide loomisel ka nagu sain kaasa aidata. Selles mõttes olen ma küll üpris rahul. (Naine, 1968, 6.)

Alustades vastamist, toonitasid mõned intervjuueeritavad, et nad ei näe oma rolli kogu protsessis nii olulisena ning tegemist oli protsessiga, milles sattuti olema osalised. Samuti leiti, et on ohtlik jääda peatuma vaid mälestustele ja teha sellest järeldusi. Kuid hilisema analüüsi käigus selgus, et endale omistati siiski oluline roll nõukogude ühiskonda murendavas protsessis.

Kogu tegevust aastail 1987–1989, mil ületati hirme ning rajati teed vaba individuaalse ühiskonna poole, iseloomustas üks informantidest järgnevalt:

Ja noh loomulikult 20sed ja pisut vanemad, oli meil mängulusti ja selle tegutsemise juures ka, ja piiride proovimist. (Mees, 1966, 2.)

Opositsioonis nõukogude võimuga oldi ENSV-s ennekõike kultuurilise vastupanu kaudu. “Ajal, mil otsene opositsioon ei olnud võimalik, väljendus kultuuriline vastupanuvorm kunstis, kirjanduses, ajakirjanduses ja ülikoolides” (Lauristin, Vihalemm 1997: 74). Ka Tartu Ülikoolis oli vastupanu ja iseolemise väljendajaks ühistegevus kultuuri ja teaduse kaudu. Informandid, meie-grupp, teostas end kultuurilise tegutsemise kaudu ning püüdluses saavutada demokraatlikud vabadused. Tolleaegsed üliõpilased tegelesid esialgu sellega, mis oli võimalik — minevikupiltide taastamisega. Informantide arvates oli selline kultuuriline vastupanu võimalik just ajaloo-keeleteaduskonnas, kus valitses vabam õhkkond.

Kindlasti õppejõududel oli oma roll, ajalooteaduskond tollal oli üsna iseseisva mõtlemisega jah, pidevalt laveeris selle lubatavuse piiri peal, näiteks seda, [---] mida mitmed õppejõud loengutes rääkisid, ei oleks kannatanud trükimusta. Mis oli ajalooringi puhul oluline, et ekskursioonidel käidi, [---] Ükskord käidi näiteks Königsbergis, oli väga rahvuslik ettevõt-

mine, lauldi igasuguseid laule ja vaadati Kanti hauda ja, oli väga naljakas. Ükskord käidi Sillamäel, ennetati, see pidi olema 9. mail, igatahes seal tekitati suurt segadust kohalike veteranide paraadi eel, kus üritati, kus roniti tribüünile ja üritati seda paraadi vastu võtta. Sillamäe oli tollal muide täiesti kinnine linn. (Mees, 1967, 9.)

Positiivseks teiseks, kellega end samastada, kujunes 1980. aastate teisel poolel Euroopa ja euroopalikkus. Kõigele, mis oli venelasklik, tuli vastanduda, otsides sellele vastandumisele pidet minevikust. Minevikust püüti leida sobivad hoiakud, teistsuguseid käitumismaneeere ja suhtumisi:

Pisiasjad, pisiasjad, loengu alguses püstitõusmise asemel jalgadega sahistamine. Ma mäletan, kuidas N rääkis väga vaimustunult, ma arvan see oli sügis 87, et nüüd ja nüüd kohe peab Voldemar Vaga meile loengu, ja ütleb, et ülikool võiks tagasi minna ainesüsteemile. Esialgu oli see, kuni Tartu muinsuskaitsepäevadeni, oli see küllaltki akadeemiline. (Mees, 1967, 3.)

Akadeemilisus väljendus paralleelide otsimises 20. sajandi algupoolega ning 20.–30. aastatel rahvusülikoolis väljakujunenud ja toiminud süsteemiga. Sel perioodil ei otsitud niivõrd palju paralleele demokraatlike ühiskondade ülikoolidega — nende süsteemi lihtsalt ka ei tuntud — vaid minevikus asunud selleks ajaks juba mütologiseeritud Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolist. (Naine, 1967, 5.)

Alates 1987. aastast toimunud sündmusi vaadeldi kui vääramatut protsessi, mis toimus ühesuunaliselt, positiivsele lõpule ehk iseseisvusele viivalt. Senine nõukogude ühiskond ja tema korraldus oli oma võimust palju kaotanud ega suutnud enam ühiskonnas toimivaid protsesse kontrollida. Julged ootused ja lootused kasvasid:

[---] ma arvan, et see oli 88, kui me arutasime N-ga, et noh, umbes kolm aastat veel, ma mäletan just seda, et me panime üsna täpselt paika selle, mis oli tollel ajal üsna optimistlik hinnang. Ma tean, et Lauristin rääkis siis kümnest aastast. Nii öelda Eesti vabanemist. (Mees, 1967, 9.)

Niisuguse lähenemise puhul on paljuski tegemist informantide nüüdse, taasiseseisvumisjärgse versiooniga ühiskonna arengust. Iseseisvumisprotsessi kohta tunnistatakse siiski, *et see ei olnud eraldi toimiv protsess, et kogu globaalses süsteemis oli tasakaal täpselt piiri peal, kus meie sellest ühest tilgast, ühest grammist miski mõjus, et seda tasakaalu nihutada. Noh, selline juhus oli* (mees, 1966, 2).

Intervjuudes toodi esile, et mõttetuid riske ühiskonna muutmisel endale ei võetud, toimus külm kalkuleerimine: mis juhtub siis, kui astume selle või selle sammu. Mitmed üritused olid proovilahingud, suurendamaks samm-sammult tegutsemisruumi.

Ma mäletan väga konkreetset sellist läbimõeldud sammu, et just katsetame neid lubatavuse piire. (Mees, 1967, 3.)

Lubatavuse piire katsetati nii akadeemiliste organisatsioonide taastamisel kui sinimustvalge väljatoomise puhul. Kõigel, mis puudutas olnud Eesti Vabariiki, oli suur kaal. Võõrvõimu ehk Nõukogude riigiaparaadi sekkumine sümbolite taastamise protsessi vähendanuks nende tähendust.

[---] kuivõrd kohe paneme EÜS-i taastamise ettepaneku laua peale, [---] ja nad ütlevad, et me ei luba, see võiks olla väga halb, see oleks tagasilöökk, me ei tahaks lasta sellisel tagasilöögil juhtuda. [---] teeme ühe korraliku põhikirja, põhikirjast on täiesti selge, et tegemist on täiesti, täiesti ebanõukoguliku ettevõtmisega, et vaatame, kas nad lasevad selle läbi. (Mees, 1967, 9.)

Idée Vabast Eestist ja soorollid nende valgusel

Ajal, mil ühiskond on kriisiseisundis, tekib üldiselt vajadus stabiilse mineviku järele. 1980. aastate lõpu kollektiivses rahvuses domineerisid traditsioonilised väärtused ning suund kuldsete kolmekümnendate restitutsioonile. Reaktsioonina senisele ajaloo käsitlusele toimus opositsioonilise ajaloomälu tulek avalikkusesse, s.t mälestused 1920.–1930. aastatest muutusid aktuaalseks, ideaal

viidi tagasi minevikus olnusse ja seostati vanaemade (1920. aastate) põlvkonna lapsepõlvega.

[---] meie jaoks oli see ideaalajastu, see kuldajastu, [---] see ei olnud tegelikult mingi kunstlikult võetud uus poos, vaid minu jaoks oli [---] terve minu kooliaja ja lapsepõlveaja, minu vanaema mulle väga suureks eeskujuks [---], selline kõrgendatud huvi selle aja vastu on ilmselt tegelikult juba sellest suhtest alguse saanud. [---] Meie jaoks oli kindlasti see eelmine vabariigi aeg ja vastandusime me jällegi sellisele nõukogudelikule EÜE traditsioonile, mis meie jaoks oli, oli nagu vastuvõetamatu. Üliõpilasmalevatraditsioon. Aga, noh, sisus oli see ikkagi juba kindlasti, kindel soov oma ideaalpilt ka teoks teha, selline idealistlik soov, mis tegelikult saigi teoks Eesti Vabariigi sünniga. (Naine, 1970, 8.)

Traditsiooniliselt on tegelnud lastega palju nende vanavanemad, kelle nostalgiline suhtumine oma lapsepõlve oli kandunud üle ka uuritavale grupile. Vanaemade poolt edasi kantud rahvusriiki rõhutavad vestlustes küll vaid naissoost informandid. Seda võib seletada naiste üldisele suhetele orienteeritusega, sotsiaalse võrgustiku tähendusele naiste biograafilistes jutustustes.

Meestele on olulisem iseennast esile tuua, nende puhul väljendub restitutsiooniihalus enese mineviku heroiseerimises ja historiseerimises:

No ma arvan, et [valjenedes] ma olen olnud isamaaliselt meelestatud olnud kogu selle, kogu selle nõukogude aja ka, kuigi ma olen komsomol olnud ja kõik need asjad, aga ikkagi eesti värgid on alati minu südamelähedased olnud, see on mulle suur, suur rõõm. Isa oli mul ka hästi sinimustvalge ... ta oli mul ka hästi liigutatud tollal. Kodus on tal siinamaani need sinimustvalged lipud kapi peal, nagu ta 1989 pani. (Mees, 1965, 1.)

“Õige” minevik saab biograafilistes jutustustes nii enda eluloo kui ka perekonnaloo osaks. Seletuse andmine oma senisele elukäigule ja hoiakutele sünnib indiviidi osalemise kaudu protsessis ning kollektiivsest mälust osasaamise kaudu.

Sündinud olen Pärnu linnas. Pärnu linn on selles mõttes üks huvitav, et seal on välja kuulutatud Eesti Vabariik — ja see linn on olnud enamasti eestikeelne, hoolimata sellest, et seal olid suured Vene sõjaväeosad, eestikeelne, konservatiivne ja alahoidlik, mugandunud küll nende oludega, kuid konservatiivne ja alahoidlik olnud [---] Lõpetasin N. keskkooli, [---] ma olin väga õnnelik, et ma seal käisin, seal oli väga hea kool, ja seal olid õpetajad, viimased paar õpetajat, kes jõudsid veel mind õpetada, olid niहुksed eestiaegse gümnaasiumi hari-dusega. (Mees, 1965, 4.)

Esile toodi omadused — konservatiivsus, alahoidlikkus — millega on samastatud tüüpilist eestlast. Nõukogude ajal säilis tänu kollektiivsele, pärimuslikule ajaloole kommunikatsioon mineviku ja oleviku vahel. Eesti NSV institutsioonid pakkusid teistsugust minevikku, ametlikud kommunikatsioonikanalid kuulutasid suundumist õndsale kommunistlikule tulevikule, kuid mitteametlikus kommunikatsioonis säilis arusaamine ideaalsest minevikust, mis tuleb kunagi taastada.

Nüüdne tõdemus on, et ühiskonna seiskohalt ei olnud see 1930. aastate ideaal võib-olla nii positiivne, sest see sisendas usku, et inimesi ootab ees poole sajandi tagune maailm:

[---] No ma tõenäoliselt teadsin 30. aastatest rohkem kui keskmiselt, nii, et võib-olla jah, ideaal pole olnud, aga samas olid need 30. aastad alati tunduvalt normaalsem olukord kui 70. või 80. aastad. Selles ma isegi ei kahtle. Jah, muidugi võib-olla ma ei ole idealiseerinud 30. aastaid nii kunagi palju kui ... sellega mindi vast liiale 80ndate nii öelda uuel ärkamisajal. Aga samas, ega meil palju millestki muust ju eeskuju võtta ei olnud. (Mees, 1967, 9.)

Kuigi 1930. aastatest ei saa mööda vaadata ka tänasel päeval, kuna vaikival ajastul tegeldi muu hulgas usinasti eestlaste kui rahvusterviku ja rahvusriigi kodanike identiteedi kinnitamise ja konstrueerimisega — nimede eestistamine, propagandatalitus, kodukaunistus —, mis ei jätnud inimestele mõju avaldamata (vt Siemer 2001). Seda ajastut sai ka 1980. aastate teisel poolel kasutada

konstrueerimaks rahvale pilti rahvuslikult ühtsest ja tugevast Eestist. Selline soov oli tollal ka ühiskondliku kokkuleppe aluseks.

Ihaletavat tulevikku nähakse üldiselt sageli läbi mineviku. Seda võib näha üldise paradoksina rahvuste loojate puhul: vastuolu mütooloogilise ühtse mineviku ja modernse tuleviku vahel (Annus 2001).

K: Oli mingi kujutelm olemas, milline peaks tulevik välja nägema?

V: Ei olnud ju aega seda minevikku uurida, et mida mina uurisin, uurisin, et kuidas on. Diplomitöö oli sõjandusajakirjandest [enne Teist maailmasõda ilmunud] "Sõdur" ja "Kaitse Kodu". (Mees, 1964, 4.)

Lähenedes materjalile soospetsiifiliselt, tuli eraldi käsitleda teise sugupoole rolli sel ajal, küsides, kas oli tegemist tõesti teise sugupoolega rahvuslikul ärkamisajal. Intervjuude põhjal võin öelda, et loomulikuks peeti naise rolli teistsugusena nägemist, neil ei olnud ühiskonna ümberkorraldusse asja.

Naiste roll oligi lihtsalt teine, ei maksa otsida seda, mida pole. (Mees, 1966, 2.)

Idealiseeritud rahvuse seisukohalt oli naiste kui subjekti küsimus lihtne — olla sünnitaja ja traditsioonide edasiandja. Selline suhtumine väljendus nii üliõpilasorganisatsioonide taastamisel kui ka ühiskondlike protsesside puhul laiemalt. Rollid olid teisiti jaotunud, mida kümme aastat hiljem ja teistsuguse ühiskondliku ja isikliku kogemusega on minul keeruline ette kujutada.

[---] kui me vaatasime kõrvalt, [---] et tegelikult peaks ühe naisorganisatsiooni taastama, aga praktiline lüke oli M, kes küsis ka, umbes et, kas te olete mõelnud, et tema tunneb ka ühte vilistlast, [...] et siis, kui ma tagantjärele mõtlesin, siis oligi see, et noh, ja tegid, mis tahtsid, aga oluline lüke oli see. Aga kas nad [mehed] oleksid siis soovinud, et edasi kontrollida või mil kujul nemad seda asja ette kujutasid. Ma ei oska seda laiemalt rääkida, aga ma nägin seda konkreetset meie puhul. [---] Ma ei kujuta ette, mis see reaalselt nende arust oleks pidanud olema, kas oli küsimus meeste kontrollis või [---]. Aga see ei tundunud nii üldine. (Naine, 1967, 5.)

Analüüsitavat aega tuleb vaadelda kui vastuoluliste suundumuste perioodi. Ühelt poolt olid muudatustesse haaratud kõik grupid. Piiride proovimist alustasid riskirühmad ja intellektuaalid, vabane-mise arenedes lülitusid protsessi ka nn tavainimesed. Kõikidel ühiskonnagruppidel oli võimalus osaleda rahvusliku mälu taasta-misel. Teisalt on see ka vanade traditsiooniliste väärtuste taas-avastamise aeg või pigem 1930. aastatest pärit traditsioonide avastamine. Väärtusteks sai kõik nõukogulikkusest, sel ajal valit-senud suhetest, käitumismormidest ja -viisidest erinev.

Sinna juurde käis ka see, selline mingisugune mäng soolistes suhetes, kindlasti, toona nagu vastandusime sellisele seltsi-mehelikele suhetele, mis olid just EÜE stiil ja üritasime erilist tähelepanu pöörata siis etiketile, mingile välisele küljele, mis väljendub siis selles etiketis, või käitumismaneeridele või ... üritasime olla snoobid. (Naine, 1970, 8.)

Naise roll ning väärtus ei olenenud tema tööst või ühiskondlikust positsioonist: Naine oli vaid ema ja kodu sümboliks. 1980. aastate lõpus valitsevatest normidest annavad tunnistust ihalus kadunud aja ja teistsuguste suhete järgi, mida kinnitasid mitmed väljaütlemised. Hetkesse sobivat minevikku leiame ka järgnevatest intervjuukatketest. Kõik see sobitub ühiskonnas levinud kujut-lusega heast Eestist.

Seda [aulakoosolekut] minu arvates ajaloo- ja juuraüliõpilased seda, eelkõige meesterahvad seda korraldasid. N. või M. kes pöördus, keegi neist pöördus minu poole, et kas mina oleksin nõus olema üks nendest, kes juhib seda koosolekut [---], tege-likult mind oli hea ette lükata, kuna ma olin kuldmedaliga kooli lõpetanud, tulnud noh tubli tütarlaps Pärnust siia, [---] ma ei kujutanud mingisugust ohtu, siin ka korralikult õppinud, et noh, ei olnud põhjust, et minust saaks kinni hakata. Ma arvan, et sellepoolest pandi ikka korralikud tublid üliõpilased osalt sinna presiidiumisse. (Naine, 1967, 5.)

Minu teada, siis 80ndate lõpus, üsnagi võõristati neid selliseid naisi, kes julgesid püüine peale üles astuda. Nad olid ka sellised suhteliselt marginaalsed või sellised äärmuslikud tegelased, mõnikord. (Naine, 1968, 10.)

1980. aastatel usuti kogu ühiskonna arengu tagasipöördumise võimalusse 50 aasta tagusesse aega. Poliitiliselt ebastabiilisel ajal on rahvuslikku identiteeti seotud püsivate väärtuste ja püsivuse ideega. Muu hulgas puudutas see ka soolisi suhteid ja seda kõikide sotsiaalsete gruppide hulgas. Seda toetavad ka sotsioloogilised ja psühholoogilised uuringud ja statistika, mis näitavad, et "Eesti ühiskond kohaneb väga aeglaselt modernsete arusaamadega ühiskonnast ja suhetest" (Lauristin 2000: 6).

Fosforiidisõjast sinimustvalge väljatoomiseni: meie-grupi roll ja rahvaliidumised

Biograafilises jutustuses toodi esile sündmusi, millel on tähendus nii kogemusel põhinevale kollektiivsele mälule kui ka ametlikule ajalookirjutusele. Millised olid siis need sündmused, milles end teistest eristanud ja kultuurilist vastupanu eelistavad üliõpilased osalesid? 1987. aasta kevadtalvel algasid protestid fosforiidi-maardla ehitamise vastu. Selle liikumise juures oli oluline meedia roll ja üliõpilaste suur osa. Tunnustust aulakoosolekule ja tervele fosforiidiliikumisele andsid samuti informandid, kes sündmuste ajal ise NL sõjaväes viibisid.

Ma jäin ilma fosforiidisõjast. (Mees, 1967, 3.)

Siis oli õigupoolest väga lahe aeg, esmalt meenub mulle see, et mul oli kogu aeg tunne, et ma olen ree pealt maha jäänud, et kõik minu sõbrad ja tuttavad olid juba natukene varem siia saabunud, [...] nad olid siiski 86. aasta talvest või kevadest või sügisest olid nemad siin juba olemas ja toimetasid. Algatades igasuguseid fosforiidikampaaniaid ja muid. (Mees, 1966, 2.)

Informantide jaoks mängis tolelaegsetest liikumistest kõige suuremat rolli muinsuskaitseliikumine ning 1988. aasta aprillis Tartus toimunud muinsuskaitsepäevad. Seletada võib seda nende indiivdikeskse lähenemisega — oli oluline, mis toimus nende ümber ja selles konkreetsetes maailmas. Juhtumisi toimusid muinsuskaitsepäevad Tartus, selle liikumise algatajateks olid mitmed

Noor-Tartuga seotud ajaloolased. See oli usaldusväärne liikumine, millega võis kaasa minna. Siin käsitletav põlvkond eelistas näha indiviidikeskset valikut. Lauristini ja Vihalemma uuringus siirderiigist esinevad ühiskonna jaoks oluliste sündmustena pigem loomeliitude pleenum ja öölaulupeod. Nende sündmuste olulisus seisnes massidesse minekus, mille kaudu laiemad rahvakihid kaotasid hirmu (Lauristin, Vihalemm 1997: 86–87).

Muinsuskaitseliikumisel tervikuna oli ühiskonnas oluline roll kõikvõimalike kohalike seltside asutamisega, ärgitades inimesi seeläbi vabatahtlikult organiseeruma ja samas ka oma mineviku vastu huvi tundma. Oli võimalus kõnelda ajastust, millest ENSV-s üleskasvanud põlvkondadel oli vähe teadmisi.

Muinsuskaitsepäevade eriline koht meenutustes kerkis esile võrdluses “head liikumised vs massiüritused”. Muinsuskaitsepäevadest osavõtnute jaoks olid meenutustes teisejärgulised sellised massiliikumised nagu öölaulupeod, Rahvarinne, Balti kett. Tollane vaimsus ja ühtlustavates kategooriates mõtlemine on jäänud biograafilises jutustuses nüüdses indiviidikeskses ühiskonnas sekundaarseks.

[---] meie punt siin [---] oli juba algusest peale nendesse suurtesse rahvusliikumistesse üldiselt üsna kriitiliselt meelestatud, noh seda muinsuskaitse asja me ajasime, seal olid sellised tublid ja omad inimesed. (Mees, 1966, 2.)

K: Oli Rahvarindel ülikoolis mingi mõju?

V: Selles mõttes, et loengud jäid ära, Marju Lauristini ja Peeter Vihalemmal ei olnud palju aega. Mingid töölised kogunesid sinna peale tööd ajakirjanduskateedrisse, selles mõttes mängis. (Mees, 1964, 4.)

Meie-grupp sidus oma tegevuse minevikku suunatud liikumisega — muinsuskaitsega, mille eriline tähendus seisnes sinimustvalge lipu väljatoomises, mis oli olnud pool sajandit keelatud sümboliks. Seni oli lipu heiskamine lõppenud repressiivorganite sekkumisega. Erakordne oli ka see emotsionaalne ühtsus, mida kogeti muinsuskaitsepäevadel toimunud ürituste kaudu.

Tartu muinsuskaitsepäevadel?! [rõhutatult] No aga siis ... Siis läks kohe hoopis teiseks ... Sinimustvalge lipp. Ma mäletan

suurt rahvuslikku vaimustust, sinimustvalgeid linte kõigepealt, kõigepealt eraldi sinine, must ja valge. (Mees, 1967, 3.)

Erinevalt suletud süsteemi kirjeldamise aegadest, mil ilm oli pime ja külm, on muinsuskaitsepäevade emotsionaalne kõrghetk esile toodud helgetes värvides ja heledas päikesepaistes:

[---] ja siis järgmine päev oli päikesepaisteline, alguses mindi ja oli nagu külm, see oli kevadine aeg, minna oli külm, ja siis seal hakkas paistma päike, küllap peeti ka mingisuguseid kõnesid. (Mees, 1966, 4.)

Osavõtt muinsuskaitsepäevadest on olulisel kohal kõikide informantide mälestustes. Raadi, muinsuskaitsepäevad 1988. aasta aprillis.

Foto erakogust

Mälestustes rüütatakse positiivsed sündmused sageli heledatesse värvitoonidesse. Nii ka siin, kui rõhutatult sooviti edasi anda sündmuse erilisust, märgiti ka kaunist kevadpäeva. Tavalise sündmuse puhul jääb ilma vms ümbritseva kirjeldus tavapäraselt kõrvale.

Sinimustvalgel trikolooril oli kõrge sümboliline väärtus, mille vastu suunatud vägivalda tuli igal juhul ära hoida. Lipp toodi välja esmalt ühel kinnisel üritusel, kus viibisid vaid muinsuskaitsepäevade organiseerijad. (Seejuures kasutuses olnud lipp oli pärit sügavast stagnatsiooniajast: legendi järgi oli üks informant selle, kuskil džuudotrennis mingisuguse selli käest oli vahetanud teksapükste vastu (mees, 1966, 2).)

Et siis oli küll selline lõbus lugu, et mõned inimesed olid väga murelikud, et ei tea, kas julgeb minna nendega, need samad kolm eraldi kangast, siis ja, noh, me saime seal oma pundiga kuskil Pirogovi ausamba taga kokku, ja olid need vardad ja lipud kaasas, ja üks ega teine õieti ei tahtnud neid võtta. [Meie] olime sellised n-ö tuimemad inimesed, meile ei tehta ju niikuinii midagi, ja kui teevad, mis siis, eks me siis vaatame, no jõu ja vägivalda vastu keegi eriti ei saa, eks see mure ikka oli, et lipp on püha asi. Ja siis, mida hetk edasi, hakkasid kõik muud ka vaatama, et midagi ei juhtu, et tahaks ka. [---] Nii et siis tekkis nagu tõsine rebimine, kes saab hoida seda, ja kes saab kolonni ees käia ja no ma ei tea, mul ei olnud tollal erilisi ambitsioone ega ole ka nüüd, ja noh ... palun! Kõik, kõik võisid saada, kes vähegi usaldusväärsed tundusid ja teatud mõttes nagu teenimatult on au läinud teistele inimestele, see mind ei liiguta ka, aga see on ajalooline tõde, mis ma praegu rääkisin. (Mees, 1966, 2.)

Sellela väljendas informant mõtet, et tema tegevus oli otseses seoses ajaloolise protsessiga. Kuigi eelnevalt, peatudes üksikisiku tegemistel, rõhutati oma rolli vähest osatähtsust, seostati siin oma isik tugevalt ajaloolise protsessiga. Informandi kui üksikisiku tegevuse kaudu areneb ajalooline sündmus, millega ta asetab end ajaloo pjedestaalile. Indiviid pöörab tähelepanu ajaloolise tõe hetkele, ajaloolisele sündmusele, millele on antud ekspertide poolt

kinnitus, et just sellel sündmusel oli kogu protsessi seisukohalt eriline kaal. Protsessis, sündmustes osalemise kaudu toimub enda isiku heroiseerimine – *keegi ei julgenud, aga “meie” ei kartnud* — ning selle kaudu ajaloolise õigsuse taastamine. Ajalooline õigsus ja isikliku mineviku tõlgendamine seotakse ühte.

Lipu väljatoomine on aastatega omandanud nostalgilise varjundi.

Sel aprillikuu päeval toodi lipp välja kolme kangana: tavaline voodiriie, kaheks lõigatuna, üks osa siniseks värvitud, ja must kleidiriie. (Naine, 1968, 10.)

Mälestustes on see kolm siidilippu erinevate värvidega (mees, 1964, 4). Kogu üritust tajutati emotsionaalselt tähendusrikkana:

Ja see oli tõesti niimoodi hästi ülev üritus, ja siis see oli püha-päeval, kui oli matk Raadile, ja kuidas käis meeste vahel täiesti selge konkurents, sellepärast, et kes saab kanda neid ühte nendest kolme värvi lipust. (Naine, 1968, 10.)

Enne iseseisvumist oli valitsevaks püüdluseks kogu ühiskonnas taastada rahvast ühendavaid sümboleid, rituaale, harjumusi. Selline tegevus on tüüpiline enne riigi loomet (Sevänen 1998: 129). Informantide tähelepanu keskendus sündmustele, milles nad ise otseselt osalesid, ja seetõttu hõlmavad mälestused rahvusliku liikumise perioodist aega veebruar 1987 kuni mai 1988, mida on nimetatud ärkamiseks, poliitilise avaliku sfääri sünniks (vt Lauristin, Vihalemm 1997: 84).

Pigem kogu see Tallinnas toimunud siis laulupeod jne, siis mina küll vaatasin neid rohkem juba sellise noh pilguga, et tallinlased üritavad ära võtta seda Tartu muinsuskaitsepäevade saavutust, et nagu Tallinnas ei jõudnud kohale see, et sinimust-valge tuli esimest korda välja avalikult Tartu muinsuskaitsepäevade ajal, mitte öölaulupidude ajal, et see oli pigem juba selline millegi röövimine, mis siin Tallinnas toimus. (Naine, 1968, 10.)

Kui kõrvale jätta suurtes massiüritustes passiivne osalemine, millised kogemused meie-grupil 1980. aastatest on? Võideldi indiviidi vabaduse eest, mille alla kuulus ka protestimine sõjalise õpetamise vastu. Protestiliikumine keskendus kogu meie-grupi puhul enesemääratlemise õigusele. Probleemi olemus seisnes informantide jaoks selles, et üliõpilase ülesanne oli pigem tegelemine õppetöö kui *null-linnas* (mees, 1964, 4) sõjaliste mängude mängimisega. 1988. ja 1989. aastal toimusid sõjalise õpetamise vastu protestiliikumised nii Tartu Ülikoolis kui ka kõikides Nõukogude Liidu kõrgkoolides.

[---] vast see oli aastal 1988 või 89, [kui] sõjaline kateeder pandi kinni. Iseenesest oli see lõbus lugu, et Balti ülikoolid korraldasid nagu boikotte, [---], Eestis tähendas see seda, et boikott algas, aga ei lõppenud kunagi. (Mees, 1964, 4.)

Intervjuudes olid põimunud isiklikud mälestused kollektiivsetega, esile kerkis iseenda roll ajaloolistes protsessides — piiride proovimisel ja *Eesti Vabariigi aegsete nähtuste* (mees, 1967, 3) taastamisega. Mälestused muutuvad aina kaunimaks ja nostalgilisemaks, seda just indiviidi tasandilt. Ka järgnev näide kajastab ühte sündmust, mis on mälestustes saanud ootamatult suure koha.

“... ja siis seda asja võib nimetada revolutsiooni eksportimiseks”

Meil oli juba suvel lubatud sinimustvalge lipp rahvuslipuna ja eufooria oli nagu üle läinud jah, Pika Hermannini tornis, see vist ei olnud. Aga seal [Vilniuses], eestlased tulid rahvuslipuga [...] ja siis seda asja võib nimetada revolutsiooni eksportimiseks, [leedulastel] ei olnud rahvuslippu lubatud. [---] tulid need Sodaliciumi poisid ka, [keegi] korraldas nii, et kuskil kellegi korteris õmmeldi lippe, poest osteti ära kogu kollane, punane ja roheline riie. (Mees, 1964, 4.)

1988. aasta suvel toimus Vilniuses üliõpilaslaulupidu Gaudeamus. Informantide jutustustes võis märgata eestlaste pidamist naabritest edumeelsemaks. See võib olla seoses tänase riigi poolt propageeritava Eesti Vabariigi oletatava parema seisuga võrreldes Läti ja Leedu Vabariigiga. Enesekinnituse leidmine läbi teiste on suund, mis on võetud omaks ka tänapäeva retoorikas, olgugi siis positiivseks teiseks Skandinaavia või Euroopa maad tervikuna. Oli ajastu, mil enesega võrreldavaks subjektiks olid lätlased ja leedulased.

See on nii naljakas, et mingid lätlased, neil oli raske läti lipp, need olid mingi 9- või 16-kordsed majad, käisid terve öö ümber maja, ja leedulased samamoodi lehvitasid lippe, ja see kontsert oli ka kuidagi niiviisi, et toodi need rahvuslipud spontaanselt tantsupeo ajal lavale. Rahvas oli täiesti pöördes ja eestlased tundsid end Kuubast Boliiviasse läinud Che Guevarana. (Mees, 1964, 4.)

1988. aasta suveks, mil Eestis toimusid suured massiüritused (nt öölaulupeod, mälestusmärkide taastamise kampaaniad, asutati Eesti Komitee ja Rahvarinde rakukesi), oli tollane üliõpilaskond juba oma suuremad rahvusromantilised emotsioonid välja elanud, need olid teisenemas. Naabrite rahvuslikule liikumisele võis juba kerge muigega kaasa elada. Enese eesmärgiks seati palju pragmaatilisem tegevus, siinjuures ka seesama eespooltoodud sõjalise vastu võitlemine ja varem kõne all olnud akadeemilisuse taastamine.

Ei, Balti ketis ma ei käinud. See ei olnud selleks ajaks ammu enam oluline. Kasvava põlvkonna koorekihi jaoks oli sel ajal oluliselt olulisem Eesti Vabariigi seestpoolt taastamine. Ja mitte tegelemine lae lupjamisega. See seltskond oli uskumatult irooniline, uskumatult iluv. Pluss veel see, et üliõpilase töö on õppimine ja joomine mitte riigi tegemine, tegelikult. (Mees, 1967, 3.)

Kokkuvõte

Nüüdsed defineerimisvõimu omajad — kelleks siin olid noored haritlased — kogusid selleks vajaliku sotsiaalse ja kultuurilise kapitali 1980. aastate teise poole murranguliste sündmuste ajal. Osa informantidest olid Tartu Ülikooli juurde taasloodud üliõpilasorganisatsioonide taasasutajad, kuigi organiseeritus ei olnud intervjueeritavate valimisel määrav. Informantide valimisel arvestasin kriteeriumina defineerimisvõimu, mis siin viitab siiski Eesti ühiskonna teatavale elitarismile.

Püramiidikujuline ühiskond Eestis, mida iseloomustavad piirid erinevate sotsiaalsete gruppide vahel ning eliidikeskne vaade ühiskonnale ja rahvusele, kujunes välja koos siin käsitletud 1980. aastate muutustega.

[---] ma arvan, et rahvahulgad keerati üles, mingisugusesse eufooria või ekstaasi seisundisse mõnevõrra hiljem, ma arvan, et see võis olla aastal ikkagi 89. 88 veel, mis toimus, oli veel teatud mõttes riskirühmade poolt korraldatud selline proovilahing, mille suhtes ühiskonna enamus jäi suhteliselt passiivseks. (Mees, 1966, 2.)

Kogu kollektiivset rahvuslikku liikumist vaadeldi intervjuudes läbivalt kui protsessi, mida oli võimalik enda poolt kujundada ning kus olid kujundatavad. Selline vaade on seotud oma moraalse vastutuse rolli nägemisega rahvuse müüdi loomisel (Jõesalu 2001: 66–72). Informantide arusaamades rahvuslikust liikumisest ja rahvusest mängib kindlasti rolli ka tegur, et uuritav põlvkond on elanud teadliku elu ka Nõukogude okupatsiooni ajal. Nad on pidanud tegelema enda jaoks piiride määratlemise ja nende lõhkumise

Indiviidi enesepilt ei ole ainult ühe identiteedi keskne, aega ei meenutata kui ainult rahvusliku liikumise õitsengut. Pigem on esikohal noore üliõpilase tegemised ja võimalused, mis selle kaudu avanesid. Teisalt, analüüsides ajastut ennast, võib eeldada, et tolle perioodi rahvuslik meelsus on niivõrd vaikimisi omaks võetud, et sellest ei tahetagi eriti rääkida, see on aja loomulik osa.

Biograafilise materjali analüüsi tulemusel nähtus, et informantide jaoks oli oluline eristamiskriteerium *meie* ja *nemad*. Täna-ses päevas defineerimisvõimu omajad korjasid enese ümber mõtte-kaaslasid. Kriteeriumiks loeti vastalist meelsust ja vaimuteravust. Põhiline meie-grupi tegutsemisvorm oli kultuuriline (luuleteater, Akadeemiline Muinsuskaitse Selts, ajaloolise mälu taastamine). Ühine meie tekkis ülikooliaastatel sotsiaalse võrgustiku kaudu, kus sarnase mõttemaailmaga inimesed ühise idee nimel tegutsesid.

Isiklikud ja kollektiivsed mälestused olid põimunud. Tagasi-vaateliselt kirjeldati biograafilistes jutustustes ajajärku ühe suure piiride proovimise ning traditsioonide taastamise ajastuna. Pärast kümme aastat kestnud iseseisvust vaadeldi asetleidnud sündmusi kui vääramatut protsessi, mis toimus ühesuunaliselt, positiivsele lõpule ehk iseseisvusele viivalt. Meie-grupi jaoks jäävad meenu-tustes tagaplaanile sellised massiliikumised nagu öölaulupeod, Rahvarinne, Balti kett. Muinsuskaitsepäevade eriline koht kerkib meenutustes esile võrdluses “head liikumised vs massiüritused”. Sündmused ja emotsioonid, millele mälestustes keskenduti, olid ühe kihi kesksed.

1980. aastate vastuolulisus — ühelt poolt demokratiseerumine ja teisalt mineviku, Teise maailmasõja eelse Eesti Vabariigiga seonduvate väärtuste idealiseerimine — väljendus enim biograafi-lisele materjalile soospetsiifiliselt lähenedes. 1980. aastatel ühtis arusaam soorollidest üldise ettekujutusega traditsioonilisest pere-konnast. Idealiseeritud rahvuse seisukohalt oli naiste kui subjekti küsimus lihtne — olla sünnitaja ja traditsioonide edasiandja.

Tänaste hoiakute mõistmiseks on vajalik kultuuriprotsesside diakrooniline jälgimine. Püüdsin siin näidata, millised isiklikud valikumehhanismid mälestustes kajastust leidsid ja kuidas mäle-tati. Täna-se mõtlemise juured ning vaated ühiskonnale asuvad 1980. aastate kogemuses, tollal tehtud valikutes ja eristamistes. Teise maailmasõja eelse Eesti Vabariigi aegne ideaal seisnes kollektiivsuses, egalitarismis, kus rahva juhid nägid ennast osana rahvast. See 1920.–1930. aastate rahvusluse ideaal, mis omakorda oli eeskujuks 1980. aastatel, on tänaseks vastupidiseks pöördunud. Nüüd näevad ühiskonnas olulist rolli mängivad inimesed end pigem eraldi seisvatena, kes püüavad rahvast õigele teele juhtida, andes selleks mitmeid juhiseid ja algatades mõttemänge.

[---] aga ega muud viisi ei ole, kui see oma aristokraatia peab tekkima, kes on siis eeskuju. Laias plaanis eeskuju, kes asub väärtustama hoopis teisi asju, teisi hoiakuid kui praegu. Kuju-nebki välja mingi uus müüt. [---] Mul on lihtsalt niisugune tunne, et [---] ilma vaimse aristokraatiata üks ühiskond hästi hakkama ei saa. (Mees, 1966, 2.)

Allikad ja kirjandus

Intervjuu 1 = Mees, snd 1965, Tallinn*, 19.12.2000.**

Intervjuu 2 = Mees, snd 1966, Tartu, 29.12.2000.

Intervjuu 3 = Mees, snd 1967, Tallinn, 8.01.2001.

Intervjuu 4 = Mees, snd 1964, Tallinn, 9.01.2001.

Intervjuu 5 = Naine, snd 1967, Tartu, 26.01.2001.

Intervjuu 6 = Naine, snd 1968, Tartu, 26.02.2001.

Intervjuu 7 = Mees, snd 1969, Tartu, 28.02.2001.

Intervjuu 8 = Naine, snd 1970, Tartu, 2.03.2001.

Intervjuu 9 = Mees, snd 1967, Tallinn, 5.03.2001.

Intervjuu 10 = Naine, snd 1968, Tallinn, 7.03.2001.

Intervjuu 11 = Mees, snd 1968, Tartu, 11.01.2001, 12.03.2001.

* — esimesel kohal intervjuu koht

** — teisel intervjuu aeg

Annus, E. 2001. Kiigelaul müütilise ja moderni vahel: rahvusest, mütoloogiast ja Kristjan Jaak Petersoni kuuest. — *Looming* 3, 397–408.

Bourdieu, P. 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Massachusetts.

Bourdieu, P., Wacquant J. D. 1995. *Refleksiiviseen Sosiologiaan*. Jyväskylä.

Fröhlich, G. 1993. Kapital, Habitus, Feld, Symbol. Grundbegriffe der Kulturtheorie bei Pierre Bourdieu. — Mörth, I., Fröhlich, G. (Hg). *Das symbolische Kapital der Lebensstile*. Campus. 31–54.

Jõesalu, K. 2001. *Rahvus ja rahvuslus Eesti noorema põlve haritlaste vaadetes: ühe grupi nägemuste näitel*. Lõputöö käsikiri. Tartu: TÜ etnoloogia õppetool.

Korkiakangas, P. 1997. Individual, Collective, Time, and History in Reminiscence. — *Ethnologia Fennica* 25, 5–16.

- Lauristin, M. 2000. Naiste ja meeste võrdsed võimalused — utoopia või reaalne eesmärk? — *Eesti Vabariigi Sotsiaalministeerium. ÜRO arenguprogramm. Teel tasakaalustatud ühiskonda. Naised ja mehed Eestis*. Tallinn, 6–7.
- Lauristin, M., Vihalemm, P. 1997. Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997). — Lauristin M., Vihalemm, P. (ed.) *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu University Press, 73–126.
- Niedermüller, P. 1988. From the Stories of Life to the Life History: Historic Context, Social Processes and Biographical Method. — T. Hofer, P. Niedermüller (eds) *Life History as Cultural Construction / Performance. Proceedings of the IIIrd American-Hungarian Folklore Conference Held in Budapest, 16–22 August, 1987*. Budapest: The Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Science, 451–473.
- Sevänen, E. 1998. Rahvuslikkuse kategooria kultuuriuurimuses. — Lõhmus-Pärl, M. (koost). *Kultuur ja analüüs*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 124–136.
- Siemer, K. 2001. *Rahvus ja riik vanemate eestlaste elulugudes*. Lõputöö käsikiri. Tartu: TÜ etnoloogia õppetool.
- Smith, A. D 1999. *Myths and Memories of the Nation*. Oxford.

Eesti mäletab!?

Repressiooniteema retseptsioon Eesti ühiskonnas

Terje Anepaio

Sissejuhatus

Alustaksin konfliktist, mille avastasin 2001. a maakonnalehest “Virumaa Teataja”. Just Eesti Vabariigi aastapäeva eel veebruaris ilmunud numbris kirjutas tollast valitsusparteid Isamaliitu esindav noor poliitik tähtpäevalise artikli “Omariikluse kohustus”. Kogu muu sobivalt tähtpäevalise esituse hulgas oli lõik, milles autor kirjutas, et argielu on tõrjunud tagaplaanile mineviku ning sellega seotud negatiivse, lisades, et see on loomulik ja sageli parimgi viis orienteerumaks enese ja oma lähedaste tulevikule (Reisner 2001a). Kaks nädalat hiljem ilmus samas lehes vastukiri “Kuidas on võimalik unustada möödunud muresid”, mille autoriks on 1941. a küüditatud naine, kes küsib noorelt mehelt, kuidas saab tema unustada oma kogemust, et lapsena võeti talt paarikümne minuti jooksul kodu ja paar kuud hiljem tapeti ta isa (Leuska 2001). Paari nädala pärast, nüüd juba märtsiküüditamise aastapäeva eelses lehes, kirjutab noor poliitik taas, artikli motoks on kohustus mäletada. Artikli sisuks on noorema, Eestis poliitiliselt, sotsiaalselt ja majanduslikult domineeriva põlvkonna tänulikkus neile põlvkondadele, kes kandsid ja säilitasid nõukogude võimu all eestlaste ajaloolist mälu. Vastuseks esitatud küsimusele “Kuidas unustada?”, kinnitab ta, et see pole võimalik, enamgi — seda ei tohi (Reisner 2001b).

Siinkirjutaja jaoks esindab see diskussioon, mille toimumis- aegki on sümboolne — tähtpäevast tähtpäevani — suhtumisi

minevikku tänapäeva Eestis. Me näeme siin väärtuste konflikti, mis tõuseb esile eelkõige läbi põlvkondade konflikti.

Järgnevalt käsitlen Eesti ühiskonna *kohtumist* minevikuga. Vaadeldavaks probleemiks on selle traagiline osa, nimelt Nõukogude võimu repressioonid. Keskendun 1940. aastatel toimunud küüditamistele kui sündmuste kompleksile eestlaste sotsiaalses mälus, jälgides repressiooniteema retseptsiooni dünaamikat Eesti ühiskonnas. Vaatlen, millised protsessid iseloomustavad siin eestlaste sotsiaalset mälu. Kuidas ja miks on välja kujunenud situatsioon, mida kajastavaks näiteks on ülalesitatud diskussioon ajaleheveergudel.

Toetun analüüsis Saksa sotsiaalteadlase Peter Alheiti sotsiaalse mälu mudelile (Alheit 1989),¹ mis väljendab biograafilise kogemuse kujunemist ja arengut autobiograafilise meenutamise tasandilt kuni sotsiaalse teadmise kõrgemate vormideni. Peter Alheit eristab sotsiaalses mälus kahte tasandit, mis väljenduvad mäletamis- ja interpretatsiooniskeemis. Mäletamisskeemi ümber moodustub sündmus- ja kogemustasand, mis lähtub kogemusest/sündmusest ning selle verbaalsest edastamisest (algul) isikupärase ja/või (hiljem) traditsioonilises vormis. Sel viisil ühendab indiviidi personaalse kogemuse kollektiivsega. Interpretatsiooniskeemi moodustavad mitmesugused organiseeritud ja institutsionaliseeritud sotsiaalse tegelikkuse töötlemise vormid. Interpretatsiooniskeem algab tõlgenduste loomisega argitasandil (nt mingi grupi või sotsiaalse kihi väärtushoiakute/suundade kujundamisega) ning jätkub interpretatsiooni arenenumate tasanditega (massiteabevahendid, ühingud või õigus ja teadused). Me võime ka öelda, et kogemustasand kuulub indiviidi privaatsfääri, seevastu tõlgendus- tasand on osa avalikust sfäärist.

Sedalaadi sotsiaalseid mälusid võib ühiskonnas olla mitu. See, millisel positsioonil üks või teine mälu konkreetses ühiskonnas on, sõltub sellest, kuidas konkreetse mälu kaks tasandit omavahel seostuvad, s.t mälu, millel on tugevam/laiem interpretatsioonitasand, domineerib ühiskonnas.

Jättes kõrvale mälude paljususe probleemi, keskendun järgnevalt mälule, kus repressioonidel on oluline koht. Viimase raa-

¹ Vt selle kohta ka Kõresaar 2001: 50–53 ning käesolevas kogumikus.

mes koondan tähelepanu eristusele *kogemustasand* (e. *privaatne*) ja *organiseeritud* (e. *avalik*) *tõlgendustasand*, vaatlen nende suhteid ja suhete dünaamikat eesti ühiskonnas 1990. aastatel.

Repressioonide teema nõukogude ühiskonnas

Kui suurvõim tahab jätta väikest ühiskonda ilma rahvuslikust eneseteadvusest, siis kasutab ta organiseeritud unustuse meetodit (Connerton 1991: 14). Teatavasti surus nõukogude võim traagilised mälestused Stalini ajal Eestis toimunud repressioonidest aastakümneteks avalikku unustusse. Valitses poliitilisi eesmäärke teeniv kollektiivne amneesia. Läbi kogu nõukogude aja hoiti neid mälestusi kas ainult endas või intiimses kitsas sfääris, milleks oli peamiselt pere või sugulased. Selle traumaatilise kogemuse edastamise soov/soovimatus ja jagatu põhjalikkus sõltus indiviidi sisemisest toimetulekust läbielatuga, mis määras ka tema valitud strateegia (nt usaldatavate lähedaste ring, hool nende poolt teada-saadu mõju pärast, vt Anepaio 2001: 202–206). Laiemalt vaikiti loomulikult eelkõige (võimalike uute) repressioonide hirmus, samuti sooviti varjata enese märgistatust, sooviga ületada see ühiskonda integreerudes. Siiski ei olnud alati tegemist hirmuga võimu ees ega represseeritute poolse vaikimisringi loomisega. (Vt ka Anepaio 2001: 205–206.) Paraku määras represseeritu kogetu edastamist ka ümbritsevate, s.t tema omast erineva kogemustaus-taga kuulajate (tahtlik) ükskõiksus ja mõistmatus. Siin olgu näi-teks toodud katke intervjuust küüditatud naisega:

Ja kui sa tuled ja räägid seda sellele inimesele, kes ei ole seda tunda saanud — ta iialgi ei lähe sellele tasandile. Mul on oma sugulane selline — ta ei võta üldse kuulda seda [---] onupoeg [---] noh, ta jäi kõigist nendest asjadest puutumata [---] ta ei ütle sulle midagi, ta väldib. (Naine, 1931, Tartu.)

Eesti ühiskond pole (siiani) eriti teadvustanud tahtmatust mitte teada, mis eri aegadel on ühiskonna eri tasanditel juhtunud.

Ühiskonnas niisiis loodi ofitsiaalsel tasandil amneesiat, samas aitasid paljud sellele ka kaasa teadmise vältimisega, isegi kui nendega oleks soovitud repressioonidest rääkida. Kokkuvõtvalt öeldes: sotsiaalses mälus valitses nagu igal pool Ida- ja Kesk-Euroopas tegeliku mineviku süstemaatiline elimineerimine, *sotsiaalselt konstrueeritud unustus* (Middleton, Edwards 1997: 6, vt Douglas 1980).

Repressioonikogemuse institutsionaliseerumine

Mineviku avalikustumine

Ühiskondlik murrang 1980. aastate lõpus toob repressiooniteema jõuliselt avalikkusse. Küüditamiste temaatika esilekerkimise alguseks peetakse 1987. a novembrikuus ajalehes "Sirp ja Vasar" ilmunud ajaloolase Evald Laasi artiklit "Mõnede lünkade täiteks" (Laasi 1987). Koos sõdadevahelise Eesti omariikluse ajaga oli repressioonide käsitus kesksel kohal uue minevikukonstruksiooni loomisel senivalitsenu asemele. Need olid olnud peamised mineviku sündmused, mida totalitaarne süsteem oli moonutanud, millest vaikinud, sest nad kajastasid eriti teravalt nõukoguliku süsteemi vägivaldsust ning ebaseaduslikkust. Repressioonide — traagilise möödunu — avalikustamine ja meedia kõik vormid. Omaaegsete kesklehtedega ("Sirp ja Vasar", "Edasi", "Maaleht", "Rahva Hääl", "Kodumaa") ja ajakirjadega ("Kultuur ja Elu", "Vikerkaar") peaaegu paralleelselt ilmusid traagilist minevikku käsitlevad kirjutised kohalikesse ajalehtedesse. Toimunu üldistavate ülevaadete kõrval, mida esitasid eelkõige professionaalsed ajaloolased ja juristid, ümberjutustustena ja vahendatuna ka ühiskonnategelased ning ajakirjanikud, kerkis kiiresti esile individuaalne kogemus — üleelanute mälestused nii lühemas kui ka pikemas vormis. Raadios võis kuulda nii faktoloogilisi ülevaateid, samuti läbielanute mälestusi (nt sari "Kirjutamata memuaare"). Minevik tõusetus ja andis ainst ilukirjandusele, mille tõlgenduse esialgne suhteline leebus (nt H. Kiige "Maria Siberimaal") asendus kiiresti karmi tegelikkusepeegeldusega.

Vallandus kõikvõimalike memuaaride ja mälestustele tuginevate dokumentaalraamatute kirjutamine. Autoriteks olid repressseeritud ise, kuid ka mitmesugused vahendajad, kes kogusid teiste mälestusi, et neid avalikkusele esitada.² Teatrietendused, mis elustasid olnud traagikat, tõid saalid täis emotsionaalselt kaasa elavaid vaatajaid.³

Avalik mälestamine

Minevikku hakati meelde tuletama ja pühitsema ka tseremooniatega ja sümbolite kaudu. Küüditamiste tähtpäevadel toimusid massitseremooniad, mis leidsid kajastamist ka ajakirjanduses (nt Sildam 1988; *Neilt võeti vabadus* 1989; Jullis 1989). Ka repressioonide mälestuse sümboolne jäädvustamine kerkis avalikkuses kiiresti (nt Ruutsoo 1988).

Mälestusüritusi peeti esialgu repressioonidega sümboolselt või otseselt seotud paikades (nt raudteejaamades), peagi algas traagilisele möödunule pühendatud mälestusmärkide püstitamine. Keskse mälestuspaigana otsustati kujundada memoriaal Eestimaa keskele — Pilistverre (Jeletski 1989).

Seni varjatud minevik, s.t toimunud küüditamised, sai seega sotsiaalse mälu osaks teadvustatult, ametlikult. Siinkohal on eriti oluline võimude tunnustus minevikule, mida väljendasid tollase Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Arnold Rüütli esinemine Eesti Televisioonis seoses märtsiküüditamise 40. aastapäevaga 1989 (ENSV 1989) ja kolme tollase võimuorgani (EKP Keskkomitee, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi, ENSV Ministrite Nõukogu)

² Nt Võrumaalt pärit pensionärist ajakirjaniku Jaan Elleni sulest on 1994–2001 ilmunud hulk repressseeritud mälestustele tuginevaid dokumentaaljutustusi (Ellen 1994, 1995, 1998, 1999, 2001).

³ Siin võib nimetada Jaan Kruusvalli näidendi “Vaikuse vallamaja” lavastusi. Kingissepa nim Tallinna Draamateatris ja teatris “Vanemuine”, Rein Saluri näidendi “Minek” lavastusi. Kingissepa nim Tallinna Draamateatris ja Koidula-nimelises Pärnu Draamateatris ning Raimond Kaugveri näidendi “Saturnuse lapsed” lavastust Pärnu “Endla” teatris.

“Pöördumine Eestimaa elanike poole” juuniküüditamise aastapäeval samal aastal (Pöördumine 1989).

Mineviku avamise ja jagamise käigus tekib side nii horisontaaltasandil repressioonid läbielanud põlvkonna sees kui ka vertikaaltasandil järgnevate põlvkondadega (nt mälestuste edastamisega tegeleb ka ajakirjanike noorem põlvkond), isiklikud meenutused muutuvad kollektiivseks. Represseeritute omavaheline läbikäimine, mis varem oli toimunud privaatseks (vrd Anepaio 2001), elavneb ja avalikustub. Paljud julgevad nüüd läbielatut manifesteerides avalikult kokku tulla. Sellistel koosolemistel, mis enamasti on ühes väljasaatmiskohas (nt kolhoosis) olnute kokkusaamised, rekonstrueeritakse ühiselt minevikku: toimub ühiste mälestuste taasleidmine, jagamine ja vahetamine.

Mineviku ühine mälestamine. Küüditatute mälestuspäev. Tartu, 25. märts 1989. Osavõtjad suundumas Aardla raudteepeatusse.

Foto H. Duglas. ERM Fk

Organiseerumine

Represseeritud manifesteerivad end ka organisatsioonide kaudu. Keskseks katusorganisatsiooniks kujuneb 25. märtsil 1989 asutatud Memento Liit, mis koondab maakondlikke ühendusi. Need organisatsioonid asuvad eelkõige taastama, looma ja ühiskonnale teadvustama oma (represseeritute) versiooni toimunud minevikust. Lähtudes Peter Alheiti sotsiaalse mälu mudelist, on siin tegemist organiseeritud interpretatsioonisüsteemide tasandiga. Ühelt poolt keskendutakse repressioonide maksimaalsele väljaselgitamisele ja avalikustamisele,⁴ eesmärgiks andmete kindlakstegemine kõigi represseeritute kohta, mälestuste kogumine. Teisalt tähistatakse repressioonidega seotud tähtpäevi ja osaletakse mälestusmärkide püstitamisel. Teisisõnu, aktiivselt käivitub komemoratsiooni sotsiaalne praktika, s.t inimesed meenutavad ja tähistavad isikuid ning sündmusi, kes/mis on osa nende ühiselt tunnustatud põlvkonna- ja kultuuriidentiteedist ning argiarusaamast. (Middleton, Edwards 1997.)

Uus situatsioon tekitas ümbritsevate laiemat huvi, nt repressioonid läbiteinud jagasid minevikku oma kooli- või klassikokkutulekutel, kus nüüd said olla ka Läänes elavad eestlased.

Toimunud varjatud mineviku taastamise protsessis andsid professionaalid — ajaloolased ja juristid — repressioonidele kõigepealt juriidilised ja arvulised raamid. Ajaloolane Aigi Rahi on oma 1949. aasta märtsiküüditamist käsitlevas uurimuses välja toonud, et küüditamiste teema käsitlemisel oli esmalt nõ juriidiline periood, kus keskseks probleemiks oli pädeva juriidilise hinnangu andmine, alles seejärel keskenduti küüditatute arvule (Rahi 1998: 9–11). Minevikus asetleidnud vägivalda avalik ja juriidiliselt põhjendatud hukkamõist andis inimestele julguse rääkida, mis temaga tegelikult tehti ja et see oli vale. Arvuline raam toetas omalt poolt seda veendumust, andes ettekujutuse vägivalda ulatusest. Seejärel hakkasid inimesed kujunevaid raame ise oma

⁴ "Memento" juures tegutseb eraldi teabe- ja ajalootoimkond, 1990. aastal loodi Eesti Represseeritute Registri Büroo. Repressioonidest on kavandatud 12-köiteline väljaannete seeria, millest praeguseks on ilmunud neli. Vt Helk 2002.

mälestustega täitma. Protsessi tulemusena tekib järk-järgult ühine metatasandi narratiiv.

Sümboolselt oluline samm on selle narratiivi jõudmine kooli-õpikutesse:

1941. a. 14. juuni massiküüditamine. Nõukogude võimu repressioonid võtsid 1941. a. juunis massilise, riikliku terrori iseloomu. 14. juuni ööl viisid NKVD organid Eestis läbi kuritegeliku massiküüditamise. Samasugused aktsioonid toimusid üheaegselt ka Lätis ja Leedus.

1941. a. juuniküüditamine oli administratiivse omavoli akt, sest ohvritele ei antud võimalust endi kaitseks sõnagi öelda. Öösel piirati majad või korterid sisse, inimesed aeti üles ja neile loeti ette väljasaatmise otsus. Siis anti aega (20 minutit kuni üks tund) lubatud asjad kokku panna ning valve all toimetati perekonnad raudteejaamadesse, kus neid ootasid juba trellitatud vagunid. Raudteejaamades eraldati mehed ülejäänud perekonnaliikmetest, sest mehi loeti arreteerituteks, teisi aga väljasaadetuteks. Rongid seisis mitu päeva veel jaamades, enne kui algas tee Venemaa poole. Seal viidi mehed vangilaagritesse, teised pereliikmed asustati küladesse laiali.

Olemasolevatel andmetel küüditati Eestist 1941. a. juunis 10 157 inimest. (Eesti ajalugu 1991: 350–351.)

1949. a. 25. märtsi massiküüditamine. 1949. a. 25.–26. märtsi öösel realiseeriti genotsiidiplaan. Tegemist oli kevadise koolivaheaja lõpuga, mistõttu internaatides elavad õpilased olid veel kodudes laiali.

Nüüd kordusid taas 1941. a. 14. juuni öö õudused. Kui sellal oli aktsioon tabanud rahvast täiesti ootamatult, siis nüüd tajuti eelnevalt ohumärke (veoautode koondamine, kuulujutud, hoiatused). Tänu sellele õnnestus paljudel küüditamise eest varjuda, asemele aga võeti inimesi “reservi” hulgast. Teisalt oli 1949. a. küüditamine veel jõhkram kui 1941. a.: põgenikele tulistati järele, küüditatute vara võeti varjamatult ära.

Olemasolevatel andmetel küüditati Eestist 20 702 inimest ehk 2,5% kodumaal elanud eestlastest. Ohvrid saadeti loomavagunites Lääne-Siberisse või Põhja-Kasahstani. Mahajäetud

talud koos varaga võeti üle kolhoosidesse, osalt jäidki inimeühjaks ja lagunesid. (Samas: 395.)

Õpikutekstides ühinevad nii interpretatsioonitasand (teaduslik uurimine) kui ka kogemustasand (elav mälestus) — repressiooni-teema ametlik tõlgendus on kahe tasandi kombinatsioon. Seejuures on kogemuse, s.t mälestuste jõudmine kooliõpikutesse ise institutsionaliseerumise näitaja.

Kogemuse taasprivatiseerumine 1990. aastate teisel poolel

Eesti ühiskond võtab selle narratiivi ootuspäraselt kiiresti vastu. Omaksvõtus oli ka protest senise, nõukoguliku narratiivi vastu, mis käsitles küüditamisi kui vajalikku operatsiooni võitluses nõukogude korra vaenlastega.⁵

Kui narratiivi kiire tunnistamine oli ootuspärane, siis seda ootamatum ehk tundub, et peaaegu sama kiiresti väheneb narratiivi tähendus. 1990. aastate keskpaigast kaotab repressioonide teema laiemal ühiskondliku kõlapinna, jäädes ametlikku diskursusse “inimsusevastase kuriteona” ning jättes rahvuse ametlikku mällu kaks mälestuspäeva aastas. 14. juunit tähistatakse riikliku leinapäevana (RT I 1994, 12, 199), mis nõuab ka leinalippude heiskamist, ning 25. märtsil on rahvuslik mälestuspäev,⁶ mil leinalippude heiskamise ametlikku nõuet ei ole.

⁵ Klassikalise näitena võib viidata EKP ajaloo III köitele, vt lk 49, 264–275 (*Ülevaade Eestimaa* 1972).

⁶ 1989. a veebruaris võtsid EKP Paide rajoonikomitee ja Paide rajooni täitevkomitee vastu otsuse kuulutada 25. märts Paide rajoonis stalinliku terrori ohvrite mälestuspäevaks. Paidelased kutsusid kõiki rajoone jälgima nende algatust. (*Ühistöö*, 11. 03. 1989.)

Samal ajal saab alguse mälestuste kasutamine teaduses: käivitub ka süvenenum uurimine, kuid professionaalseid uurijaid on siin vähe, enamasti tegelevad sellega represseeritud ise.⁷

Kõrvuti uurimisega käivitub minevikukogemuste süstemaatiline talletamine uurimistööks. 1990. aastate teisel poolel kujuneb kaks keskmast mälestuste paika (*lieux de mémoires*): Eesti Kirjandusmuuseum laiendab elulugude kogumist, Eesti Rahva Muuseum alustab repressioonidega seotud mälestuste koondamist. Eesti Kirjandusmuuseum alustas elulugude kogumist 1989. aastast, teiste seas hakkas kultuuriloolisse arhiivi saabuma elulugusid ka represseeritud inimestelt. Suurema hoo saab elulugude kogumine Ühenduse "Eesti Elulood" loomisega 1996. aastal. Eriti rohkesti kajastuvad repressioonid 1996/97. aastal ühenduse korraldatud eluloovõistlusel "Mina ja minu lähedaste saatuse ajaloo keerdkäikudes", mis juba orienteeritusega pöördus raskete aegade ja keeruliste saatuste jäädvustamisele.⁸ Eesti Rahva Muuseum kogus mälestusi repressioonidest (küüditamistest) traditsioonilises küsimustikuvormis.⁹

Mälestusi ja andmeid repressioonidest koguvad jätkuvalt ka represseeritud organisatsioonid, sageli koostöös kohalike muuseumidega. Uurimisel, professionaalsel ja tasakaalustataval käsitlusel pole aga eesti ühiskonnas enam nii laia kõlapinda.

⁷ Põhjalik ülevaade uurimistöö hetkeseisust ja senistest tulemustest on valminud A. Rahil (2002).

⁸ Küüditatute elulugusid on Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes üle paarisaja (Hinrikus 1999: 6, hiljem lisandunute kohta andmed Rutt Hinrikuselt).

⁹ Küsimusleht nr 200: 1941. aasta küüditamine, elu asumisel, Tartu 1998, ja küsimusleht nr 201: 1949. aasta küüditamine, elu asumisel, Tartu 1998. Nendele saadetud vastused on muuseumis koondatud korrespondentide vastuste arhiivi (ERM KV 867–883).

Muutuvad väärtused muutavas ühiskonnas

Kiired muutused sotsiaal-majanduslikus sfääris, mis olid iseloomulikud kogu endisele sotsialismileerile, leidsid aset ka Eestis. Nii ühiskondlikul kui ka individuaalsel tasandil saab primaarseks püüe kiires muutuste ajas majanduslikult püsima jääda, orienteeruda tulevikku. Minevik jääb niisuguse arengu puhul tagaplaanile — see on kiiretele muutustele ja tulemustele ning saavutustele orienteeritud ühiskondadele iseloomulik. Tooksin siinkohal Teise maailmasõja järgse Saksamaa näite, kus idaosast ümberasunute põgenemine, küüditamine ja Lääne-Saksa ühiskonnas hakkama saamine kaotasid nii perekondades kui ka avalikkuses kiiresti poliitilise aktuaalsuse ja kommunikatiivse tähtsuse. Poliitilise ja majandusliku arengu survel olid need teemad paljudes perekondades tagaplaanile surutud (Lehmann 1989: 185, 1991: 7).

Samasugust protsessi võib täheldada ka Venemaal, kus 1990. aastate kiiretes ja sügavates sotsiaal-majanduslikes murrangutes on Teise maailmasõja tähendus ja mälestused sellest kiiresti kaotanud oma senise ühiskondliku tähtsuse, kutsudes esile isegi riigi juhtkonna mure. Tähenduse kadumine on toimunud vaatamata Teise maailmasõja aastakümnetepikkusele kõigekülgsel tähtsus-tamisele vene ühiskonnas.

Eestis kiirendab unustamisprotsessi ühelt poolt üldine info-revolutsioon koos uute infotehnoloogiate sissetungiga — võrreldes senisega kasvab plahvatuslikult kõikvõimalik infovoog. Kättesaadavaks muutus mitte ainult info oma ajaloost, vaid kõikvõimalik info kogu maailmast. Nüüdisaja suurte võimaluste pakkuja internet jõudis Eestisse 1991 ning 1992. a aprillis valmisid esimesed välisühendused.¹⁰ Traagilist minevikku kandva info osakaal üldises infotulvas väheneb kiiresti ja see traagiline minevik muutub järjest vähem huvitavaks, eriti noortele.

Samas on internet just muutunud/muutumas kanaliks, mis aitab vahendada noortele mineviku traagilist kogemust. Siin võib leida nii kodulehekülje küüditamise teemal koos ajaloolise ülevaate, fotode ja läbielanute mälestustega kui ka viiteid ilmunud kirjan-

¹⁰ Vt <http://www.ioc.ee/eesti/6.HTML> 14.08.02

dusele, diskussioonidele, noorte koduloolistele töödele.¹¹ Vanem põlvkond, kes on sellest infokeskkonnast enamasti eemale jäänud, aga tunnetab talle olulist minevikku/kogemust noorte poolt kõrvalejätuna. Kõrvalejätus, hoolimatus näib suuremana, kui on tegelikkuses, sest minevikukogemuse retseptsioon, õigemini osa sellest, toimub vanemale põlvkonnale tundmatus sfääris ning on seega nende poolt ka vähem suunatav, sest informatsioon levib sfääris, mis teda üldjuhul ei puudutagi, s.t väljaspool teda.

Teiseks on oluline osa ühiskonna uue eliidi muutunud ideedel. Eesti (nii ealiselt kui ka kogemustelt) noor poliitiline ja majanduseliit asuvad koos looma uut imagot Eestile ja eestlastele. Eestlasi esitletakse mitte enam kannatavate, õnnetute ja abitudena, vaid rahvusena, kes on võimeline kiiresti integreeruma läände (vt Lauristin & Vihalem 1997: 106; vrd tulemusena märgikampaania *Estonia — positively transforming* 2002). Riigi soov edasi minna, luua enesele sobivat imagot välismaailma silmis toob kaasa ka muutunud suhtumise sisepoliitikas. Rahvuslust, rahvuslikku ajalugu peetakse vajalikuks ainult pragmaatiliselt mõistlikes piires.

See tähendab, et mälestuspäevi küll tähistatakse, tseremooniad toimuvad ja minevikku tuletatakse perioodiliselt meelde, kuid tegelikult vaadatakse sellest mööda. Kuidas näeb seda küüditatu, iseloomustab järgnev katke intervjuust:

Teate, ma olen ju käinud seal Linda mäel küüditatute aastapäeval ... Te näete seal õnnetuid, väsinuid, vaevatuid — vat see on väga huvitav pilt — neid vanureid. Te näete masse. Eemal, hästi eemal näete te uhkeis kasukais riigikogulasi, kellel on seal ääretult ebamugav olla ... Nad ei astu ühegi rahva, ühegi inimese juurde. Mitte mingil juhul. Nad teevad oma kõned. See on vajalik, eks ole. Noh, saad esineda seal ja. "Estonia" [Tallinna-Stokholm liini reisilaev — T.A.] mälestussamba juurde nad lähevad vabalt, aga siin nad tunnevad ennast äärmiselt ebamugavalt. (Naine, 1932, Tallinn.)

¹¹ <http://el.kolhoos.ee/> 14.08.02;
<http://www.estpak.ee/~vastkk/almanahh/tood.htm>

Minevik on oluline vähestele ... Märtsiküüditamise mälestusüritus Tartus 25.03. 2001.

Foto T. Anepaio

Põlvkondadevaheline lõhe on kiiretele reformidele ja saavutustele ning liberaalsele majandusele orienteeritud ühiskonna arengu üldine tulemus. Ühiskond jaguneb noorteks, optimistlikeks, tulevikule orienteeritud võitjateks ning oludes pettunud vanemaks generatsiooniks (vrd Lauristin, Vihalemm 1997: 109) — lõhe, mis väljendub ka repressioonikogemuse mäletamises ning soovis seda mäletada ja mälestada.

Ühine mälestamine ei toimi nii nagu varem. Mälestusürituste publiku moodustavad enamasti repressseeritud ise, järgnevaid põlvkondi selles enam ei ole. Teised põlvkonnad on taandunud, isegi osa repressseeritud ise ei tee seda enam.

Niisiis, repressseeritud võivad küll jagada oma mälestusi, edastada enda kogetut, kuid seda ootavad eelkõige muuseumid, s.t institutsioonid, mis on mõeldudki igasuguse mälestuse talletamiseks. Mälestused repressioonidest ei ole enam midagi nii erilist, nad muutuvad osaks üldse kogutavatest mälestustest (mälust).

Aastakümneid valitsenud situatsioon, milles repressseeritud olid sunnitud vaikima, on asendunud kiiresti ümbrusega, kus (nende meelest) nende minevikust, nende meenutustest enam ei huvituta. Nii surutakse minevik, mida oli ühiselt jagatud, taas repressseeri-

tutele individuaalselt tagasi. Formaalselt, ametlikult kuulub see mälestus kõigile, tegelikult muudetakse taas represseeritute erasjaks.

Seega on olemas (veel) küll informatsiooni kandjad, toimub informatsiooni institutsionaliseeritud vastuvõtmine ja säilitamine, kuid puudub informatsiooni tegelik kasutamine, s.t toimiv retsept-sioon.

Konfliktid muutunud tegelikkuses

Ühiskonna väärtuste muutumist tajub represseeritust indiviid oma igapäevaelus sageli konfliktidena.

Eesti riik on oma seadusandlusega vabastanud represseeritud riigipoolsest stigmast: massirepressioonides kannatanud on seaduslikult rehabiliteeritud¹², samuti on lõppjärgus omandi restitutsioon. Kompenseerimaks asumis- või vangla-aastate raskust, arvestatakse neid pensioni saamisel kolmekordselt.

Tegelikkus ja teoreetiliselt taastatav õiglus näivad sageli eba-võrdsete kaalukaussidena. Toon siin näite, mille esitas üks Memento aktivist ajakirjanduses: Pere, kus oli alles jäänud neli repressioonid läbi teinud liiget, kelle Siberi-staaž oli ühtekokku 66 aastat, sai oma kunagise 14-toalise esindusliku kodu eest kompensatsiooniks summa, mis võimaldab praegu osta pool Tallinna odavaimas paneelmajade rajoonis asuvast ühetoalisest korterist (Virkus 2000: 25).

Represseeritud tajuvad restitutsiooni mitte ainult varade tagasi-saamisena, mis oli poliitilises plaanis osa riigi õiguslikust järjepidevusest ning majanduslikus mõttes osa üldisest varade privati-seerimisest, vaid ka riikliku seisukohavõtuna üleelatud ebaõigluse suhtes. Paljusid see seisukoht, õigemini selle määr, ei rahulda — oma riigilt oodatakse veel suuremat hoolitsust, veel rohkem õiglust.¹³

¹² RT 1988, 52, 754; 1989, 10, 118; 1990, 7, 85; 1992, 7, 103; 1992, 33, 437.

¹³ Analoogsed tunded on volgasakslastest ümberasujatel Saksa riigi suhtes (Brake 1998: 73).

Osa represseeritud ei pea piisavaks ka sooduspensioni, näiteks arutles üks 1941.a küüditatud naine sel teemal:

Ta [Siber] on ju kõik meilt võtnud — no mis see natuke pensioni annab. Mul läheb 500 krooni läheb kuus ravimite peale — ma ei saa ju sotsiaali minna retseptiga — mul on suur pension! Aga see, kellel on väiksem pension, läheb sotsiaali — talle makstakse 300 krooni ravimite raha. Ja nii oli alguses ka, kui seda korterikompensatsiooni maksti — täpselt sama — väike pension, lähevad sinna, saavad sellise kompensatsiooni. Aga ega ma selle suurema pensioniga ei võida midagi — mul tuleb sama välja — noh! Ma olen ju kõik kaotand! Ma olen vanemad kaotand: ma olen ju terve elu eland ju sellist kaitsetut elu. Vaenelaps oli väga raske olla. [---] Ma hiljuti mõtlesin seda ja tulin sellisele otsusele [---], et Laar ütles — viisakamalt ütelda — peaminister Laar, et noh — nad saavad kõrgemat pensioni [---], aga mina tean, et see oli vene (aja) lõpupoole — ma ei tea kui kaua pidid olema parteis olnud — ja siis sa said ravimid tasuta, korter tasuta, ja teatud summa raha eest olid need õmblusteenused ka tasuta — parteilastele. Mina poleks rohkem tahtnud, kui ravimid tasuta. Sest igal vanal neid läheb [---] Sest et, et — noh, see ikka ei olnud nagu vabatahtlik asi. (Naine, 1932, Valga.)

Tuntakse end Eesti riigile ustava kaadrina — siit siis esitatud näites paralleel parteilastega (NLKP liikmetega). Ollakse kannatanud Eesti riigi eest, sellepärast et ollakse eestlased — seetõttu on õigus oodata mõistmist, suuremat tuge ja tunnustust taastatud Eesti riigilt.

Teisalt on materiaalne eelistatus toonud ümbritsevas kogukonnas mõningase vastasseisu represseeritute suhtes. Näiteks Läänemaal rääkis 1949. a küüditatud naine, et kord oma kodu lähedal asuvas kioskis kalahindu uurides oli ta hindu kõrgeks pidanud. Sellepeale torkas kõrvalolnud alevielanik, n-ö tavapensioni saaja: *No kuidas need kalad Sulle saavad kallid olla, Sina saad meil ju suurt pensioni!* (Välitööpäevik, märts 2001.)

Represseeritud on kogenud etteheiteid teistelt, Eestisse jäänutelt, kes rõhutavad, et ka Eestis olid need aastad, mil valitses

paaniline hirm ja majanduslik kaos, väga rasked. Etteheited kannavad protesti, et ühele minevikule antakse eelis teise ees.

Vähenenud on avalik toetus represseeritute organisatsioonilise esinduse suhtes. Ühenduse "Memento" ühe Lääne-Eesti kohaliku osakonna liige väljendus selle kohta kibedalt: *Ülemised härrad ei taha meist midagi kuulda!* (Välitööpäevik, märts 2001). Represseeritud sooviksid materiaalset toetust, sest just materiaalne kitsikus pärsib suuresti organisatsioonilisi ettevõtmisi. Võimude jaoks (ka kohalikul tasandil) on represseeritute organisatsioonid ühed taotlejad teiste seas. Represseeritutele signaliseerib see, et nende suhteline ühiskondlik väärtus on riigi silmis langenud. Seega tajuvad represseeritud eneste vähest väärtust ühiskonna jaoks:

... meie – represseeritud — oma probleemid on juba meie pärast — pension ja kõik ja no midagi ei tee — kasumit. Ja sellest ei ole kasu — meid ei ole kasulik hoida. (Mees, 1926, Valga.)

Olulisim on vastuolu, mida osa represseeritud tunnetab neile tähtsa mineviku mahajätmisena. Nende endi jaoks on nende oma minevik tohutult enam avanenud: mitte ainult ärarääkimine, enesest teadaandmine, vaid nad on saanud süveneda laiemasse tausta ja kuulata või lugeda teiste lugusid. Kahtlemata on see nende jaoks minevikku väärtustanud. Samas tajuvad nad, et ümbritsevate huvi ja tähelepanu ei ole enam endine, eriti võrreldes näiteks 1990. aastate algusega.

Väga järsk on mineviku mahajätmine eriti ühele, küll väikesele osale represseeritutest. Nimelt need, kes on Venemaalt Eestisse tagasi tulnud alles ühiskondliku murrangu ajal 1980. aastate lõpus — 1990. aastate alguses. Nende kojujõudmisest on möödas kümme aastat või üle selle. Neile, tuntavalt venekeelsetele, on just repressioonid selleks ühendavaks lüliks, mille kaudu nad saavad end siduda eesti ühiskonnaga.

Valdavalt ollakse arvamusel, et tänapäeva Eesti ei mõista represseeritud. Eelkõige rõhutatakse mittemõistmise põhjusena kogemuslikke erinevusi, kuid leitakse ka, et ühiskond on eemaldumisega repressiooniteemast loonud täiendavalt mittemõistmist. Represseeritud tajuvad oma kohusena, aga ka paratamatusena hoida traagilist minevikku ühiskonna mälus. Neile näib, et

kompensatsioon on olnud liiga lühiajaline — nende sotsiaalne kogemus, vahepeal väärtustatud kannatus muutub jälle väärtusetuks. Sellepärast on neist ühe osa jaoks äärmiselt oluline jätkata üle põlvkondade kogemuse jagamist. Lisandub ka hirm, et kui nemad kaovad, seda kogemust ei kanta üldse edasi või ei tehta seda piisaval määral.

Tegelik ja näiline dialoog

Milliseks võib kujuneda traagilise mineviku edasine mäletamine? Kas viimane unustatakse või suudetakse tulevikuski eesti ühiskonna sotsiaalse mälu seda osa elavana edasi kanda? Võib-olla isegi kujul, mis vahetutele osalejatele ei tarvitse meeldida.

Eelmise (2001) aasta märtsis korraldasin (mineviku ja repressioonide teemal) vestlusringi ühe Tartu gümnaasiumi õpilastega. See oli aeg, mil (järgnevat kampaaniat silmas pidades) avalikkus oli veel vaikne, traagiline minevik oli ühiskondlikult värskendamata. Järelikult kajastas vestlusring kaudselt ka 1990. aastate jooksul sotsiaalse mälu arengus jõutud etappi.

Vestlusringis selgus, et tulevased ajalootarbijad, 17–18-aastased gümnaasiuminoored, ei näe repressioone kitsalt eestlaste vastu suunatud vägivallana, vaid lihtsalt järjekordse tõendina inimloomuse negatiivsest poolest.

See on ju lihtsalt tõend inimese mingitest halbadest iseloomudest ... siin ei ole eestlased süüdi, ei ole venelased süüdi ... Noh, see on nagu üks asi, mis toimus siin ja mujalgi. Toimub praegu ka tegelikult seal kuskil, ei tea kuskil, kus nad sõdivad. Inimesed on sellised, et teevad üksteisele niisuguseid jubedaid asju. (Tüdruk, 11. kl)

Nad ei poolda mineviku kannatuste fetišeerimist ega instrumentaliseerimist, seda läbiteinutelt on ühest küljest inimlik, teisalt aga ebaõiglane eeldada, et noortes oleksid samasugused tunded.

Nad [represeeritud — T.A.] ei saa oma pealesundimisega meis seda tunnet tekitada. Ainult nemad, kes nagu otseselt selle

sünnimusega seotud — ainult nemad teavad, mis see asi oli. Mul ei saagi sellist tunnet tekkida — mind ei ole keegi voodist välja kiskunud. (Tüdruk, 11. kl)

Noored tunnetavad osalemist mälestustseremooniates pelgalt kohustusena. Nad leiavad, et nendepoolne mälestamine ei muuda midagi. Repressioonid on noorte jaoks paigutumas ajaloosündmuste jadasse, olles 25 aasta pärast veel seotud mäletajatega/mälestajatega, kuid 50 aasta pärast repressioone ilmselt enam ei tähtsustata.

Minu arvates on see ka siiski fakt, mis läheb ajalooõpikutesse, ja ja mida lugedes on täpselt samasugune tunne nagu — tulevikus — nagu seda lugedes, et eestlased vallutati 1227. aastal — allutati võõrvõimule. (Poiss, 12. kl)

Samas teadvustavad nad end põlvkonnana, kellel on veel kokku-
puude repressioonide kogemuse elava mäluga vanema generatsiooni (vanavanemad, vanemad sugulased) näol olemas. Nende jaoks elav side, mis lähendab traagilist minevikku, muudab seda tähenduslikuks ja aitab mõista selle mälestamist, veel eksisteerib.

Meie oleme võib-olla viimased veel, kes on veel nii lähedal või noh puutuvad veel nende inimestega kokku. Vanaisa või vanaonu või ükspuha kes räägib — ja, ja kuna tema on meile oluline, siis võib-olla need sündmused on ka meile olulised. (Tüdruk, 11. kl)

Just organiseeritud e institutsionaalse mäletamise ja unustamisega seoses on rõhutatud, et ühine mäletamine/mälestamine (*collective remembering*) on kogukonna identiteedi ja tervikluse jaoks vajalik (Middleton, Edwards 1997: 10). Võimalus, et see elav side jääb realiseerimata ning mineviku kiire mahajätmine on ehmatanud Eesti võimueliiti, kes on tajumas rahvusliku identiteedi ja riigi püsimiseks vajaliku kogukondliku sotsiaalse mälu haprust. Riigivõimu poolt kunagi antud lubadus — *Meie kõigi kohus on mäletada neid koletuid katsumusi, mälestada neid, kellele see minek tähendas hukkumist... Jätkem südamesse teadmine, et mitte ülekohtu materiaalne heastamine ega rehabiliteerimist kinnitav*

dokument, vaid ainult ühiskonna iga liikmeni jõudnud tõel ja selle töö üldrahvalikul tunnustamisel on lunastuslik tähendus (ENSV 1989) — enam ei toimi.

See äratundmine kajastuski eelmise aasta (2001) kevadsuve täitnud mineviku aktualiseerimise kampaanias, milles oli keskne roll president Lennart Meril. Kampaania proovis ühendada mineviku väärtustamise ja orienteerituse tulevikule, kaasates aktsiooni eri põlvkondi.

9. aprillil 2001 ilmus kõigis suuremates eesti ajalehtedes, samuti elektroonilises meedias Eesti Vabariigi presidendi pöördumine kooliõpilaste poole. Tähistamaks 14. juunil täituvat 60 aasta möödumist esimesest, 1941. a küüditamisest, kuulutas president välja mälestuste kogumise, kutsudes kooliõpilasi küüditamised üleelanud ümbritsevate mälestusi kirja panema. See üleskutse oli pöördumine uue põlvkonna poole, sooviks ja püüdeks luua üle põlvkondade ulatuvad mälestused, säilitada sidet elava mälu tasandil.

Eesti ajakirjanduses on hinnatud presidendi üleskutset liiga hiliseks nii ajaloolises kui konkreetses ajas (vrd *Varahiline* 2001). Siiski ta aitas ja aitab luua sidet, mida tunnistasid saabunud töödes sageli kajastuvad noorte elamused mineviku avastamisel. Nendeni jõudis nii vana põlvkonna kogetud mineviku traagika kui ka purunesid mitmed sellega seotud eelarvamused. Näiteks ühe gümnaasiumineiu töö algas järgmiselt: "Ella T. ja August T. elavad ühes rahulikus Pärnu linnaosas ja naudivad vanaduspäevi. Nendega kohtuma minnes olen enam-vähem kindel, et tegu on elust räsitud ja kibestunud vanainimestega, kes oma jutuga kindlasti lõpuks sinna jõuavad, et ka mind oma kannatustes süüdistama hakkavad. Nagu see vanainimestel ikka kombeks on. Ent kui Ella mulle pika koputamise järel ust avama tuleb, kaovad kõik mu eelarvamused. Lahke näoga proua kutsub mu naeratades sisse, pakub diivanil istet ja hakkab kohe ilmast rääkima."

Ka ajakirjanduses leidis mineviku avastamine kajastamist, sageli isegi positiivset väärtustamist. Üks mälestusi kogunud gümnaasiumiõpilane, 17-aastane noormees kirjutas: "Erineva saatusiga inimesed elavad meie kõrval. Nad on meie naabrid, tuttavad, sugulased. Meie aga ei osanud arvatagi, milline oli nende minevik. Ajalooramat ei mahuta kõiki üksikasju." (Leiman 2001.)

Rõhutati ka põlvkondade vastastikust (huvi)dialogi: “... 6. klassi õpilane Diore Arovald (12) sõitis vanavanaisa eluloost kirjutama vanaema juurde Raplamaale. “Mulle tundus, et vanaema jutustas isast suure huviga ning justkui soovis, et ma seda lugu kuuleksin,” rääkis Arovald. “Samas oli ta ka natuke kurb.” Arovald ütles, et talle endale pakkus ka suurt huvi kuulata, kuidas tema vanavanaisa elas. “Tegin seda täiesti vabatahtlikult ja lugu kuulates hakkas kõik see minevik mind väga huvitama.”” (Koch 2001.)

Õpilastöodes oli juba selgelt näha, milline on nüüd moodustuv narratiiv — see sisaldab küll traagikat, kuid esitus on seikluslik, esitatud on just humoorikad ja veidrad lood minevikus juhtunust, vähe on mineviku üle kurtmist. Represseeritud tõlgendavad oma minevikukogemusi nii, kuidas see kolmandale põlvkonnale võiks nende meelest huvi pakkuda. See toimub mures, et muidu jääks minevikus läbielatu vaid (vanema põlvkonna) privaatseks asjaks. Jutustajad seetõttu (kes teadlikult, kes intuiitiivselt) selekteerivad, mida peavad sobivaks.

Me võime öelda, et sellega on kollektiivse mälu kujundamisel jõutud uude etappi.

Kampaania teine osa oli otseselt represseeritutele mõeldud üritus “Eesti mäletab.” President käis selle käigus kõikides maakondades, jagades neile, kes olid “võõrvõimude läbi arreteeritud, küüditatud või muul viisil kannatada saanud,” (Reinsalu 2001) leinamärke — Murtud Rukkilille. Väidan, et märkide andmine näitas, milliseks on kujunenud suhe minevikuga ning sealtkaudu ka minevikuga ümberkäimine indiviidi tasandil. Osaledes üritustel kogesin, et see tseremoonia oli paljudele kannatanutele tähtis: president kui sümboolne figuur, märk temalt – see on tunnustus ja sümboolne samastumine ühises kogemuses. Samas tekitas see aktsioon ka vastuseisu. Oli neidki, kes isegi avalikkuses teatasid, et teda üks või teine asi selle kampaania juures riivas (Palm 2001; Ruben 2001) — nt selle liiga hiline meelepidamine, läbimõtle-matu korraldamine (Kressa 2001). Osa represseeritusteki ei pida-nud märgi saamist oluliseks — ühtede arvates minevik ei vaja nende jaoks väärtustamist taolise märgi annetamisega; teiste väitel on see osa minevikust nende jaoks juba täielikult kadunud möödanim.

Märkide jagamisel represseeritutele kaasnes üleskutse vormis sõnum presidendilt: jagada mälestusi. Üleskutse oli vormiliselt pööratud represseeritute poole, kuid sisuliselt oli see samavõrra suunatud ka noorematele — kuulata mälestusi. Üleskutse kahetine adressaat tõendab, et vähemalt osa riigivõimust (president) on tunnetanud sotsiaalselt (veel enam — riiklikult) olulise mälestusteniidi haprust. Ja ta julgeb seda asjaolu ka tunnistada, samas kui eesti ühiskond seda endale tunnistada ei taha.

Just ühiskonna tahtmatus kuulata riivab represseerituid kõige enam. Nad eeldasid oma kogemuse suuremat väärtustamist.

Presidendi eestvõttel toimunud kampaania osutas kvalitaativsele muutusele. Veel 1990. aastate algul kujundas vertikaalseid sidemeid Eesti ühiskond iseeneslikult, kuid see iseeneslik protsess on aastakümne jooksul raugenud, ning riik presidendi näol haaras vertikaalsete sidemete loomise enda kätte. See annab tunnistust, et sotsiaalse mälu vertikaalse sideme kujundamise protsess on muutumas järjest enam riiklikult juhitaavaks. Kuivõrd me soovime seda endale tunnistada, on omaette küsimus.

Märk ja käepigistus presidendilt. Üritus "Eesti mäletab" Elva lauluväljakul 8. juunil 2001.

Foto A. Ansu

Presidendi kummardus. Üritus "Eesti mäletab" Elva lauluväljakul 8. juunil 2001. President annab "Murtud rukkilille" märgi Hilda Mihkelsonile.

Foto A. Ansu

Kokkuvõte: sotsiaalse mälu dünaamikast Eestis 1990. aastatel

Lühidalt saab sotsiaalse mälu tahke ja protsesse, mis on seotud repressioonikogemuse meespidamisega, iseloomustada järgnevalt: Nõukogude võimu perioodil Eestis oli repressioonide kogemus, sh teadmine küüditamisest eelkõige privaatne, v.a Välis-Eesti ühiskonnas. See oli hoolega varjatud ühiskonna kui terviku eest, peitudes eelkõige ühiskonna teatud segmentide kogemustasandil. Teadmine eestlaste repressioonikogemusest tõusis avalikkusesse hoogsalt 1980. aastate teisel poolel. Seni ajani peidus olnud (peidus hoitud) mitmepalgelised mälestused muutuvad ääretult populaarseks ning sajandi viimase aastakümne alguseks saavutavad teadmised repressioonidest avalikkuses väga ulatusliku leviku. Repressioonide mälestamine muutub mitmel tasandil organiseerituks, represseeritute saavad organiseerunud ühenduste liikmed, kusjuures neil ühendustel on kaalukas sõna otsuste tegemisel, mille sihiks on repressioonidele juriidilise hinnangu andmine, süütult

kannatanud inimeste rehabiliteerimine ja neile põhjustatud ebaõigluse hüvitamine. Hoo saab sisse traagilise lähiminekiku akadeemiline uurimine ning algab ühiskonnale kui tervikule ametliku repressioonide narratiivi kujundamine/kujunemine. Toetudes P. Alheitile, võib öelda, et sotsiaalse mälu privaatse kogemustasandi kaudu toimub avaliku tõlgendustasandi konstrueerimine, mille tulemusena kujuneb ka nn avalik mälukultuur ehk komemoratsioon.

Ühiskonna suur huvi repressioonikogemuse vastu ei ole aga püsiv. Riigi ja majanduse ümberkorraldamise ning uue eliidi kujunemise käigus tõusevad esiplaanile uued prioriteedid, mis on järjest enam seotud tulevikuga. Mitte ainult repressioonide teema, vaid möödanik kui selline kaotab oma koha ühiskonna silmis, taandudes aastakümne algul saavutatud positsioonidelt. Represseeritute ühendused on interpretatsioonitasandil endiselt esindatud, kuid neil puudub varasem mõjujõud, rääkimata osalemisest otsuste tegemisel. Riik on küll reserveerinud ühendustele ja nende kantavale repressioonikogemusele pragmaatiliselt vajalikul määral ametliku tunnustatuse ning koha avalikus mälus, kuid mitte rohkemat. See kogemus muutub ühiskonna hääbuva huvitatuse tõttu taas järjest enam sotsiaalse mälu privaatsfääri kuuluvaks teadmiseks, järjest enam kahaneb mineviku (teadliku) vastuvõtmise ja edasikandmise sotsiaalne kandepind. Repressioonid ja nendega seotu jääb järjest enam üleelanute eraasjaks.

Allikad ja kirjandus

- Autori intervjuud küüditatutega ja välitööde päevikud (autori valduses).
ERM KV = Eesti Rahva Muuseumi Korrespondentide Vastuste arhiiv, kd 867–883.
- Riigi Teataja* 1988, 52, 754
1989, 10, 989
1990, 7, 85
1992, 7, 103; 1992, 33, 437
1994, 12, 199
- Alheit, Peter 1989. Erzählform und “soziales Gedächtnis”: Beispiel beginnender Traditionsbildung im autobiographischen Erinnerungsprozess. — Alheit, P., Hoerning, E. M. (Hg.) *Biographisches Wissen:*

- Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung.* Frankfurt/Main: Campus Verlag, 123–147.
- Anepaio, T. 2001. Trauma ja mälu. Mineviku ületamisest repressseeritute kogemuses. — Anepaio, T., Kõresaar, E. (toim) *Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale*. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 198–215.
- Brake, K. 1998. Behördengeschichten. Der Staat und seine Diener in Erzählungen rußlanddeutscher Einwanderer. — *Fabula*. Zeitschrift für Erzählforschung. 39, 53–78.
- Connerton, P. 1991. *How societies remember*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Douglas, M. 1980. *Evans-Pritchard*. London: Fontana.
- Eesti ajalugu* 1991. *Õpik 11. klassile*. Tallinn: Koolibri.
- Ellen, J. 1994. *Kuhu kõik nad jäid?: tõsilugu Urvaste ürgorust: [dokumentaaljutustus]*. Tallinn: J. Ellen.
- Ellen, J. 1995. *Kuhu kõik nad jäid? Teine raamat: 14. juuni 1941: [sündmustest Kagu Eestis: dokumentaaljutustus]*. Tallinn: J. Ellen.
- Ellen, J. 1998. *Võrumaa saaga. 1. raamat*. Tallinn: J. Ellen.
- Ellen, J. 1999. *Võrumaa saaga. Teine raamat*. Tallinn: J. Ellen.
- Ellen, J. 2001. *Võrumaa saaga. Kolmas raamat. Rindejooneta sõda*. Tallinn: J. Ellen.
- ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Arnold Rüütli esinemine Eesti Televisioonis 23. märtsil 1989. — *Rahva Hää*, 24.03.1989; *Noorte Hää*, 24.03.1989.
- Helk, V. 2002. Järjekordne suurteos eesti rahva kannatustest. — *Akaadeemia* 5: 1075–1084.
- Hinrikus, R. (koost.) 1999. *Me tulime tagasi*. Eesti Kirjandusmuuseum. Ühendus “Eesti Elulood”. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Jeletsky, I. 1989. Valukivid Eestimaa südames. — *Rahva Hää*, 19. 05. 1989.
- Jullis, K. 1989. Ka Valgamaa mälestas ja leinas. — *Valgamaalane*, 17. 06.1989.
- Fentress, J., Wickham, C. 1992. *Social memory. New perspectives on the past*. Oxford & Cambridge: Blackwell Publishers.
- Koch, T. 2001. Presidendi algatatud mälestuste kogumine takerdus ajapuudusse. — *Eesti Päevaleht*, 11.05. 2001.
- Kressa, J. 2001. Pealiskaudsus olgu parem olemata. — *Sakala*, 29.05. 2001.
- Kõresaar, E. 2001. Kollektiivne mälu ja eluloo uurimine. — Anepaio, T., Kõresaar, E. (toim) *Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale*. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 42–58.
- Laasi, E. 1987. Mõnede lünkade täiteks. — *Sirp ja Vasar*, 27. 11. 1987.

- Lauristin, M., Vihalemm, P. (Ed. with) Rosengren K.E. & Weibull, L. 1997. *Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu University Press.
- Lehmann, A. 1989. Flüchtlingserinnerungen im Erzählen zwischen den Generationen. — *BIOS: Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* 2:183–206.
- Lehmann, A. 1991. *Im Fremden ungewollt zuhaus. Flüchtlinge und Vertriebene in Westdeutschland 1945–1990*. München: C. H. Beck Verlag.
- Leiman, D. 2001. Õppisime tundma küüditamise ajalugu. — *Valgamaalane*, 12.06. 2001.
- Leuska, M. 2001. Kuidas on võimalik unustada möödunud muresid. — *Virumaa Teataja*, 7.03. 2001.
- Middleton, D., Edwards, D. (eds.) 1997. Introduction. — *Collective remembering*. London: Sage, 1–22.
- Neilt võeti vabadus. — *Rahva Hääl*, 26.03.1989.
- Palm, O. *Me ei vaja murtud rukkilille*. — *Postimees*, 5.06.2001.
- Pöördumine Eestimaa elanike poole. — *Rahva Hääl*, 14.06.1989.
- Pühade ja tähtpäevade seadus. Vastu võetud 8. veebruaril 1994.a. *Riigi Teataja* I 1994, 12, 199.
- Reinsalu, U. 2001. Eesti mäletab. — *Postimees*, 21.05. 2001.
- Reisner, J. 2001a. Omariikluse kohustus. — *Virumaa Teataja*, 23.02.2001.
- Reisner, J. 2001b. Mäletamisest ja unustamisest. — *Virumaa Teataja*, 23.03.2001.
- Rahi, A. 1998. *1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas*. Tartu: Kleio.
- Rahi, A. 2002. On the Current State of Research into Repressions in Estonia. — *Yearbook 2001 of the Occupation Museum of Latvia* (ilmumas).
- Ruben, R. 2001. Emotsioonid Eesti presidendiga kohtumise eel. — *Nädaline*, 24.05.2001.
- Ruutsoo, S. 1988. Kuidas põlistame stalinismiohvrite mälestust? — *Sirp ja Vasar*, 21.10.1988.
- Sildam, T. 1988. Üleeile, meenutuspäeval. — *Noorte Hääl*, 16. 06. 25. märts stalinismiohvrite mälestuspäevaks! — *Ühistöö*, 11.03.1989.
- Varahiline rukkilill. — *Postimees*, 25.05.2001.
- Virkus, V. 2000. 66 Siberi aasta eest pool ühetoalisest korterist. — *Kultuur ja Elu*, 2/3 (460/461): 24–25.
- Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, III osa (juuli 1940–1958. aasta). Jakobson, J., Kalits, J., Panksejev, A. (toim) Tallinn: Eesti Raamat, 1972.

Ethnological Perspectives on Memory: Summaries

Memory, time, experience and the view of a biography researcher

Ene Kõresaar

This article raises a problem of memory as an individual and collective phenomenon from the standpoint of ethnological research of biographies. Proceeding from the statement of George Marcus that "collective memory is more likely to be passed through individual memory and autobiography embedded in diffuse communication between generations than in any spectacles or performances in public arenas" (Marcus 1993: 317), the article focuses on the basic issues that concern ethnologists studying the collective memory in the modern society by means of biographical sources.

First, the term of collective memory is conceptualized in the article. Collective memory is interpreted as a social construct, which is based on social interaction and communication and structured by language. Memory is a dynamic and dialectic process between the past and the present, which joins the change and continuity into a whole. The collective memory of a group is immediately connected with biographical forms of awareness and is in constant change through the action of a person. According to the phenomenological concept of life-world (*Lebenswelt*) in collective memory the remembrance pattern of the experiential level is distinguished from the interpretation pattern of the ideological level with its institutionalized (e.g. school, science) and

organizational (e.g. political organizations) forms. In collective memory a constant dialogue is going on between different times, realities, systems of experience and interpretation. This is what makes memory the basis of identity and the carrier of continuity, while it may be different what and how is remembered in different presents.

Secondly, the question of the relationship between the remembering and interpretation pattern of collective memory as it is expressed in autobiographical memory or, in other words, how the cognitive and interpretation frames influence the individual's sense of reality and activities. The problem is approached through the concepts of experience and biographical awareness (or the synthesis of experiences), which are inseparable from remembering. Experience is conceptualized as being biographical, social, cultural and time-complex.

Thirdly, the relationship between experiences and their representations is discussed with the aim of developing "spectacles" for a memory-researcher working on autobiographical sources. The relations between the experiences of an individual and their representations are interpreted as dialogic, dialectic and dynamic. The textual and social are inseparable. The individual uses conventional narrative meanings to shape experiences. It has to be taken into account that similarly to the life and experiences of an individual, also their representations have their history and different effect at different times. Therefore, concentrating on biography as a source of memory research, one has to consider in this analysis the complexity of times, realities and contexts, which could be referred to as biographical syncretism.

The conditional term 'biographical syncretism' takes into consideration that in the life story the individual, social and historical time as well as the past, the present and the future are reflected in mutual interaction. It applies to the levels of experience, reminiscence and interpretation. From the aspect of the individual the past, present and future reality are combined in his/her life story, likewise in the analysis of biography different times and contexts, in which experiences are acquired and recalled, have to be considered simultaneously. One's life story is narrated retrospectively, the respective experiences are integrated

in one's general set of experience and knowledge, which serves as a basis for evaluation. Biographical narratives are also connected with the social structure of collective memory and influenced by the general historical context. Finally, the texts are entwined in the semantic environment, which conditions how something is recounted, as well as how these stories are received. The possibility that an event is narrated in some way is dependent on the forms of social discourse. Each narrating process takes place in certain notional conditions, accepted forms of narration and audience effects.

Stories of family history in the popular tradition of the second half of the 20th century

Tiiu Jaago

At the end of the 20th century the research of the Estonian family tradition have been connected mainly with family histories and popular accounts of history, predominantly spreading as family stories. The heritage reviewed was formed by simultaneous influences of the historical reality and the earlier narrative tradition. The article focuses on the reflection of the topic of ancestors at the end of the 20th century. Family chronicles, biographies and topic-oriented stories have been used as sources.

In the family histories of people emerging from the peasant society, the pivot of the narration and the focus of memories is the farm (as home/house). This has led to the dominance over other ancestry lines of those ancestors who had established a farm. The setting up of kolkhozes on a grand scale after World War II destroyed the peasant society. This brought on a steep increase of urban population, which became demographically dominant in the 1950s. The following period was characterised by a rapid industrial growth, increase of the importance of education and migration.

The topic of home continues to be central also in the narrations of descendants of urbanised families, but it has been separated from the topic of ancestors. This type of change of tradition gives evidence of at least two phenomena.

First. Before World War II the ownership of a farm was a vital factor forming the self-consciousness of a person. The ownership of a farm was an objective per se not only for practical considerations (shelter and provision of livelihood), but also for social reasons (prestige).

Second. The changes of the second half of the century affected both homes and families. Home ceased to mean a territory, work and household that linked generations. House as a place of residence was just a shell of a home, to be changed according to needs/opportunity. Separate residences are bound into a whole through the so-called "feeling of home". Changes in the family structure caused the young to live separately from their parents. In the tradition this is accompanied by a decrease in the scope of memory (only two or three generations are known). At present the emotional role of home is considered to be important in the shaping of the self-perception of a person, whereas home is not immediately linked to prestige (differently from the peasant society). This is likely to be a consequence of the Soviet-style uniform poverty, difficulty of procuring a flat/house and the new values in the formation of social status. The latter definitely include education.

Thus the topic of home has been important both in the first and the second half of the century, before and after the change caused by World War II. Family recollections keep "moving" to school textbooks, genealogy, family chronicles, photographs, family conventions, etc., and continually enrich the narrations about the past life of families.

However different, the family traditions of the first and the second half of the century are characterised by one common feature. This is gratitude to parents and grandparents who have tenaciously attempted to better the lives of their descendants in comparison with their own.

Childhood as an image of history: Metaphoric depiction of the nation and the state in childhood memories of elderly Estonians

Ene Kõresaar

Childhood memories constitute a decisive part of the metaphorical means necessary to depict a nation. The present article attempts to answer the question how the stories of Estonians born in the 1920s about their childhood and youth, written in the 1990s, construct the relationships between the individual, society, state and nation. I have concentrated on the central childhood memories of elderly Estonians about their village, their (father's) farm and family, treating these as metaphors for the nation state. I aim to interpret the texts — written biographies — through their linkage with the experiences and lives of the writers and the context, emphasising the mutual influence of the textual and the social (national) constituent.

The reminiscences of elderly Estonians about their childhood are also memories of the period of independence of the nation. The images of history that express a collective understanding of the historical reality and a knowledge of shared contemporaneity are important factors in the formation of the identity of a generation. Estonians born in the 1920s acquired their childhood and youth experience in the environment of national modernisation, in the subsequent period of occupation in 1940–1991 the memories of this experience crystallised as a patriotic anti-experience opposed to the reality and gave rise to a type of narrative about a “national” childhood. The (childhood) memories of the previous period of independence were actualised by the nationalist enthusiasm of “the second awakening” in the early period of regaining independence and by the atmosphere of restitution at the end of the 1980s and early 1990s. Although, during the sociopolitical developments of the 1990s, these memories lost their wider social significance, they continue to be vital carriers of group-specific

values on the basis of which a dialogue with the changing society is conducted.

The “reality discourse” of the childhood memories of elderly Estonians is a discourse of national patriotism, the rhetoric of its transmission is a rhetoric of national patriotism expressed through metaphors of an ideal nation state. The function of childhood narratives as images of history is in the constitution of the meanings of the past, whereby, for the narrator, the relationship of the events to the image becomes to represent a typical mode of existence of a nation state.

In the biographies the village of childhood relates to such esteemed social values as solidarity, mutual help, respect and informal equality. In the recollections village is construed as an ideal national society where no-one dominates over the others or assumes a position of power. Equal members of the society are engaged in cooperation to ensure harmonious operation of the social structure.

In the biographies of both country and city children farm life is a symbol of proper childhood. Nature which is an inseparable part of the descriptions of farm life is an equivalent of certain social and human qualities — harmony, freedom, purity (in the sense of being close to nature) and goodness — and the biographies give it a national content. A “natural” childhood is simultaneously a “national” childhood.

Just as the farm is a proper childhood environment in the biographies, the organisation of life and social relationships in the (home) farm represent an ideal order for the authors of life-stories. The farm is a metaphor for the right/proper nation state focusing on internal purity, economy of (national) resources and self-determination. The method leading to self-determination and ensuring it is honesty and diligence, wise calculation, optimum division of labour and advance planning (the so-called peasant wisdom). Such order of things is considered to be the ideal model for the functioning of both the system (state) and private institutions (family).

In the biographies an Estonian of the so-called Estonian time, i.e. the time of independent statehood of the 1920s and 1930s, is characterised by diligence, strive to self-determination, education

and culture. Closeness to soil and nature is an important component of the national identity of elderly Estonians. National identity is intertwined with gender identity explicated in a national division of roles, where women are seen as the keepers of home and morals and men as the defenders of national independence.

My happy and turbulent childhood: The 1940s in childhood memories of Estonians

Triin Mulla

The article is an analysis of the 1940s in the biographies of Estonians, as reflected in their childhood memories. The question is why the people who were children at that time have deemed certain things to be worth remembering and how their values have been influenced by the sweeping political changes and World War II.

My sources include 21 written biographies from the collections of the Cultural Archives of the Estonian Museum of Literature. The biographies have been written in 1990–2001, the dates of birth of the authors fall between 1936 and 1942. The principal motive of the biographies is childhood in the countryside. Five biographies of city children have been used for comparison, because some traits characteristic of the agrarian background become more conspicuous when juxtaposed to the stories of the city.

Childhood is a period very much prone to nostalgia. This is exemplified by all biographies reviewed, where nostalgia is primarily connected with the notion of home. Childhood is prevalently connected with the local environment — even to the extent that a certain locus and community assume the status of a metaphor for childhood as such. Ample space, pristine nature, independence of children, also stability and harmony constitute categories that are construed as inherent constituents of a good

childhood and connected, first of all, with country life. Children grown up in the city have also preferred to describe farm as their childhood home. During the war children were often sent from the cities to the countryside to their grandparents or relatives, so that most city children spent a remarkable part of their early childhood in the country. In this period the difference between the quality of country and city life is particularly poignant, because the war and the political upheavals influenced the city more rapidly than the rural areas. City life meant a lack of food and clothes, sickness, air raids and bomb shelters. This is one of the clear differences between city and country life in the 1940s. The biographies of rural children rarely mention anything to do with the need to make the ends meet. The stories of the city children, on the other hand, are frequently told from the point of view of different strategies to be used to pull through. The accounts of city youth reveal the attitude to country life in the 1940s, where such life is connected with wealth and well-being.

The events in the outer world — meaning not only the situation abroad, but also the general unstable and excessively volatile present — are counterbalanced by stability and harmony, which have become idealised values and symbolised by the childhood home in the countryside.

Family solidarity and “important others”. In addition to home, a typical childhood of the 1940s involved heightened attention paid to the family. Nearly all biographies of the period provide evidence of highly esteemed family values expressed by accounts of harmony and solidarity, existence and sustainability of family traditions. For the contributors of the memoirs, a constant familial continuity has been a strongly perceived and central topic. This attitude has been strengthened by the deportations and arrests that concerned the families of nearly all contributors. Here family solidarity becomes particularly evident and the family acquires greater importance than under normal conditions, probably because of a need to defend its identity.

When specific members of the family are mentioned, grandmothers definitely hold the first position in childhood memories. The concepts of grandmother and home are closely connected and used by the story-tellers to symbolise a feeling of security, stabi-

lity and traditions. A grandmother is a carrier of spiritual values, wisdom, morals and education and a keeper of traditions, being at the same time the immediate minder and educator of the children. Most of the fathers have been arrested, have fled or been mobilised, they are seldom described and this is done mainly on the basis of stories heard from others. More attention has been paid to mothers, but they are also described fairly concisely and generally. As, in the father's absence, the mother had become the breadwinner, her contacts with the children were inevitably more superficial.

People have tended to find the events of their everyday lives to be too banal to write about them. But the 1940s offer ample opportunity to write about the unusual. These years have brought on a wave of "flashbulb memories". For instance, there are many extremely detailed descriptions of war events. Such flash memories, similarly to the war memories and childhood episodes or events, are frequently described from the perspective of a child. The narrators do not open the political background of the events, they just talk about what they saw and felt. On the other hand, many of the vivid personal memories are mixed with the collective tradition and two narrative perspectives can be clearly distinguished: narrators as children describe a specific experience, narrators as adults tell the Story of an Estonian, basing their account on the collectively accepted national tradition of history.

Women's and men's biographies are clearly distinguishable when they describe events connected with the society or the collective memory. Unlike men, who assume an abstract and general point of view, women regard such events through the prism of their personal lives. The biographies of men are often pointedly political (and politics has had more direct influence on their lives), they prefer to look at their personal lives through the prism of social events and assume a more adult perspective.

A quest for a "paradise lost" is a pervasive feature of the childhood stories of the generation investigated. All idealisation and nostalgia is largely conditioned by the changes during World War II and the sudden collapse of the old system and the former *Weltanschauung*. Superficially it might seem that the people forgot the past, but in fact they carried the reminiscence of the past

with them and changed and modified it according to the passage of time and necessity. Under the political, ideological and moral pressure of the Soviet regime, the "Estonian time" and the childhood home symbolising it were converted to a myth. Flashbacks to the stories of life of their ancestors bind the accounts of the writers to the narrations of the preceding generations, the descriptions of home and emphasis on traditions are used to compensate the disharmony and instability of the past and the present. The 1940s are remembered as a bright childhood memory, despite the political cataclysms, the war and all the difficulties that the narrators were to brave.

Power, the individual and adaptation: Biographies of elderly Estonians about life in Soviet Estonia

Kaari Siemer

Estonia as an independent state was obliterated from the map as a result of World War II that started in 1939. The annexation of the country by the Soviet Union in 1940 and the end of World War II terminated the 20-year period of Estonia's independence. The subjection of the state to a foreign power caused major changes concerning both Estonian statehood and nation. Estonians were to give up the idea of building a unitary nation in the small state and the new regime started to inculcate the Soviet ideology. In order to achieve its aims, the government apparatus that had gained rule over Soviet Estonia used methods ranging from active propaganda to extreme violence. In such a situation many Estonians had to renounce their patriotic ideas, suppress their convictions and "forget" the Republic of Estonia with its patriotically aimed education.

The present article analyses the ways how Estonians born in the 1920s and brought up in the independent republic have descri-

bed the adaptation to foreign power in their biographies. Aspects considered include the degree to which the Soviet requirements were acceptable to people and the angles from which they have depicted their homeland and countrymen in the given period. It is also investigated which topics the authors of the biographies have preferred to highlight and which topics they have tended "to forget".

The article is based on the biographies of elderly Estonians sent to the Cultural Archives of the Estonian Museum of Literature in 1989–1998. The selection proceeded from the date of birth and nationality of the authors, and only the biographies of Estonians born in the 1920s were investigated. Of 71 biographies reviewed, 11 were selected — 4 biographies by men and 7 by women. The selection was guided by the presence of social topics in these biographies. The description of social phenomena and problems in biographies is not common, but these 11 biographies have specifically described the social aspects of the Soviet period.

Elderly Estonians have seldom described life in Soviet Estonia through a social prism. More commonly they have viewed the period through their personal life-story, occasionally intertwined with the story of the society. Probably one reason for it is the general segregation of the state and the people characteristic of the time — the lives of the state and the people were separate and there were few points of contact.

In their biographies elderly Estonians, who had been brought up in the independent state and received patriotic education, have delineated strategies necessary in order to adapt to the foreign power: the independent Republic of Estonia was "forgotten", to a certain extent the Soviet ideology was adopted (in the interests of safety of self and the relatives, people reluctantly joined the Soviet political-ideological mass organisations) and it was understood that it was better to keep quiet than to talk.

The topics that people have rather preferred "to forget" include their membership of political-ideological mass organisations and adoption of the foreign ideology — the membership of these organisations and approval of the Soviet power at the time when the biographies were written was (and often still is) socially objectionable, and therefore people have not been willing to mention

the respective facts in their biographies. In the Republic of Estonia that has regained its independence a common assessment of this period of history is lacking and thus people are unsure about what and how they should remember in their biographies.

The “self-effacement” and impotence that lasted for decades made Estonians bitter about the ruling order and the people carrying its ideology. People found escape in creating a personal parallel world — most frequently through retreating to cultural hobbies. Despite all the trouble brought on by the Soviet power, Estonians who lived their lives at the time have emphasised that life under these conditions was still rewarding for them and that they do not wish to and cannot change it now: *No-one is given two lives so that one could start it all over again.* (EE 137. Lehte, 1929).

Normativity of good life: Depiction of the Soviet shortage of goods in biographies

Ene Kõresaar

In the socialist system the sphere of consumption was subjected to production and the principle of closed centralised distribution. Centralised planning that had replaced market principles caused rigidity of prices and discrepancies between supply and demand. Hence the shortage (deficit) of goods and services, which in daily life resulted in long queues and inadequate quality and availability of products. As the central supply system failed to satisfy the needs, people attempted to fill the gap on their own, developing a whole repertoire of strategies for the procurement of services and consumer goods. Thus, on the one hand, the deficit experience was expressed in the state's methods applied to ration and distribute resources, on the other hand popular “redistribution” methods were used.

The present article concentrates on how and with what kind of emphasis the Soviet deficit experience is topicalised in the biographies of Estonians. I regard the experience of deficit with a narrow focus on the material world, paying attention primarily to what things have been so important and desirable for people that they have interpreted their lives through them. On the background of the thesis of common experience I take a look at the social differences revealed when people talk about their daily lives, i.e. how the different social trajectories influence the representation of biographical experience.

The article is based on an analysis of 35 biographies of people who in 2000–2001 responded to the call of the association “Estonian Biographies” to contribute biographies titled “The life of myself and my family in the Soviet Estonia and the Republic of Estonia”. The biographers — 19 women and 16 men — are born in the period 1910–1970. Two authors had primary, 8 had secondary and 8 had special secondary or other vocational education. 14 contributors had higher education.

In the biographies the experience of deficit has been conveyed through the concept of “good life”, defined as “we did not lack anything”, “we had everything”, “the family was economically secure”. Thus “good life” can be understood as “a lack of lack”, associated with things that were in short supply and hard to obtain.

The alleviation of shortage and improvement of the family's living standards is one of the central memories recorded in the biographies. Life in the Soviet period has been structured through the assortment of food, queues for flats, building of homes, procurement of various goods. It may be said that the Soviet deficit experience is designated by a set of certain normative things which meant good life and might function as a norm. The common framework of experience also entails significant social differences expressed in the structure of the biographies and the different attitudes to similar problems. The most prominent of these is the influence of the current social status on the interpretation of the Soviet time. On the background of coping problems today, the experience of the time of shortage may be transformed into an experience of plentiful life.

The biographies also provide more or less distinct evidence of gender-specific and educational differences, also variations caused by family structure. Most biographies, where the pervasive topic is the procurement of things or where social relations are evaluated through goods hard to obtain, have been written by women. In women's biographies more attention has been paid to the problems of coping. A certain reduction of the roles of a woman and mother in the biographies is observable, expressed by the assessment of one's "quality" by the number and quality of things procured. In some cases the mode of talking about the Soviet daily life is different. Men employ more anecdotes and satire to evaluate the system, their biographies more frequently include the topic of manipulation with the system, often conveyed in an anecdotal form. The biographies of women do not tell about specific situations, there is more self-criticism and mention of unfair advantage taken by the system.

A separate issue is the interpretation of the deficit experience in the biographies from the point of view of the past social status of the authors. In the Soviet time the differences in the living standard across social groups were not too great, being manifest rather within different groups and connected with the total income and size of families. Such differences are directly revealed by the topicalisation of the deficit experience in the biographies, as the occurrence of consumer and deficit stories is higher in the biographies of married people and/or people with children. This is particularly true about women. People with lower levels of education (primary and secondary) have been more apt to structure their biographies through the procurement of things and their biographies include more consumer stories. People of different educational level have also topicalised deficit in different manners. When in the biographies of less educated people deficit is an integral part of personal (and family) life and personal achievements and the well-being of the family are directly associated with the obtaining of things, then people with higher education describe the experience of deficit as a set of conditions in which they had to live. Personal experience is displayed on the background of totality of the same type of experience in the Soviet society.

The comparison of the biographies shows how the different social environments and the resulting specific operating practices and attitudes to life have directly influenced the topicalisation of personal deficit experiences in the conditions of presumably similar opportunity, also revealing the principles according to which meanings and emphases have been ascribed to things and activities. Thus, lifestyles oriented to cultural self-realisation and family are clearly distinguished from those directed at career and material values, matched by completely different types of topicalisation of the deficit experience.

Elitist experience of the national movement in the 1980s

Kirsti Jõesalu

The second half of the 1980s has been stored in the experience of Estonians as a time of unitary national and collective movement and a time of breaking with the Soviet Estonian period. These are years of which all members of the Estonian community have their own experiences and memories. According to the myth emerged of the time by now, the period entailed a unitary social movement characterised by such keywords as “freedom”, “nation”, “(father) land” and “(mother) tongue”. In the paper I review the memories of young Estonian intellectuals of this meaningful time, attempting to identify the events reflected in the memories and the reasons for the selection of just these events.

The analysis was based on 11 interviews conducted in winter 2000/2001. The method used was biographical interview. The informants were intellectuals born 1964–1970 who have a defining power in the present society. They had accumulated the social and cultural capital (P. Bourdieu) necessary to achieve the defining power during the crucial events of the 1980s. By now,

due to the resources acquired, members of this group have ensured themselves a firm position in their field.

Students of the University of Tartu during the second half of the 1980s were used as informants. In their memories the informants distinguished the "we-group" from the rest of the generation and the general national movement. For the informants the we-group was defined through a social network, where people with similar ideological worlds acted for the sake of a shared idea. In the biographical narratives people wished to establish a specific proof of their participation in the events, later defined as significant breaking points by experts.

The main field of activity of the we-group was the field of culture, e.g. a theatre of poetry, the Academic Heritage Protection Society or the restoration of student fraternities and sororities. Such popular movements as the Popular Front, the night song festivals or the Baltic Chain that occupy central positions in the official historiography of the period were not remembered. As emotionally vivid events, the Heritage Protection Days in Tartu in April 1987 and the unveiling of the blue, black and white national flag were mentioned.

In retrospect, the important keywords are "the testing of limits" and restoration of traditions. The testing of limits was understood as calculated action to sound out the strength of the Soviet power, in this case the repressive organisations. Yet, 10 years after the regaining of independence, the events were viewed as an unstoppable process, unambiguously leading to independence.

In the society of the 1980s, the Republic of Estonia before World War II was regarded with nostalgia. In the case of the we-group the biographical material reveals the gender-specific ideals of the 1930s. In the second half of the 1980s the prevalent perception of woman was that of a mother giving birth to the nation. Women who actively participated in the national movement were not too easily accepted.

The interviews show that the pyramid-shaped Estonian society characterised by boundaries between different social groups and the elite-centred view on the society and nation was formed during the crucial events of the 1980s. The roots of the present elitist ideology lie in this experience. In their memories the we-group

drew a clear border between their own actions and other events of the period. In the present society they continue to see their role in a moral responsibility before the nation. The present ideal has been reversed with respect to the ideal of the 1920s, which was collectivist and egalitarian, and the leaders of the nation were seen as part of the people. The individuals who exert significant impact on today's society can be regarded as bystanders, attempting to direct the rest of the people and providing an example by their moral responsibility.

Reception of the topic of repressions in the Estonian society

Terje Anepaio

The paper concentrates on how the Estonian society of the 1990s coped with facing its past. I regard the deportations carried out by the Soviet regime in the 1940s (1941, 1949) as a set of events in the social memory of Estonians and follow the dynamics of reception of the repressions in the Estonian society.

My analysis proceeds from the model of social memory developed by Peter Alheit, which reflects the shaping of biographical experience and its development from the level of autobiographical memories to the higher forms of social knowledge (Alheit 1989).

In the Soviet time the experience of deportation was hidden from the Estonian society as a whole, the respective memories were preserved strictly privately or in a narrow and intimate circle. Thus the knowledge of the repressions existed only on the level of experience. Similarly to Eastern and Central Europe, the actual past was systematically eliminated from the social memory and replaced by a socially constructed oblivion.

With the social turn at the end of the 1980s the experience of repressions surfaces, becomes public and explosively spreads in the society, acquiring a broad social basis by the beginning of the 1990s. All kinds of memories of the previously covert/hidden experience emerged and the presentation of the tragic past pervaded all forms of the media. The formerly private level is employed to construct organised knowledge at the public interpretation level and the hidden past is transformed into a conscious and official part of the social memory. The community who carries the tragic memories becomes organised (the repressed people manifest themselves through organisations, the association "Memento" being the central umbrella organisation) and exerts real influence on the valuation of the past by the society. On this basis significant decisions on legal condemnation of the past events, rehabilitation of the victims and material compensation for their losses are made. Academic study of the tragic past gathers momentum and a repression narrative with an official status for the society as a whole starts to take shape. Following P. Alheit it may be said that the private experiential level of social memory is used to construe a public level of interpretation and as a result a so-called "public memory culture" or commemoration emerges.

However, the heightened interest of the society in the repression experience was passing. The reconstruction of the state and economy and development of the new elite lead to the emergence of fresh priorities increasingly connected with the future. As of the middle of the 1990s the topic of repressions ceases to have a wider social meaning and is retained in the official discourse as "a crime against humanity", also two remembrance days are added to the official memory of the nation (March 25 and June 14). The state has reserved the pragmatically necessary recognition for the repression experience and allocated it a certain status in "the public memory", but no more. Due to the waning interest of the society, this experience is shifted back to the private sphere of the social memory and the social basis for (conscious) reception and relaying of the past is decreasing. The repressions and related events increasingly become "a private affair" of the people affected. Moreover, not only the topic of the repressions, but the past as

such is losing its place in the eyes of the society, retreating from the positions won at the beginning of the decade.

The change in the social values is perceived by the formerly repressed individuals through several conflicts in their everyday life (discontent with the restitution of property and other material compensation such as bonus pensions, opposition of the surrounding community with respect to the victims of repressions, etc.). The repressed people experience a pointed controversy caused by the social rejection of the past so important for them and see the preservation of the tragic past in the social memory as their duty and an inevitable necessity.

*Mälul on omad seadused ja ta on
üsna tujukas. Pole lihtne valida,
mida sellest tohutust sündmuste-
jadast võtta, mida jätta. Milliseid
kaugeid, paratamatult tuhmuva
kippuvaid mälupilte vaadelda läbi
luubi, pingutades vaimusilma, et
välja joonistuksid värvilised üksik-
asjad, ning millised ebaolulistena
kõrvale panna.*

(mees, 1927, eluloost)

*Päevade mõtet ja aegade sidet peab
kandma mälestus lapsepõlvest ja
vanemate kodust. Möödunud aegu
meenutades mõtleme nii tihti ka
tulevikule. Ei või me ju unustada
elu, mis on mööda läinud. Peab
jääma mälestus. Peab jääma aja-
lugu. Lugu inimesest. Miks ei peaks
siis me oma elulugu meenutama,
jätma nagu pärandi oma lastele ja
lastelastele.*

(naine, 1926, eluloost)

*Inimmälu on uskumatult petlik,
uskumatult petlik. Mitte ükski
mälestus ei pea paika, nad
v-a-l-e-t-a-v-a-d.*

(mees, 1967, intervjuust)

*Ma teen seda, mida ma aru saan, et
sina oled juba teinud, ja ma tegin
sisuliselt selgeks, et sa mäletad
kõike valesti, et sa mäletad jälle
kõike täiesti valesti.*

(mees, 1967, intervjuust)

